CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
२४५	२८	इत्वे लिकुचोऽपि ॥
२४६	१०	'इज्जलः' इत्यपि पाठः ॥
,,	२७	सूतिकागार
२४७	१९	शृणाति । शीर्यते वा ॥
२५२	२९	'अत्यादयः—' इति तत्पुरुषः ॥
२५३	१०	इत्यात्वम् ॥
२५६	९	'करणे'
,,	३०	कनकनामत्वात्
२५७	१२	मीनात्यरुचिम् ।
२५८	१३	**मन्दारश्चार्कपर्णे**
,,	२६	'अल भूषणादौ'। क्विप् (३।२।७६)।
२६१	३३	इत्यूष्मविवेकात्
२६२	२६	अध्यात्मादित्वात् ठक् ॥
२६३	१	इति कः ॥ गौरादिः
,,	३	**ब्राह्मणयष्टिका** ॥ ८९ ।
,,	१९	वर्वर्ति
२६६	१७	वागुजी
२६७	३०	कर्षति
२६८	२	समासान्तो
२७१	१०	'ईयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ॥
,,	२१	'इगुपध—' इति कः ॥
२७३	९	'इति णिच्' इत्युत्तरं 'पचाद्यच्' ॥
,,	८	र्धचन्द्राकारत्वात्
,,	२२	शालपर्ण्यां च
२७४	१९	'अश भोजने' वा ॥
२७५	१८	इतीः
,,	२७	'साधुः' इत्युत्तरम् (आगमशासनमनित्यम्) ॥
२७६	९	घञ्
२७७	१४	'छत्रमकाति' इत्युत्तरम् 'छत्राकारपर्णत्वात्' इत्यपि पाठः
,,	१९	विदारिगन्धः ।

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
२७७	२९	'ध्रुव स्थैर्ये' इत्युत्तरम् 'इगुपध—' इति कः' इति पाठः ॥
२७८	२७	आभीरपल्ल्यां
२७९	२९	तालमूल्या
२८०	३	गौरादिङीष्
,,	१४	ताम् चासौ
२८२	१०	न्मुरागोषु
२८३	२३	'पाककर्ण—' इति ङीष्
२८४	२४	टु नदि
२८६	१९	विगृह्य
२८६	१२	वल्के
२८९	१२	फलिन्यग्निशिखायां
,,	२९	'ब्राह्मोऽजातौ' इत्यणि टिलोपः ।
२९०	२३	कस्य शिरसो
२९१	८	विप्राद्वैश्यासुते
,,	१३	चुक्रयति
,,	१८	खदति
२९२	४	शृङ्गं
२९३	४	'हसिमृग्रिण्—'इति तन् ॥
,,	१४	'यमानिका'
२९४	३	अण्यन्ताद(प्य)णः प्रसङ्गाच्च (रूपासिद्धेश्च) इत्यपि पाठः ॥
२९६	२६	आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न
२९७	२८	जतु करोति
२९८	४	**अथ शटी**
,,	१७	अस्मादिल्लः
,,	१८	वर्षाभू
,,	२४	स्यात्संबद्ध—
२९९	९	ईरणम् । 'ईर गतौ'
,,	२०	वर्तुलालावूनि(र्नि)म्वचूर्णा
३००	८	**अर्शोघ्नः शूरणः कन्दः**
,,	१८	कन्द्यते वा
३०३	६	शास्त्रमग्निं

१११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
३०३	७	युच्
३०४	२७	प्रज्ञाद्यणि
३०५	२६	इष्टं कापथमस्य ॥
३०६	२३	कत्तृणे
,,	२६	छादयति वा । 'छद अपवारणे' ।
३०७	२७	संमतम् ॥
३०८	५	पुनाति वा । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)
,,	६	'छापूखडिभ्यः कित्' ।
,,	२२	'हलश्च' इति घञ्
३०९	१५	शिरसि
,,	२३	ईङ् गतौ
,,	२६	इति शो न
३११	३०	आप्लृ व्याप्तौ
३१२	१४	शिवः शिवा वा
,,	१५	शिवः कीलः
,,	२१	शृङ्गं न लाति
,,	२७	श्वभीरुः
,,	३०	ङुः, वुक् च
३१३	१०	'गोधाया ढक्'
३१४	१२	हरितायां च
३१५	१३	'जत्वादयश्च' इति साधुः ।
,,	१९	रौहिषं
,,	२४	हेमचन्द्रः
३१६	८	तालव्यादौ
,,	९	रमते । अन्तर्भावितण्यर्थो वा ॥
,,	२३	'मूष स्तेये' दीर्घोपधोऽस्ति ॥
३१७	१०	कुड्यमत्स्या च
,,	२८	**कर्णजलौका**
३१८	११	नान्तोऽप्यस्ति । अलमर्थो
३१९	३२	'गमश्च' इति खच्
३२०	९	'अण्' इत्यस्य स्थाने 'कर्मण्यण्' इति वा पाठः ॥
३२०	१०	विगृहीतत्वात्
३२१	६	चटकस्य । स्त्रीति । स्त्रीत्वविवक्षायां
,,	२७	परेण काकेन भृतः
३२२	७	अच् वा ॥
,,	२९	इत्यात्वम्
,,	३०	काले वर्षाकाले कण्ठो
,,	३१	यथाहुः
३२३	८	स चुल्लश्च
,,	१९	'शु गतौ' वा ॥
३२७	६	स्वार्थे कन् । संज्ञाया वा
,,	९	तनोति वा ॥
,,	२५	'ऋ गतौ' । अण् (३।२।१) ॥
३२९	४	के मूर्धनि कायति ।
,,	८	वर्णे
३३०	१६	आदन्तः
३३१	११	'कुक् इति' इत्युत्तरं 'अव्यक्तशब्दम्' इत्यपि पाठः ॥
,,	१९	वर्तते । 'वृतु वर्तने' ।
,,	२०	इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय
३३३	२	स्थानकुलाययोः
,,	७	वहित्रे च
३३४	२८	व्रातच्फञोः
३३५	१२	'गणः प्रमथसं—
३३७	१	'शौकमव्ययम्' इति तु मेदिन्याम-दर्शनात्त्यक्तम् ।
,,	५	ग्रह
३३८	१	युष्यते वा ।
,,	१५	रदर्शनाच्च ॥
,,	२०	जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते ।
३३९	६	स्त्रियामुन्मदयोषिति"
,,	१२	युच् वा ॥
,,	१५	सुपूर्वः । बाहुलकादरः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
३३९	२६	मत्ता क्षीबेव
३४०	२१	'व्याडिशुभाङ्कौ' इत्यस्य स्थाने 'हट्टचन्द्रः' इति वा पाठः॥
३४१	४	साप्नोति परकार्यं परलोकं वा॥
३४२	९	इत्यादिना रत्नन्तो
३४३	२१	**चर्षणी**
३४६	२८	कुसुमे
,,	२९	संजातसूतयोः
३४८	४	**वेष्या**
,,	२०	**स्त्रीधर्मिण्यवीरात्रेयी**
,,	२२	'रजःकृष्या—'
३४९	१७	गुरुर्दुर्जरो
,,	१८	गर्वति। 'गर्व गतौ'।
,,	२२	"गणिकायाश्च यत्र् वाच्यः"
३५०	११	सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया
३५२	२६	मति वा। माति गर्भो वा। 'मा माने' (अ० प० अ०)।
३५३	२	इच्छा वास्त्यस्याः
३५४	१२	स्यालसालसम
३५५	४	निर्वाप्यो
३५६	८	जायौषधीभिदि
३५७	१३	गर्भ आशेते अत्र।
३५८	२३	अपिशब्दाद्वृद्धत्वेऽपि
३५९	१५	हारभेदे माणवको
३६०	१६	न अल्पं मांसमस्य।
३६१	१९	खर्वं संख्यान्तरे क्लीबं
३६२	२	खुख्रौ च
३६४	९	भेषं जायाति वा।
,,	१८	भिदाद्यङ् वा॥
३६५	८	'ऋदोरप्' इत्युत्तरम् '**क्षवः** क्षुते राजिकायाम्' इत्यपि पाठः॥
,,	१६	बाहुलकात् फः॥
३६५	२८	किलमस्यति
३६६	९	पायते देहोऽस्माद्वा। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)॥
३६७	२६	स्थानिवत्त्वान्न
३६८	२९	आतोराति।
३६९	१	अभ्यमति स्म वा।
३७०	२७	'प्राण्यङ्गादेव' इति
३७१	१४	हेमचन्द्रः॥
,,	१७	इत्युण्॥
,,	१९	द्वे॥
,,	२९	'धरणिः' इत्येतत्स्थाने 'रत्नकोषः' इति वा पाठः॥
३७२	१३	वह्लयते।
,,	३०	वुक्कं
३७३	१९	**सिरा**
,,	२४	तिलति वा।
३७४	२९	करण्डा तु महास्नायुः,
३७७	१७	संहन्यन्तेऽस्मिन्
३७८	२९	यङ्लुगन्तात्
३७९	२४	'वस आच्छादने' वा॥
३८०	१७	**कुकुन्दरे**
३८१	२९	पिचण्ड. "पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः' इति वा पाठः॥ परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते॥
३८२	१७	पीयमानम्
३८३	४	स्कद्यते
३८५	८	'कृशृगार्दिराशि
३८६	२	तर्जन्युक्तापि
,,	२३	वितस्यति। वितस्यते वा।
३८७	२४	संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः
३८८	२४	अच्। कं शिरसो धरा कंधरा॥
३९०	२९	ककुदं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
३९१	२०	'अलिहृषिभ्यां किच्च' इतीकन् ॥
,,	२९	भ्रमति
३९२	२०	इति क्सिः
३९३	७	'अक्षू व्याप्तौ' ॥
३९४	३१	केशविन्यास
३९९	२७	छात्राद्यन्ते
४९६	७	'रु शब्दे' इत्युत्तरम् 'रुङ् गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ॥
४०२	१	मज्जति
४०३	२	'कोशाङ्कुन्' ॥
,,	९	तन्त्रादचिरापहृतम् । "तन्त्रादचिरापहृते"
४०५	९	प्रकृतितो
,,	३०	स्त्रीपिधानपटस्य
४०७	१०	विस्तारे
,,	१९	कुत्वं तु न
,,	२०	कुटीर
४१०	८	मुकुटः । तत्तु उक्त
,,	१९	'जि अभिभवे'
,,	२१	'कालेयकम्'
४११	३	सर्वतैजसे
,,	१२	शम्यामधःपुष्पी
,,	१७	न राति ।
,,	२९	'पिडि गतौ'
४१२	१२	घञ् (३।३।१८) । वृकनामा धूपः ।
४१३	३	बाहुलकात्तदभावो वा बोध्यः ।
,,	३१	पञ्च रक्तचन्दनस्य
४१४	६	'कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघुसृणानि च ।
४१५	२	सृजति सुखं वा ।
४१७	२९	मुञ्चति ज्योतिः । 'मुच्लृ मोचने' ॥
४१८	१९	'जन जनने' वा ।

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
४१९	७	राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य ॥
,,	१८	कुल्यं स्या–
,,	२३	'कृवापा–' इत्युण् ॥
४२०	८	ब्रह्मणि स्मृतः
,,	९	स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्'
,,	२६	प्रज्ञः
४२२	१	ग्रह्यादिणि निः ॥
४२३	६	'सुयजोर्ङ्वनिप्'
,,	९	स्थः पतिः ॥ 'स्थपतिः–
,,	११	सोमपीती
४२५	१६	सितनिगमि
४२९	२८	'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥
,,	३२	होमो दैवो
४३२	२९	देवालयारामादिनिर्माणस्य ।
४३३	३	विघसो
४३६	१२	'उपस्पृश्यन्ते खान्यत्र' इत्यपि पाठः॥
४४१	२७	इति दन्त्यान्ते
४४४	४	'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्'
,,	११	'युजिर् योगे'
,,	२९	तद्युक्ते
४४६	८	'अय गतौ' । घञ् (३।३।१८) वा ।
४४९	२६	ग्रामौघाधिकृते पुंसि शारिवाख्यौषधौ
४५३	२१	"अक्षरचुञ्चुः"
,,	६	पेशलया
,,	१०	भेदश्च दण्डश्चेति
४५९	४	'वस्यगिभ्यां णित्'
,,	५	पापे
४६७	१९	विनयादित्वात्
,,	१६	ह्रस्वः
४६८	१७	यशस्तालविशेषयोः
,,	१९	यद्वा—परिगतःस्तोमोत्र॥,'यत्क्रिया-
,,	२०	स्तौति
४६९	२६	तन्न ॥ वनिब्विधौ बाहुलकस्या–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
४७०	३०	**जवनं** तु स्पदे
४७२	७	**हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥**
४७३	३	'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
,,	४	गतिविशेषाणामेकैकम्
४७४	१०	यात्रोत्सवादौ
४७६	१९	अणिराणिवदक्षाग्र–
४७७	२८	सव्येष्ठृदक्षिणस्थौ च
४७८	१८	यद्वा रथ एव कुटुम्बम् ।
,,	टि०	वार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता
४८०	११	**कवचोऽस्त्रियाम् ॥**
४८१	२४	'पादाभ्यामतति'
,,	२९	शस्त्रमाजीवति
४८२	१९	स्तम्बे । नाडीवृन्दे रहसि
४८३	३०	गतिर्जङ्घा ।
४८४	२८	टाप्याबन्तोऽपि
४८६	१८	सेनायाः ॥
४८७	४	सैन्यस्य
,,	१९	तिस्रो वाहिन्यः पृतना ।
४८८	१२	श्रीशोभासंपत्प्रियंगुषु" ।, धनोत्कर्षस्य ॥
४९०	४	अच् वा ॥
४९१	२२	नरानाचामन्ति ॥
४९२	२१	खण्ड्यन्तेऽनेन वा । 'खडि भेदने'॥ 'छापू–
४९३	२८	संगृह्यते
४९४	२	न (णत्वम्) ।
,,	१०	क्षेपे
४९५	१	**कुटाटङ्कः पर्शुः"**
,,	१७	तोश्चासौ मरश्च ।
४९६	११	सर्वसंनहनमर्थो यस्य
,,	१४	विधिर्नीराजनोत्तरः'
,,	३२	सर्वतोव्यापिसैन्य–
४९७	१०	इति टः

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
४९८	६	बाहुलकाल्लिः
४९९	१	'आङः शसि इच्छायाम्'
५००	१४	भावे क्त–ल्युटौ
५०२	१२	इति युच् ।
५०४	२९	तिरो धीयते स्म । 'डुधाञ्' । हिनोति स्म वा । 'हि गतौ' वा ॥
५०५	२४	उन्मथनम् ॥
५०७	२७	जीवत्यनेन ॥
५०८	६	भूमिं स्पृशन्ति ।
,,	८	**वृत्तिर्वर्तनजीवने ।**
,,	३०	प्रमृतं
५०९	२८	'समासेऽनञ्–' इति ल्यबादेशः ।
५१०	२०	शूकशून्यो
५११	१९	दन्त्यादौ
५१२	२६	प्रवीयतेऽनेन ॥
५१५	२८	द्रवति । द्रवश्च
५१६	८	मकुश्चासौ स्थकश्च ॥
५१६	११	मयुश्चासौ स्थकश्च ॥
५१७	११	**जर्तिलः**
५१८	९	तरङ्गभेदयो
५१९	२३	'उलूकादयश्च' इति साधुः ॥
,,	२८	**शमी** सक्तुफलायां
५२१	१८	शूर्प्यतेऽनेन ॥
५२२	१०	पिप्पल्यां तु कटी मता' ॥
५२५	११	'उगितश्च' इति ङीप् ॥
,,	१८	स्थाली स्यात्पाटलोखयोः ।
५२७	१	अमति । 'अम गत्यादिषु'
,,	७	**'दर्वी** फणातर्द्वोः'
५२९	३१	धान्याके च शिलीन्ध्रे च
५३०	१०	शुण्ठति कफम् ।
,,	१८	विश्वस्य दोषस्य
५३१	३	कुल्माषाभिषुतं ।, शुक्तं,
,,	९	(वाल्हीकवत्)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
१३४	३१	शाल्मलीवेष्टे
१३६	१६	भृष्टयवेऽङ्कूरे
,,	२६	जलेन रम्यते
१३९	२२	'अनेक–' इति समासः ॥
,,	२६	'स्फायितञ्चि–' इति रक् ॥
१४३	१८	**र्वात्सकधैनुके ॥**
१४४	१४	'शण्ढः' इति पाठे
,,	२४	स्यात्सास्नाप्रावारयोः
,,	टि०	'इच एकाचोऽम्' इत्यतः
१४६	७	जननीगो
,,	१७	नीचिका सा
१४७	१८	"सुप्यजातौ"
१४८	७	यद्वा
१५२	टि०	परिपण आडम्बरः
१५६	९	'इगुपध–' इति कः ॥
,,	१७	'भारैर्दशभि–'
,,	१८	पलानामयुतद्वये
१५७	४	प्रस्थमानं त्वाह–
,,	६	**पृथक् ।**
१५८	१७	स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च'
१५९	६	रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्
१६०	१३	'तत्र भवः' इत्यण्
१६२	२६	सिंहमाणयति वा । 'कर्मण्यण्' ।
१६२	३०	लोहम्
१६७	३	नागः पन्नग–
१६८	१	महारजने
१६९	१९	त्वक्क्षीरी
१७२	२०	**कुलश्रेष्ठी**
१७७	३१	स्वार्थे कन् ॥
१८०	टि०	'चाण्डालाः' इति रूपे तु
१८२	२७	'लुभ्र छेदने'
१८८	११	इत्यप्ययुक्तम्
१९०	१६	इं कामं राति
१९०	१८	**अन्तर्वाणिस्तु**
१९७	१९	'समासान्तविधेः–'
१९८	१६	नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु'
६११		वाग्ग्मी । (सर्वत्र गकारद्वयवान्)
६१४	१७	कान्दिशीकः ॥
६१७	१४	परद्रोहकारिणः
,,	३३	संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः
६२१	२	**गर्ह्याणकाः**
६२४	२८	क्षुद्यते
६२९	टि०	हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी—
६२८	१३	पटेनान्तरम् ।
६३३	७	अभिनवते ।
६३९	टि०	'सुधांशुरोचिस्फुटकुट्टिमेषु'
६३६	८	उत्तरपदशब्दस्य
६३८	२०	धूयते स्म ॥
६४१	९	शातानि
,,	टि०	इत्थमबुद्धा
६४२	७	स्नूयते स्म
,,	९	**स्यात्संकलितः**
६४३	१	**ध्वनितं**
,,	३	'ध्वन शब्दे'
,,	टि०	'राल्लोपः' इति वलोपः ॥
६४४	९	'सहिवहोरोदवर्णस्य'
६४७	१९	**संतापितसंतप्तौ**
६४८	९	**दितं छितं**
,,	७	(दि० प० अ०)
,,	१२	(दि० प० अ०)
,,	२२	। क्तः
६४९	१२	**गोपायितं च गुप्तं च ।**
६५२	१३	एवं सति
६५५	१७	'आयादयः'
६५६	टि०	'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः॥
६५८	९	**विधा समृद्धौ**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
६६१	६	भयध्वनौ पुष्कसे
,,	३१	णम प्रह्वत्वे
६६३	१४	वायनम् ।
६६३	टि०	मुकुटः
६६७	१०	खलर्घर्गाः
६६८	२६	ध्यै चिन्तायाम्
६७२	१	**खलानां**
,,	२१	येषु पर्यायेषु
६७३	२३	'अर्च पूजायाम्
,,	२८	सुखशीर्षजलेषु
६७४	२७	ज्योत्स्ना
,,	२८	ज्यौत्स्नी
६७५	६	हिङ्गुवाल्हीकसिल्हके ।
६८०	२०	गौर्नादित्ये
६८१	१२	**वृन्देऽम्भसां रये ॥**
६८४	२७	**अत्युत्कर्षाश्रयः**
६८९	२४	**स्थूणा** स्मात्सूर्म्या
६९२	१६	ऋक्षे केशात्परो व्राते
६९३	६	कारुभेदेऽपि
६९४	३	क्षत्ता
६९५	२	(इति मेदिनी)
६९८	१४	अयाचिते च मोक्षे च
७००	२०	त्रिष्वसंपृक्ते
७०२	२६	(इति मेदिनी)
७०४	१	**प्राधान्ये**
७०५	३	मन्दाः स्युः
७११	२४	हिंसायां
,,	३०	लाञ्छनश्मश्रु
७१४	१२	**आच्छादनं**
७१८	९	**घटेभमूर्धांशौ**
,,	१८	'गॄ निगरणे'
७२१	२७	व्याचष्टे ॥
७२६	१०	पूजनं
७२७	७	वक्तव्यं
७३२	२२	तंद्रा
७३५	१०	चारुषु
७३७	२४	धरादुच्चात्कठिनाद्वान्यः
,,	३०	एकाग्रमन्यलिङ्गं
७३८	८	**पराः ।**
,,	१८	**उदारो**
७३९	७	**पीलुः** पुमान्
७४१	१६	**बहुला** नीलिका–
७४४	१२	अय गतौ
,,	२०	अविर्नाथे
,,	२७	विभूति
७४७	६	**विकाशः. सदृशं.**
	टि०	२—'**विकाशो** रहसि व्यक्ते' इति हैममूलस्य 'विकाशते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्वीकाशोऽपि ॥ व्यक्ते वाच्यलिङ्गः द्वयोर्यथा—'उपविश्य विकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्ध्रस्वेकारवान् ॥ ३—इत्यादिमेदिनी-
७४८	२८	**ध्वांक्षो** मत्स्यात्खगे
७५८	२	अपकारशब्दैर्भयो–
७५९	११	काङ्क्षतिः. इत्थंभूताख्यान.
७६१	२	रङ्गीकारे
,,	६	तूष्णींलङ्घनयोरपि
७६७	१३	त्यदाद्यत्वम् ॥
७६८	टि०	पृथगुपादानं
७७४	१	गंपतक् प्रत्ययः ॥
,,	१६	उक्तसूत्रादर्शनात्
	टि०	१—इदं तु 'यौगपद्य–' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	शुद्धपाठपाठान्तरौ.
		न्त्यम् ॥ तस्मात् प्रत्यये तवर्ग-तृतीयोपान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ॥
		२—सकल-
७८३	५	पिण्डगोण्ड
,,	टि०	संवादात्
७८६	१	दिमिश्रमर्धस्विन्नमोदनं
७८७	२९	कैतृवार्जिते
७८७	टि० ३	—'कृत्यल्युटो बहुलम्'
७८८	३	सकारलकारोपधं
,,	टि०	सत्त्वेन को दोषः
७८९	१९	औपगवकम् ॥
,,	२१	स्तेनाद्यन्नलोपश्च
७९२	१०	'मुडि खण्डने'
,,	१६	(भ्वा० प० अ०)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृश्निरल्पतनौ

प्रेति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । "घृणिपृश्निपार्ष्णि—" (उ० ४। ५२) इति साधुः ॥ पृच्छति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । पर्षति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥ * ॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अल्पशरीरस्य ॥

श्रोणः पङ्गौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यत्तु—शृणोति । "रास्नादयः" इति नक् प्रत्ययादिः—इति मुकुटः ॥ तन्न । 'रास्नादयः' इति सूत्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ पनते । 'पन स्तुतौ" (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः ॥ स्त्रियाम् "पङ्गोश्च" (४।१।६८) इत्यूङ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जङ्घाहीनस्य ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे खण्डितकेशस्य ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥ ॥ * ॥ के मूर्ध्नि कर्तुं शीलमस्य । "कृञो हेतु–" (३।२।२०) इति टः । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥ * ॥ "टेरे वलिरकेकरौ" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोडृ गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ खञ्जति । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ "अथ खञ्जके खोडखोरौ" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशयाद्यास्त्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिप्लुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥ * ॥ 'जटुलः' इति मुकुटः ॥ 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ अपि प्लवते । "प्लुङ् गतौ" (भ्वा० आ० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । "वष्टि भागुरिः–" इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "लसुन" इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे देहस्थतिलस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥ * ॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ "कितेर्व्याधिप्रतीकारे" इति सन् । चिकित्सनम् । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रोगनिवारणस्य ॥

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्वा० उ० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ भेषं जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०)। "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥—भिषज इदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् । "अनन्तावसथेतिहभेषजात्" (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ ओषधेरिदम् । "ओषधेरजातौ" (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ भेषजमेव। "अनन्ता–"(५।४।२३) इदि ञ्यः ॥ (३) ॥ * ॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ जयति रोगान् । "जि अभिभवे" (भ्वा० प० अ०) । "कृवापाजि–" (उ०१।१) इत्युण् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ रोजनं वा । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ "इगुपध–" (३।१।१३५)इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ वा "**रुजा** त्वामयभङ्गयोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ उपतापयति । 'तप दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) ॥ उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**उपतापो** गदे तापे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ रुजति । "पदरुज–" (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ विविधा आधयोऽस्मात् ॥ व्याधानं वा । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (५) ॥ * ॥ गदति । अच् (३।१।१३४) ॥ "**गदः** कृष्णानुजे रोगे **गदा** प्रहरणान्तरे" इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आमं यान्त्यनेन। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ यद्वा ॥ आमयनम् । अनेन वा । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त रोगस्य ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयेति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ "**क्षयो** गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**शोषः** शोषणयक्ष्मणोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ यक्षयते । यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि राजयक्ष्मणः ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्येति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । "श्याद्व्यधा–" (३।१।१४१) इति णः ॥ * ॥ प्रतिश्यायतेऽनया । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ पीनं स्यति, सायति, वा । "षोऽन्तकर्मणि" (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ "**आपीनसः प्रतिश्या** स्यात्" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे नासारोगस्य ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ "स्त्रियां क्षुत् क्षुतं **हंछिका**" इति रभसः ॥ * ॥ त्रीणि छिक्कायाः ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कासृ शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ ("**काश**स्तृणे रोगभेदे" इति हैमतः "वाराणस्यां भवेत्**काशी** क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्" इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षौत्यनेन । 'टुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९) ॥ "**क्षवथुः** कासे छिक्कायाम्" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शवेति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । फः ॥ थश्च ॥ "च्छ्वोः–" (६।४।१९) इत्यूठ् । "आद्गुणः" (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् "एत्येध–" (६।१।८९) इति न वृद्धिः ॥ यद्वा शवति । 'शु गतौ' (　　) ॥ "**शोफ** ओषधिभेदे स्यादुत्कृते त्वग्विवर्धने" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ श्वयति अनेन । 'टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९) ॥ (२) ॥ * ॥ यत्तु— 'शु गतौ' । "यूथादयश्च"—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पादस्य स्फोटः ॥ पादौ स्फोटयति वा । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ विपद्यतेऽनया । "पद गतौ" (दि० आ० अ०) । "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्" (३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च ॥ यद्वा केलनम् । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलामस्यति । अण् (३।२।१) ॥ किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्यति 'षिधु गत्याम्' (संराद्धौ)" (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् ॥ यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति मुकुटः ॥ तन्न । पामादेर्मनिन्-[२]

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ २—"सिध्मं किलासं **त्वक्पुष्पं सिध्म**" इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्मशब्दस्य मनिनमन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थं "पामादिवन्मनिन्" इत्युक्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥ * ॥ "पादस्फोटोऽथ **त्वक्पुष्पी** किलासं सिध्मलीति च" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे **"सेहुवा"** इति ख्यातस्य ॥

कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "कषेश्छ च" (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥ * ॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४९) ॥ पायते देहोऽस्माद्वा ॥ पिबति देहं वा ॥ (२) ॥ * ॥ स्त्रियां तु "मनः" (४।१।११) इति न ङीप् । "डाबुभाभ्याम्—" (४।१।१३) इति डाप् वा ॥ (३) ॥ * ॥ विचर्च्यते । 'चर्च अध्ययने' (चु०उ०से०) । "रोगाख्यायां ण्वुल्—" (३।३।१०८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि 'खसु'रोगस्य ॥

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' (कण्ड्वादिः) । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (३।१।२७) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जनम् । 'खर्ज मार्जने च । चाद्व्यथने' (भ्वा० प० से०) । "कृषिचमि—" (उ० १।८०) इत्यूः ॥ **"खर्जूः** खर्जूरीकीटकण्डुषु" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ त्रीणि गात्रविघर्षणस्य ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ **"पिटकः** स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते" इति हेमचन्द्रः ॥ स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४९) ॥ * ॥ **"विस्फोटा विटिका** स्त्रियाम्" इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **"फोडा"** इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । "व्रण शब्दे" (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (चु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ईरयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहुलकान्मन् ॥ (२) ॥ * ॥ इयर्ति । 'ऋ गतौ' (जु०प०अ०) । "अर्तिपॄवपि—" (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सदा गलतो व्रणस्य ॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डलमिव । "इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥ मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥

कुष्ठश्वित्रे

क्विति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । "हनिकुषि—" (उ० २।२) इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्थन् ॥ कुत्सितं तिष्ठति वा । "सुपि–" (३।२।४) इति कः । "अम्बाम्ब–" (८।३।९७) इति षः ॥ "कुष्ठं भेषजरोगयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे श्वेतकुष्ठस्य ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अर्तेर्ग्याधौ शुट् च" (उ० ४।१९६) इत्यसुन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुदरोगस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ द्वे आध्मानस्य ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

ग्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्निम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) ॥ "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवहति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ प्रवहणम् । "रोगाख्यायां ण्वुल्–" (३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ रुक् रोगः ॥ प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥ * ॥ द्वे संग्रहणीरोगस्य ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०) । "रोगाख्या–" (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥ * ॥ वमनम् । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । "इक् कृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८)॥ (२) ॥ * ॥ "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९) ॥ "**वमथुः** पुंसि वमने गजस्य करशीकरे" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वमनस्य ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । विद्रम् । "बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः" इति रक् ॥ यद्वा विद्राति । "द्रा स्वप्ने पलायने" (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । 'डुधाञ्' । "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३) इति किः ॥ यद्वा विद्रस्य धानम् । "इकृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) । णिलोपस्य स्थानिकत्त्वान्न वृद्धिः ॥ "एरच्" (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ * ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ भगं दारयति । "भगे च दारेः" (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥ * ॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । "आतोऽनुप–" (३।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ १ ॥ * ॥ मूत्रे कृच्छ्रमत्र ॥ (१) ॥ * ॥ विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभेदानां प्रत्येकमेकैकम् ॥—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ अगदम-रोगं जन्तुं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । "कारे सत्यागदस्य" (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥*॥ भिषज्याति । "भिषज रुग्जये" । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (३।१।२७) । क्विप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥ * ॥ विद्यामधीते । "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥ * ॥ चिकित्सति । "कितेर्व्याधिप्रतीकारे" इति सन्नन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । "वृत्तेश्च" (वा० ५।२।१०१) इति णः ॥ "**वार्ता** तु वर्तने वार्तिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ निष्क्रान्त आमयात् । "निरादयः–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ "**निरामय**स्तु स्यादिडिक्के विगतामये" इति हैमः ॥ "**निरामय**स्तु पुंसि स्यादिडिक्के त्रिषु नीरुजे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ कलासु साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ "**कल्यं** प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । **कल्या** कल्याणवाचि स्यात्" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ उल्लाघते स्म । "लाघृ सामर्थ्ये" (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ उल्लाघ्यते स्म, इति वा । "अनुपसर्गात्फुल्ल–" (८।२।५५) इति साधुः ॥ "**उल्लाघो** निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि रोगनिर्मुक्तस्य ॥

ग्लानग्लास्नू

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "संयोगादेः–" (८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ ग्लानशीलः । "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रोगेण क्षीणस्य ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । "आमयस्य दीर्घश्च" (वा० ५।२।१२२) इति विनिः ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**विकृतो** रोग्यसंस्कृतः । बीभत्सश्च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ व्याधिः संजातोऽस्य । "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" (५।२।३६) ॥ (३) ॥ * ॥ "**पटु**र्दक्षे च नीरोगे" (इति मेदिनी) ॥ पटोरन्यः ॥ (४) ॥ * ॥ आतोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' ह्वादिः । "छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते" । "इगुपध–" (३।१।१३४) इति कः ॥ मुकुटस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादतित्वरते । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ ॥ तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ॥—आतोरत्ति । आतुरः । आतराति रोगं वा—इति स्वाम्यपि चिन्त्यः ॥ तुरेरुक्तरूपाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभवाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव इदम् ॥ अ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्यमति वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प०से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "रुष्यमत्वर–" (७।२।२८) इति वेट् ॥ (६) ॥ * ॥ इडभावे "अनुनासिकस्य–" (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त रोगिणः ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥ * ॥ कच्छूरस्यास्ति । "कच्छ्वा ह्रस्वश्च" ( ) इति रः ॥ "**कच्छुरा** शूकशिम्ब्यां च शटीदुस्पर्शयोरपि । **कच्छुरं** वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विचर्चिकायुक्तस्य ॥

दर्द्रुणो दर्द्रुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । "दरिद्रातेर्यालोपश्च" (उ० १।९०) इति साधुः । दर्द्रूरस्यास्ति । "शाकीपलाशीदर्द्रूणां ह्रस्वश्च" इति पामादिषु (ग० ५।२।१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥ * ॥ दर्द्रूश्चासौ रोगश्च । "इको ह्रस्वोऽङ्यः–" (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्द्रुरोगोऽस्यास्ति । "द्वन्द्वोपताप–" (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अर्शोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण युतः ॥ (१) ॥ * ॥ अर्शांसि सन्त्यस्य । "अर्शआदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मूलव्याधिमतः ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । "वातातीसाराभ्यां कुक् च" (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ वातरोगोऽस्यास्ति । "द्वन्द्वोपताप–" (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वातरोगिणः ॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥ * ॥ अतिसारोऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतीसारवतः ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्ष्णि चाप्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः, । चुल्, चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे ॥ चक्षुर्गतः क्लेदरोगश्चुल्लादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुश्चुल्लादिवाच्यम् ॥ तच्चक्षुर्योगात्पुरुषोऽपि ॥ "**चिल्लः** खगे सचुल्लश्च **पिल्लवत्** क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्ष्णि" इति हैमः ॥ (त्रीणि क्लिन्ननेत्रतद्वतोः) ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ "**उन्मत्तो** मुचुकुन्दे स्याद्धत्तूरोन्मादयुक्तयोः" इति हैमः ॥

१—अक्ष्णि तु नपुंसकानि । "अमी" इति पुंस्त्वं तु शब्दापेक्षया—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ उन्मदनम् । घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वातकृतचित्तविभ्रमस्य ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । "सिध्मादिभ्यश्च" (५।२।९६) इति लच् ॥ (१) ॥ * ॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (२) ॥ * ॥ कफोऽस्यास्ति । "द्वन्द्वोप–" (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि कफवतः ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युविति ॥ न्युब्जनम् । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । "भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः" (७।३।६१) इति साधुः ॥ न्युब्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो वर्तते ॥ "न्युब्जः कुब्जे कुशस्रुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं कर्मरङ्गतरोः फले" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥ * ॥ तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) । "तुण्डिबलिवटेर्भः" (५।२।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥ * ॥ "**तुन्दिल**" इति पाठे "तुन्दादिभ्य इलच्" (५।२।११७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । "द्वन्द्वोप–" (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्ममस्यास्ति । "सिध्मादिभ्यश्च" (५।२।९६) इति लच् ॥ "**सिध्मला** मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अन्धोऽदृक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ("**अन्धं** स्यात्तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ न दृगस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अचक्षुषः ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

म्विति ॥ मूर्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६) "क्षुद्रजन्तूपतापाच्च" इति पठितत्वाल्लच् ॥ "प्राणिस्थादातः–" (५।२।९६) इति न भवति । "प्राण्यङ्गादेव" (वार्तिकरूप)व्याख्यानात् ॥ (१) ॥ * ॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । "राल्लोपः" (६।४।२१) । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति न नत्वम् ॥ '**मूर्तं** स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ "**मूर्छितं** सोच्छ्रये मूढे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि मूर्छावतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

श्विति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शोचयति वा । "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २। २८) इति साधुः ॥ "**शुक्रं** तु रेतोऽक्षिरुजोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (२) ॥ * ॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । "स्रुरीभ्यां तुट् च" (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥ (३) ॥ * ॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । वबयोरभेदः ॥ वीज्यते वा । घञ् (३।३। १९) । कुत्वं तु न भवति । "चजोः–" (७।३।५२) इत्यत्र "निष्ठायामनिटः" इति वार्तिकक्कता पूरितत्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् ॥ यद्वा वीजयति । वीज्यते वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' ( ) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८,१९) वा ॥ "**बीजं** तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ वीरेऽक्लीबे साधुः" । "तत्र साधुः" (४।४। ९८) इति यत् ॥ यद्वा वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) । "अचो यत्" (३।१।९७) वा ॥ "**वीर्यं** तेजःप्रभावयोः । शुक्रे शक्तौ च" इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग–" (५।२।९३) इति साधुः ॥ "**इन्द्रियं** तु चक्षुरादिषु रेतसि" इति हैमचन्द्रः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । "कृवापाजि–" (उ० १। १) इत्युण् ॥ (१) ॥ * ॥ अपि दीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । "अच उपसर्गात्तः" (७।४।४७) । "वष्टि भागुरिः–"इत्यल्लोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् "दस्ति" (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥ * ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३। २।१०१) इति डः ॥ यद्वा के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" (उ०४।१४५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ यद्वा तनोति । "तनोतेरनश्च वः" (उ०२।६३) इति चिक् च ॥ "**त्वक्** स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "पुंसि–" (३।३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि ॥ "**त्वक्त्वचचोच**-शब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके" इति धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥ * ॥ "**असृग्वरा**" इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । "पिशेः किच्च" (उ० ३।९५) इतीतन् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिश्यते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**पिशितं** मांसं **पिशिता** मांसिका" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ "**तरो** जवे त्रले" इति हैमः ॥ तरो बलमस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "मनेर्दीर्घश्च" (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥ * ॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । "वृषादिभ्यश्चित्" (उ० १।१०६) इति कलः ॥ "**पललं** तिलभिश्रे स्यात् **पललं** पिशितेऽपि च" इति शाश्वतः ॥ "**पललं** पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे **पललस्तु** राक्षसे" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ क्रव्यते । क्रव्यतेऽस्माद्वा । 'क्नव भये' ( ) । ण्यन्तो मित् । "अचो यत्" (३।१।९७) । रलयोरेकत्वम् ॥—क्रूयते । 'क्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)—इति स्वामी ॥ (५) ॥ * ॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**उत्तप्तं** चञ्चले शुष्कमांससंतप्तयोरपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥ * ॥ वल्लते । वल्यते वा । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः ॥ **वल्लूरं** स्याद्वनक्षेत्रे, वाहनोषरयोरपि । **वल्लूरा** त्रिषु संशुष्कमांसशूकरमांसयोः" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । इषिमदिमुदि—" (उ० १।५१) इति किरच् ॥ "**रुधिरो**ऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्दजः ॥ न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्विप् । "क्विन्प्रत्यय—" (८।२।६२) इति कुः । 'क्विन् प्रत्ययो यस्मात्" इति बहुव्रीहिः । "ऋत्विग्दधृक्स्त्रक्—" (३।२।५९) इति हि सृजेः क्विन् विहितः ॥ (२) ॥ * ॥ रोहति । रुह्यते वा । "रुहे रश्च लो वा" (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ "**लोहितं** रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च, त्रिषु तद्वति" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अस्यते । "बहुलमन्यत्रापि" इति रक् ॥ "**अस्त्रः** कोणे कचे पुंसि क्लीवमश्रुणि शोणिते" इति मेदिनी ॥ (४) ॥ * ॥ रज्यते स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**रक्तो**ऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥ * ॥ शोणति स्म । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

वुक्काऽग्रमांसम्

व्विति ॥ वुक्कयते स्वादुत्वान्मृग्यते । 'वुक्क भषणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "शोणितेषु, स्त्रियां वृक्का वुक्क सुरसमद्वयोः" इति रभसः ॥ "उरस्यपि वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य ॥

१—हैमनाममालायामपि "वुक्का हृद हृदयं वृक्का सुरसं च तदग्रिमम्" इत्युपलभ्यते ॥ "स्त्रियां वुक्का वुक्कस्तु समयोर्द्वयोः" इति पाठान्तरम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हृदयं हृत्

ह्रीति ॥ हरति । ह्रियते वा । "वृह्वोः षुक्दुकौ च" (उ० ४।१००) इति कयन् ॥ "**हृदयं** मानसे वुक्कोरसोरपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥ * ॥ "पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्" इति ॥ * ॥ द्वे हृदयकमलस्य ॥ चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ * ॥—घञ् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डु वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०२) वा ॥ "**वपा** विवरमेदसोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ वसति । वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि शुद्धमांसस्नेहस्य ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा ॥ मन्यतेऽनया । "संज्ञायां समज—" (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः ॥

नाडी तु धमनिः शिरा ।

नेति ॥ नाडयति । नाड्यते, वा । 'नड भ्रंशे' (चुरादिः । "अच इः") (उ०४।१३९) ॥ "**नाडी** नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ धमति । ध्माने धमिः सौत्रः । "अर्तिसृधृ—" (उ० २।१०२) इत्यनिः । ङीष् (ग०४।१।४१) ॥ "**धमनी** तु शिराहट्टविलासिन्योश्च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । "बहुलमन्यत्रापि" इति रक् ॥ * ॥ तालव्यादिरपि ॥ "शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति" इति तालव्यादौ रभसात् ॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा०उ०अ०)। "बहुलमन्यत्रापि" इति रक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि धमन्याः ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ "**तिलको** द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ क्लवते । 'क्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उदर्यजलाशयस्य ॥

मस्तिष्कं गोर्दम

मेति ॥ मस्यते । मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । मस्तिं मस्कते । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ * ॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । "अब्दादयः" (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मस्तकभवस्नेहस्य ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स्म । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् ॥ (१) ॥ * ॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**मलो**ऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ "वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्रविड्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मलस्य ॥

अन्त्रं पुरीतत्

अन्त्रमिति ॥ अमति । अनेन वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । "सर्वधातुभ्यष्ट्रन्" (उ० ४।१९९) । "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः" (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥ अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१९९) वा ॥— "अमियमिमिदेस्त्रक्"—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१) ॥ * ॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्विप् (३।२।७६) । "गमादीनां क्वौ" (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ 'पुरीं तनोति' इति पक्षे "नहिवृति–" (६।३।११६) इति दीर्घः ॥— "अनुदात्तोपदेश–" (६।४।३७) इति नलोपः—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ वस्य झल्त्वाभावात् ॥ "पुरीतदस्त्रियाम्" इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**आंत**" इति ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु [1]प्लीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुड्यतेऽस्मात् । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । मक् । "भीमादयोऽपादाने" (३।४।७४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लेहते । 'प्लिह गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्–" (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य ॥

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । "धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः" (उ० ३।६) । वस्नं चर्म स्यति । "षोऽन्तकर्मणि" (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ स्नाति । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । "आतो युक् चिण्कृतोः" (७।३।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥ * ॥ यमनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । "गमादीनाम्–" (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वान्न तुक् ॥ यं संयमं करोति । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥ * ॥ "**क[2]रण्डा तु महास्नायुः कालेयं** कालखण्डके" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य "**कलेजा**" इति ख्यातस्य ॥

१—प्लीहा टाबन्ता च ॥ "यकृत्प्लीहे च संबद्धे" इति पालकाप्यात्—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्विति ॥ सरति । "सृवृषिभ्यां कित्" (उ० ४।४९) इति निः । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ * ॥ "सर्तेर्नुम् च" (उ० ४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (**सृणीका**) दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥ * ॥ अवश्यं स्यदन्ते । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इतिं णिनिः । ङीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥ * ॥ लालयते । 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**लाळ**" इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । "दोषो णौ" (६।४।९०) इत्यूत्वम् । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "अच इः" (उ० ४।१३९) । "कृत्–" (ग० ४।१४५) इति ङीष् वा ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि ॥ "**पिच्चोण्डकं नेत्रमलं दूषी** च दूषिकापि च" इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ "कषिदूषिभ्यामीकन्" (उ० ४।१६) इति '**दूषीका**' अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (चु० उ० से०) ॥ घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्रूयते। 'स्रु प्रस्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । "प्रे द्रुस्तुस्रुवः" (३।३।२७) इति घञ् ॥ करणे तु परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मूत्रस्य ॥

उच्चारावस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ * ॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) । "वर्चस्केऽवस्करः" (६।१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ शाम्यति, शम्यते, वा । "शकिशम्योर्नित्" (उ० १।११२) इति कलः ॥—"शकिशमिवहिभ्योऽलः"—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥ (३) ॥ * ॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा। "शकेर्ऋतिन्" (उ० ४।५८)॥ (४) ॥ * ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) वा । "तिथपृष्ठगूथ–" (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥ * ॥ पिपर्ति शरीरम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतॄभ्यामीषन्" (उ०४।२६) । "शॄपॄभ्यां किच्च" (उ० ४।२७) इतीषन् किच्च ॥ "उदोष्ठ्यपूर्वस्य" (७।१।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७) ॥ * ॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । "उपसर्गात्–" (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥ * ॥ वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ * ॥ ("विश्" इति) तालव्यान्तपाठे विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते। 'क्लृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च ॥ ("**कर्पर**स्तु कटाहे स्याच्छस्त्रभेदकपालयोः" इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ कं पालयति। "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ कम्पते। 'कपि चलने'। (भ्वा० आ० से०)। "तमिविशि–" (उ० १।११८) इति कालन् ॥ 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा ॥ "**कपालो**ऽस्त्री शिरोऽस्थ्नि स्यात् घटादेः शकले व्रजे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिरोस्थिखण्डस्य ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ 'की' इति कसति। 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "**कीकसः** कृमिजातौ स्यात्पुंसि कुल्ये नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं **कुलम्**" इति विश्वः ॥ कुले भवम्। साधु वा। दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ॥ "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति वा ॥ कोलति, कुल्यते वा। 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ "**कुल्यः** कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च। **कुल्यं** स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च। पयःप्रणालीसरितोः **कुल्या** जीवन्तिकौषधौ" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यते। "असिसञ्जिभ्यां क्थिन्" (उ० ३।१५४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स्याच्छरीरास्थ्नि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च ॥ कं कालयति। 'कल क्षेपे' चुरादिः। अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा कङ्कते। 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात्कालन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं त्वङ्मांसरहितशरीरास्थ्नः ॥

पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति। केन शीर्यते वा। "के श्र एरङ् चास्य" (उ० १।८८) इत्यूः। "संज्ञायां कन्" (५।३।७५)। "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ यद्वा कशति। कश्यते वा। 'कश शब्दे' ( )। बाहुलकादेरुः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं पृष्ठवंशस्य ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोटते। 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०) ॥ केन रुट्यते वा। इन् (उ० ४।११८)। वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ कं रोटयति वा। 'रुट दीप्तौ' चुरादिः। "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते, वा। 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०)। "स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च" (उ० ५।२७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ यद्वा परं शृणाति। "आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च" (उ० १।३३) इति कुः। बाहुलकात्परस्याकारलोपः। पर्शुरिव। "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ "अप्राणिजातेश्च–" (वा० ४।१।६६) इत्यूङि '**पर्शूः**' अपि ॥ (२) ॥ * ॥ एकं पार्श्वास्थ्नः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**अङ्गं** गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीबैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "अलीकादयश्च" (उ० ४।२९) इति साधुः ॥ "**प्रतीको**ऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अत्र यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ अपहन्यते । "अपघनोऽङ्गम्" (३।३।८१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वरं श्रेष्ठम् ॥ "हलदन्तात्–" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ यत्तु—कले रेतसि व्रियते उपयुज्यते । "कर्मण्यण्" (३।२।१)—इति मुकुटः ॥ तन्न । कर्मोपपदत्वाभावात् ॥ कर्मणि कारके विधायकाभावात् ॥ वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ एति वा । "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति इणो गा ॥ "**गात्रं** गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ वपति, उप्यते, वा । 'डु वप्' । 'अर्तिपृवपि–" (उ० २।११७) इत्युसिः ॥ "**वपुः** क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ संहन्ति । संहन्यते वा । "कृत्यल्युटः–" (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ यद्वा संहन्यतेऽस्मिन् भूतानि । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ * ॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "कॄशॄपॄकटि–" (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥ * ॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) ॥ विविधैर्व्याधिभिर्गृह्यते वा । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**विग्रहः** कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । "निवासचिति–" (३।३।४१) इति घञ् । चस्य कः ॥ "**कायः** कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे **कायं** स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ दिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥ * ॥ मूर्छति । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । "राल्लोपः" (६।४।२१) ॥ "**मूर्तिः** पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि" इति हैमः ॥ (१०) ॥ तनोति, तन्यते, वा । "भृमृशी–" (उ० १।७) इत्युः ॥ "**तनु**र्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे" (इति हैमः) ॥ "**तनुः** काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे" इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥ * ॥ ("अर्तिपृवपि–" (उ० २।११७) इत्यादिना उसि "**तनुः**" सान्तोऽपि) ॥ * ॥ "प्राणिजातेः–" ( ) इत्यूङ् ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश ॥

१—"तनुषे तनुषे कमू" इति वासवदत्तायमकात्—इति मुकुटः ॥ २—"वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः" इति भारविः—इति मुकुटः" ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमारदासस्य 'अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु वल्लभम् । अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । इत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पादाग्रे प्रपदम्

पेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् । "प्रादयो गता—" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पादः पदंह्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "पदरुज—" (३।३।१६) इति घञ् ॥ "पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । क्विप् (३।२।१७८) ॥ स्वामी तु—"पदोंऽह्रिः"—इति पठन् दान्तं न मन्यते । "पद्दन्स्" (६।१।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् ॥ अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् ॥ अत एव औङः श्याम् "ककुदोषणी" इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते ॥ पद्यतेऽनेन । "खनो घ च" (३।३।१२९) इति घो घित्करणात् "अन्यतोऽपि" इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२) ॥ * ॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "वङ्क्यादयश्च" (उ० ४।६६) इति साधुः ॥ * ॥ "अंहो रंहो द्रुहिणः संहर्षांह्री च घश्रुतयः" ॥ (३) ॥ * ॥ चरन्त्यनेन । "करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ "चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी ॥ घोटतेऽनया । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च" (उ० ५।२६) इति फक् । अत उत्वं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पादग्रन्थ्योः ॥

पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः ॥ पृष्यते । अनेन वा ॥ 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "घृणिपृश्निपार्ष्णि—" (उ० ४।५२) इति साधुः ॥—"पार्ष्ण्यादयश्च" इति त्वपाणिनीयम् ॥ "पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ" इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं पादपश्चाद्भागस्य ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । "अच् तस्य जङ्घ च" (उ० ५।३१) ॥ यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगतात् "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरति स्म, प्रसियते स्म, वा । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । "दृसनिजनिचरि—" (उ० १।३) इति ञुण् । "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ॥ जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्णूयते । "ऊर्णोतेर्नुलोपश्च" (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः पर्व ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(२) ॥ * ॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४)। "आसन्दीवत्–" (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

सक्थि क्लीबे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । "सञ्ज्यसिभ्यां क्थिन्" (उ० ३। १५४) ॥ १ ॥ * ॥—अर्यतेऽनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। "अर्तेरूरुच" इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः ॥ तदपाणिनीयम् ॥—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)—इति स्वामी ॥ तदपि न ॥ उप्रत्ययवलोपयोर्विधायकाभावाच ॥ "ऊर्णोतेर्नुलोपश्च" (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जानूपरिभागस्य ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः ॥ वाङ्क्षति, वाङ्क्ष्यते, वा । 'वाक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११३)। बाहुलकाद्धातोर्ह्रस्वः ॥ वङ्क्षते । वङ्क्षणः—इति स्वामी ॥ यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११३)। "आच्छीनद्योर्नुम्" (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

गिति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०)। "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः॥—गुद्यति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ यद्वा गूयतेऽनेन । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ॥ गवते । "गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा । "अब्दादयश्च" (उ० ४।९८) इति साधु ॥—"गुदादयः"– इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥ * ॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। "कृवापा–" (उ० १।१) इत्युण् ॥ यद्वा पिबति वस्त्यौषधम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। प्राग्वत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विष्ठानिर्गममार्गस्य ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र ॥ यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०)। "वसेस्तिः" (उ० ४।१८०) ॥—"दवसिभ्यां क्तिन्"—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ * ॥ "[१]मूत्राशयपुटे वस्तिः" इति रत्नमाला ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नाभ्यधोभागस्य ॥

कटो ना श्रोणिफलकम्

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ "शवे श्रोणौ किलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः" इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ * ॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कटिः श्रोणिः ककुद्मती ।

१—आशयश्च पुटं च । मूत्रादाशयपुटे । मूत्राशयः, मूत्रपुटम्, इत्यर्थः । अतएव हैमीयनाममालायां "नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च" इत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केति ॥ कत्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ वा ङीप् (ग० ४।१।४९) ॥ (२) ॥ * ॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् । मतुप् (५।२।९४)। यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३)॥ * ॥ त्रीणि कटेः॥पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' (   ) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ यद्वा निभृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) ॥ ताम्यति सुरत-संमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । "उल्बादयश्च" (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य ॥

क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

क्लीति ॥ हन्यते । "हन्तेः शरीरावयवे द्वे च" (उ० ५।३२) इत्यच् ॥—"हनो जघ–" इति क्यु-र्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ यद्वा वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच्'—(३।१।१३४) । "अनित्यमागमशास्त्रम्" इत्यभ्यासस्य नुक् न ॥ मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह ॥ तन्न । हिंसार्थस्य घ्नीभावप्रसंङ्गात् ॥ गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् ॥ गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् ॥ 'हन्यते' इति कर्मविग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च ॥ "**जघनं** स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं स्त्रीकट्या अग्रभागस्य ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुंदरे ।

कूपेति ॥ कूपाविव । "इवे–" (५।३।९६) इति कन् ॥ "**कूपको** गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे" इति हैमः ॥ * ॥ नितम्बे तिष्ठतः । "सुपि" (३।२।४) इति कः ॥ * ॥ कुं भूमिं दारयति । 'दॄ भये' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् ॥ ईषत् कुंदरमत्र, इति वा ॥ यद्वा स्कुन्द्यते कामिना । 'स्कुदि आप्लवने' (भ्वा० आ० से०) । "मद्गुरादयश्च" (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वयेन हीने ॥ * ॥ एकं पृष्ठवंशादधोगर्तयोः ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्त्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ॥—स्फेटयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । "स्फिगपूत–" (६।२।१८७) इति निपा-तनाट्टस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥ * ॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा ॥ "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ **कटीप्रोथौ** च **पूलकौ**" इति रभसः ॥ "प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपेति ॥ भगशिश्नयोः ॥ उपतिष्ठते । "सुपि–" (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) ॥ "**उपस्थः** शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घित्त्वात् 'भजेः' अपि घः ॥ "**भगं** श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । "वहिश्रि–" (उ० ४। ५१) इति निः ॥ 'द्वयोः' इति योनिनान्वेति ॥ "**योनिः** स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे" इति मेदिनी ॥ "**योनिः** कारणे भगतोययोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।

शीति ॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) ॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकान्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥—रास्नादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (२) ॥ * ॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**मेहनं** मूत्रशिश्नयोः" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ शेते रेतःपाते । "वृशीङ्भ्यां फुट् च" (उ० ४।२०१) इत्यसुन् ॥ * ॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । '**शेपः**' ॥ * ॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ (**शेफशेपौ**) ॥ अत एव "शेपपुच्छ–" (६।३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ ४ ॥ * ॥ चत्वारि ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । "सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्" (उ० ३। ४१) ॥— "भूशुषिमुषिभ्यः कः कित्" इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ "**मुष्को** मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने" (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः ॥ "बहुलमन्यत्रा–" (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । "संख्यायाः संज्ञासंघ–" (५।१।५८) ॥ इति कन् ॥ "**त्रिका** कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दम्

पीति ॥ अपि चमत्यन्नम् । अमन्ताड्डः (उ० १।११४) । "वष्टि भागुरिः–" इत्यल्लोपः ॥ आपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना ॥ 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**पिचण्डो** उदरे पशोरवयवे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प०से०) । "प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः" (उ०३।१५५) ॥—"कुशः सिः"—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । "जनेररष्ठ च" (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः ॥ "**जठरो** न स्त्रियां कुक्षौ, बद्धकक्खटयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः—इति ॥ स उक्तसूत्रास्मरणप्रयुक्तः ॥—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्दृणाति । 'ॠ गतौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा उद्दच्छति, उदियर्ति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा उद् दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च" (उ० ५।१९) ॥ "**उदरं** तुन्दरणयोः" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । "आच्छीनद्योः–" (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् ॥ यद्वा तर्णोत्यन्नम् । "तृणु अदने' (त० उ० से०) । "अब्दादयश्च" (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

स्तनौ कुचौ ।

स्तोति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्यते वा कामुकैः । 'ष्टन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चिवति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानाम् । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ "चूचुको ना **कुचाननम्**" इति रत्नकोषः ॥ * ॥ द्वे ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ क्रुड्यते । 'क्रुड बाल्येऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । "क्रुड घनत्वे" । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह ॥ तन्न । घनत्वार्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच्च ॥ "**क्रोडः** कोले शनौ **क्रोडमङ्के**" इति हैमः ॥ "**क्रोडः** शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अङ्कस्य ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । "अर्तेरुच्च" (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किच्च ॥ "**उरो** वक्षसि मुख्ये स्यात्" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । "वृतॄवदिहनि–" (उ० ३।६२) इति सः ॥ "**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" इति मेदिनी ॥ "पुत्रादौ तर्णके वर्षे **वत्सो वत्सं** तु वक्षसि" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्ठिति ॥ पृष्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "तिथपृष्ठगूथ–" (उ० २।१२) इति साधु ॥ "**पृष्ठं** चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं देहपश्चाद्भागस्य ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कन्द्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । "स्कन्देश्च स्वाङ्गे" (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि धः ॥ "**स्कन्धः** प्रकाण्डे कायेंऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यते समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अमेः सन्" (उ० ५।२१) ॥ "**अंसः** स्कन्धे विभागे स्याद्" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । "जवादयश्च" (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकमंसकक्षयोः संधेः ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" (उ०३।६२) ॥ "**कक्षा** स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्धापदे, ना दोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषु च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । "स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च" (उ० ५।२७) । णित्वाद्वृद्धिः (७।२।११५) ॥ यद्वा पर्शूनां समूहः । "पर्श्वा णस् वक्तव्यः" (वा० ४।२।४३) । सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् "ओर्गुणः" (६।४।१४६) इति न ॥ "**पार्श्व**मन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं कक्षयोरधोभागस्य ॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । "मध्यान्मः" (४।३।८) ॥ "**मध्यमो** मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु, न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्यां कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ लग्यते स्म । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । "क्षुब्धस्वान्त–" (७।२।१८) इति साधुः ॥ यद्वा लज्जते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "स्कोः–" (८।२।२९) इति सलोपः । "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् । "श्वीदितः" (७।२।१४) इति नेट् ॥ अवक्रुष्टम्, अवसन्नम्, वा लग्नम् । "प्रादयो गता–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ "**अवलग्नो**ऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । "अ सांप्रतिके" (४।३।९) इत्यः ॥ यद्वा मां शोभां धत्ते । "अघ्न्यादयश्च" (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ "**मध्यं** विलग्ने न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ ("मध्योऽवलग्नं **विलग्नं** मध्यमः" इति नाममाला) ॥ * ॥ त्रीणि देहमध्यस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू ॥ भुज्यतेऽनेन । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । "भुजन्युब्जौ–" (७।३।६१) इति साधुः ॥ यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३४) इति कः ॥ "अथो भुजौ । द्वयोर्बाहौ करे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बाधते । 'बाधृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । "अर्जिदृशिकम्यमि–" (उ० १।२७) इत्युः, हश्चान्त्यस्य ॥ मुकुटस्तु—वहन्त्यनेन । "वहिरहितलिपशिभ्यश्च" इत्युण्—इत्याह ॥ तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥ * ॥ वहेः "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ वाहते । 'वाहृ प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ "**वाहो**ऽश्वभुजयोः पुमान्" इति दामोदरः ॥ "**वाहो**[2] वाहुरिति स्मृतः" इति देशी कोषः ॥ ("**वाहो**ऽश्वमानयोः । वृषे, **वाहौ**[3] तु बाहौ स्यात्" इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ दाम्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । "दमेर्डोस्" (उ० २।६९) ॥ * ॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥ "दो**र्दोषा** च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा" इति धनंजयः ॥ * ॥ चत्वारि ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' (तु० प० से०) । ण्यन्तः । "अच इः" (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति, वा । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फुर संचलने' (तु० प० से०) वा । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "कफोणिः **कफणि**र्द्वयोः" इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ * ॥ कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा ॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः" (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ कूर् चासौ परश्च ॥ यद्वा कुरा शब्देन परः ॥ यद्वा कुप्यत्यनेन वा । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । बाहुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥ * ॥ "कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठम्" इति नाममाला ॥ द्वे "कूणी" इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वे ॥ प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुष्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्र्या० प० से०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" (उ० २।४) ॥ प्रविष्टः कोष्ठं कुसूलम् । "अत्यादयः क्रान्ता–" (वा० २।२।१८) इति समासो वा ॥

१—"बाहौ यथा—"उद्वल्लद्भुजवल्लिकंकणझणत्कारस्तदा दुःसहः" । करे यथा– "चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य"—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—"सुबाहा" इति सुबन्धुः । स्वश्वा, सुभुजा च—इति मुकुटः ॥ ३—"शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न वाहया वा सुतरः समुद्रः" इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—"बहुदोषो गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः" इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ५—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम् ॥ ६—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः । तस्मात्पृषोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"**प्रकोष्ठ**मन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः" इति कात्यः ॥ "**प्रकोष्ठो** मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य ॥

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

मणीति ॥ मणिर्बध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ ("**मणिबन्धः पाणिमूलम्**" इति हलायुधः ॥ "करोऽस्यादौ **मणिबन्धो मणि**श्च सः" इति हैमनाममाला) ॥ * ॥ कनिष्ठाया आ । "आङ् मर्यादाभिविध्योः" (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥ * ॥ कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ किरत्यनेन । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । "कृशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" (उ० ३।१२२) ॥—"कृशॄगदिराशिवल्लिभ्योऽभच्" इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । "सुपि—" (३।२।४) इति को वा ॥ "**करभो** मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र" इति बहिर्योगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥ * ॥ एकम् ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुल्योऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ शेतेऽस्मिन् सर्वम् । "पुंसि—" (३।३।१२१) इति घः ॥ "**शयः** शय्याहिपाणिषु" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "शमः" इति पाठान्तरम् ॥ शाम्यति कण्डूर्मलो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । "नोदात्तोपदेश—" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "पाणिः **शमः** शयो हस्तः" इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । "अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च" (उ० ४।१३३) इतीण् आयप्रत्ययस्य लुक् च ॥—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इञ्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि हस्तस्य ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । "करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ "**प्रदेशिनी**" इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । "सुपि—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्गुल्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋतन्यञ्जि—" (उ० ४।२) इत्युलिः ॥ अङ्गुं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाड्डिर्वा ॥ "**अङ्गुलिः**[1] करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च" इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥ * ॥ "वालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः" (वा० ८।२।१८) । (**अङ्गुरिः**) ॥ * ॥ "**अङ्गुल**स्तु यवो मतः" इत्यमरदत्तः ॥ "**अङ्गुलो** ना यवमानम्" इति वाचस्पतिः ॥ तत्राङ्गेर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥ * ॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

१—करशब्दोपादानम् 'अस्य' इत्यनेन परामर्शार्थम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

पुंसीति ॥ अङ्कशब्दोऽङ्गवाची। अङ्गौ पाणौ तिष्ठति। "सुपि–" (३।२।४) इति कः। "अम्बाम्ब–" (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ तर्दन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥ * ॥ मध्ये भवा। "मध्यान्मः" (४।३।८) ॥ "**मध्यमो** मध्यजे स्वरे। देहमध्ये मध्यदेशे **मध्यमा** कर्णिकाङ्गुलिः। राका रजस्वला चापि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः। ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात्। अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥ * ॥ अत्यल्पा। "अतिशायने–" (५।३।५५) इतीष्ठन्। "युवाल्पयोः कन्–" (५।३।६४) ॥ "**कनिष्ठो**ऽल्पेऽनुजे यूनि **कनिष्ठा** त्वन्तिमाङ्गुलौ" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रमेण ॥ एकैकम् ॥

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्।

प्विति ॥ पुनर्भवति। अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ "**पुनर्नवः**" इति वा पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ करे रोहति। "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ न खमस्य। "नभ्राट्–" (६।३।७५) इति साधुः ॥ "**नखी** स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ न खनति, खन्यते वा। "डडरेकवकाः" (वा० ३।३।१२५) ॥ नखं राति वा ॥ "नखरं त्रिषु" इत्यमरमाला ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ॥ "**प्रदेशो** देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तलत्यत्र। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**तालः** करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते। गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गोः कर्ण इव ॥ "**गोकर्णो**ऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे। अङ्गुष्ठानामिकोन्माने **गोकर्णी** मूर्विकौषधौ" (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ * ॥ तर्जन्यादिसाहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे क्रमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः।

ऐति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे ॥ वितस्यति। 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०)। "वौ तसेः" (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रास्मरणमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य। "तद्धितार्थोत्तर–" (२।१।५१) इति द्विगुः। "द्विगोर्नित्यम्" (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो लुक्। "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः" (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति। 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ एटति। 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०)। "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः ॥ चपश्चासाविटश्च ॥ * ॥ 'चर्पटः' अप्यत्र ॥ "**चर्पटः** स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतलति। 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "**प्रतलं** पातालभेदे तताङ्गुलिकरे पुमान्" (इति मेदि-

१—"द्विवचन–" (५।३।५७) इतीष्ठन्—इति पाठ आसीत्। तथाप्यनेनेष्ठनो विधानाभावादुपेक्षितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नी) ॥ * ॥ 'तलम्' अप्यत्र ॥ "**तलं** स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोः" इति विश्वः ॥ ("**तलश्चपेटे** तालद्रौ" इति हैमतः "—पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च" इति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रसृतो हस्तः । "प्रादयो गता—" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विस्तृताङ्गुलौ पाणौ ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलंप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥ * ॥ "**संहतलः**" इति पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतते प्रश्लिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृताङ्गुल्योः ॥

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्य ॥ प्रसरत्यनेन । क्तिन् (३।३।९४) ॥ * ॥ "प्रसृतः" इति वा पाठः ॥ तत्र प्रकृष्टं सृतमस्य ॥ "**प्रसृतः** सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धाञ्जलौ तु पुंलिङ्गो जङ्घायां **प्रसृता** मता" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ ॥ अज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । "ऋ तन्यञ्जि—" (उ० ४।२) इत्यलिः ॥ "**अञ्जलिस्तु** पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ [२]बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः ॥ हसति, हस्यतेऽनेन वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । "हसिमृगृ—" (उ० ३।८६) इति तन् ॥ "**हस्तः** करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् ॥

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यात्

म्विति ॥ स हस्तः ॥ मुष्यतेऽनया । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) ॥ यद्वा मुष्णाति । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ ("संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः" इति हलायुधः ॥ "**मुष्टिर्द्वयोः** फले । बद्धपाणौ त्सरौ" इति मेदिनी) ॥ बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥ * ॥ ऋच्छति । अर्यतेऽनेन वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "ऋतनि—" (उ० ४।२) इति कत्निच् ॥ "**रत्न्यरत्नी** स्त्रियौ बद्धमुष्टिताङ्गुली" इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ एकम ॥

अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः ॥ "**नारत्निः** कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ" इति रुद्रः ॥

१—मुकुटस्तु—"संहतलः प्रतलौ" इति सविसर्गपाठमाश्रित्य द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं **संहतलः** स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥ २—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः" इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

("अरत्निर्ना सप्रकोष्ठततााङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥ * ॥ एकम् ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ मुकुटस्तु—व्यामीयतेऽनेन । माङो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति व्याख्यत् ॥ तन्न । "कृत्कर्तरि" (३।४।६७) इत्यस्य प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ॥—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥ * ॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥ * ॥ एकम् ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् । तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । "पुरुषहस्तिभ्यामण् च" (५।२।३८) ॥ पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषं सरः ॥ "**पौरुषं** पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "कणेष्ठः" (उ० १।१०३) ॥ कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "समीपगलशब्देषु त्रिषु **कण्ठं** विदुर्बुधाः" इति शाश्वतः ॥ "**कण्ठो** गले संनिधाने ध्वनौ मदनपादपे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ गिलति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति वा लः ॥ गीर्यतेऽनेन । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।१।१३४)॥ "**गलः** कण्ठे सर्जरसे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ग्रीवाग्रभागस्य ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । "शेवायह्वजिह्वाग्रीवा—" (१।१५४) इति साधुः ॥ "**ग्रीवे** शिरोधितच्छिरे" (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम् । "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । "संज्ञायां भृतॄवृजि—" (३।२।४६) इति खच् । "खचि ह्रस्वः" (६।४।९४)॥ यद्वा धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कंधरो** वारिवाहे स्याद्ग्रीवायां **कंधरा** मता" (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥ * ॥ तिस्रो रेखा यस्याम् ॥ * ॥ एकम् ॥

अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अवेति ॥ अवटलति । 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अव टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'वट भाषणे' (चु० उ० से०) । बाहुलकादुः ॥ "अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा" इति बोपालितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ घाटयाति । घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥ * ॥ कृकं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ण्वुल् तु परत्वादणा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ग्रीवायामुन्नतभागस्य **"घाटी"** इति ख्यातस्य ॥—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति स्वामिमुकुटौ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रुवो वचिः (२।४।५३) वा । "गुधृवीपचिवचि—" (उ०४।१६७) इति त्रः ॥ "**वक्त्र**मास्ये छन्दसि च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्यन्द्यते वान्नादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते ग्रासो वास्मिन् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । "कृत्यल्युटः—" (३।३।११३) इति ण्यत् ॥ "मुखं मुखान्तरालं च द्वय**मास्य**मितीरितम्" इति शाश्वतः ॥ "**आस्यं** मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वदन्त्यनेन । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥ * ॥ तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ आनन्त्यनेन । 'अने प्राणने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥ * ॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥ * ॥ खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ॥ "डित् खनेर्मुट् चोदात्तः" (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित् धातोर्मुडागमः ॥ "प्राक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच्प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः" इति निरुक्तम् ॥ "**मुख**मुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः" इति हैमः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त मुखबिलस्य ॥ तदुपलक्षिते समुदाये तूपचारात् ॥

क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

क्लीबे इति ॥ घ्रायतेऽनेन । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**घ्राणं** क्लीबं नासिकायां घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य वहा ॥ "स्याद्**गन्धवहा** नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ घोणति । अनया वा । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् वा ॥ (३) ॥ * ॥ नासते । अनया वा ॥ 'णासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् ॥ "**नासा** तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ नासेर्ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "घ्राणं गन्धवहा नासा **नसा नस्या** च नासिका" इति साहसाङ्कः ॥ "**कुल्या** गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका" इति कात्यः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

ओष्ठाधरौ रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उष्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । "उषिकुषि—" (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥ * ॥ न ध्रियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ नञ् समासः (२।२।६) ॥ "**अधर**स्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ "द्वन्द्वश्च प्राणि—" इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ॥ 'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र्थिवादिः (वा० २।१।७८) वा ॥ * ॥ रदना छाद्यन्तेऽनेन। 'छद संवरणे' चुरादिः। "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः। "छादेर्घे—" (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥ * ॥ दशनानां वाससी इव। आवरकत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्युत्तराधरोष्ठमात्रस्य ॥

अधस्ताच्चिबुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा। 'चीवृ आदानसंवरणयोः' (भ्वा० उ० से०)। मृगय्वादिः (उ० १।३७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ चिनोति शोभां वा। प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ "अधस्तादधरोष्ठस्य **चिबुः** स्याच्चिबुकं तथा" इति निगमः ॥ * ॥ एकमोष्ठाधोभागस्य ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "**गण्डः** स्यात्पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च। चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्पते। 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०)। "कपिगडिगण्डि—" (उ० १।६६) इत्योलच्। 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः ॥ कं सुखं पोलति। 'पुल महत्वे' (भ्वा० प० से०)। "कर्मण्यण्" (३।२।१) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः ॥ हन्ति। "शृस्वृस्निहि—" (उ० १।१०) इत्युः ॥ "**हनुर्**हट्टविलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्त्रियाम्। द्वयोः कपोलावयवे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं कपोलाधोभागस्य ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रद्यतेऽनेन। 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०)। "करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ दश्यतेऽनेन। करणे ल्युट् (३।३।११७)। "—दहदश—" (३।१।२४) इति निर्देशात्क्वचिदङ्क्त्यपि लोपः ॥ यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (२) ॥ * ॥ दाम्यति। 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थाद्बाहुलकात्तन् ॥ "**दन्तो**ऽद्रिकटके कुञ्जे दशनेऽथौषधौ स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ रदति। अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

तालु तु काकुदम्।

तेति ॥ तरन्त्यनेन। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। "त्रो रश्च लः" (उ० १।५) इति ञुण् ॥ तालयति। 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः। मृगय्वादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१) ॥ * ॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन्। अनेकार्थत्वाद्वदिरुत्क्षेपणे वर्तते। घञर्थे कः (वा० ३।३।५८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ईषत् कवते। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। अब्दादित्वात् (उ० ४।९८) साधुर्वा ॥ यद्वा "निश्चेष्टं कुकुदं शिरः"। ककुदे भवम्। "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

१—"मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः" इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—औणादिकः क्युन् युक्तः—इति भाष्यकैयटयोः (६।४।२६) सिद्धान्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ यद्वा रसयन्त्यनया । "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) ॥ रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति युच् वा ॥ "**रसनं** स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ "तालव्या अपि दन्त्याश्च" इत्यादौ "जिह्वायां **रशना** तथा" इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्येयम् ॥ "**रसनं** तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारास्नयोः स्त्रियाम्" इति रभसः ॥—रसेः सौत्रात् "रसिरुचिरुवृञो युच्"—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥ * ॥ लेढि । लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) । "शेवायह्वजिह्वा—" (उ० १।१५४) इति साधुः ॥—लिहेः "पूर्वजिह्वग्रीवा" इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि जिह्वायाः ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सृजति लालादि । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । "प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी" इति क्लीबकाण्डेऽमरदत्तः ॥ * ॥ 'कवयुक्तम्' (सृक्कणी) इत्यन्ये ॥ * ॥ (**सृक्कणी**) ङ्यन्ता—इत्येके ॥ * ॥—अदन्तं सृक्कम्—इत्यपरे ॥ * ॥ 'सृक्कि'शब्द इकारान्तः क्लीबम् ॥ तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१) ॥ * ॥ एकमोष्ठान्तयोः ॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ॥ ललति । उक्तधातूभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥ * ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "अलिहृषिभ्यां किच्च" (उ० ४।१७) ॥ "**अलीक**महितेऽपि" इति कात्यः ॥ * ॥ बाहुलकादिकन्नपि ॥ "**अलिकं** ह्रस्वदीर्घमध्यम्" इति राजदेवः ॥ (२) ॥ * ॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३) इति किर्वा ॥ पुंस्ययम् । "गोधिभालौ महाशङ्खः" इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । "भ्रमेर्डूः" (उ० २।६८) ॥ यद्वा भ्राम्यति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । "ऊङ् च गमादीनाम्" इति "गमः क्वौ" (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ् चादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः ॥

१—"महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्" इति लताश्लेषात् कद्वयम् ॥ "स्मितस्य संभावय सृक्कणा कणान्" इति श्रीहर्षप्रयोगात् वकारयुक्तं च । "न संयोगाद्वमन्तात्" (६।४।१३७) इत्यल्लोपो न ॥ "स सृक्कणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरिणारिरुच्चैः" इति पाणिनेर्ङीबन्तता च ॥ "सृक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्रजाः" इति वचनाददन्तं सृक्कमपि ॥ 'सृक्कणि' इतीदन्तमपि 'क्लीबे वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सृक्कि'शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—इत्यपरे । "सक्थ्यक्षिदधिसृक्कि तथा वारि स्यात्" इत्यरुणः— इति मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु "अनि" इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—अतएव हैमनाममालायाम् "भाले गोध्यलिकालीकललाटानि" इत्युपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्चट् ॥ "**कूर्च**मस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नासोपरिभ्रूद्वयमध्यस्य ॥

तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तॄ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "तारका ज्योतिषि" (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः ॥ "**तारको** दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ "**कनीनिका** तारकेऽक्ष्णः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ "अक्ष्णः" इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ द्वे ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
दृग्दृष्टी च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ नीयतेऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ "दाम्नी—" (३।२।१८२) इति पक्षे ष्ट्रन् ॥ "**नेत्रं** मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु **नेत्री** नेतरि वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**ईक्षणं** दर्शने दृशि" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । "चक्षेः शिच्च" (उ० २।११९) इत्युसिः । शित्त्वादनार्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥ * ॥ अश्नुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । "अशेर्नित्" (उ० ३।१९६) इति क्सिः ॥— "अशेः षिच्—" इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ यद्वा अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥ * ॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ॥ क्विप् (३।२।१७८) ॥ यद्वा दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् । "क्विन्प्रत्ययस्य" (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ "दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने" इति हैमः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्ट ॥

अस्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अस्रिवति ॥ अस्यति । अश्नुते वा कण्ठम् । "अश्र्वादित्वात् (उ० ५।२९) साधु ॥ दन्त्यमध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ तालव्यमध्यं च ॥ (५) ॥ * ॥ "बहुलमन्यत्रापि" इति रक्पक्षे । "अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "जगरे **चाश्र**मश्रुणि" इत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (४) ॥ * ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥ * ॥ रुद्यते । 'रुदिर् अस्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुलकात् ॥ "**रोदनं** क्रन्दनेऽस्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ पञ्च ॥

१—"प्रावर्तयन्नदीमस्रैर्द्विषां तद्योषितां च सः" इति माघे रक्तार्थेन सह श्लेषादस्रं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ अपकृष्टोऽङ्गाद्वा ॥ अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा ॥ "**अपाङ्ग**स्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥ * ॥ एकम् ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" (५।४।११३) इति षच् ॥ कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "कटाक्ष**काक्षौ**" इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते ॥ यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् ॥ किरति शरीरे सुखं वा ॥ 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "कॄवृजॄसि–" (उ० ३।१०) इति नः ॥ यद्वा कर्णयति । 'कर्ण भेदने' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कर्णः** पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि" (इति मेदिनी) ॥ यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः ॥ तन्न । ह्रस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥ * ॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ संज्ञायां "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् ॥ योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥ * ॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रूयतेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**श्रुतिः** श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७) ॥ "**श्रवणं** श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ "सर्वधातुभ्योऽसुन्" (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च "सन्महत्–" (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ श्रीयते उष्णीषादिना । "श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च" (उ० ४।१९४) इत्यसुन् ॥ "**शिरः** प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "शिरोवाची **शिरो**ऽदन्तो, रजोवाची **रज**स्तथा" ॥ (२) ॥*॥ "कुमारशीर्षयोः" (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥ * ॥ मुह्यत्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । "श्वन्नुक्षन्" (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ "कुन्तला **मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिहुराः** कचाः" इति दुर्गः ॥ (१) ॥ * ॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**कुन्तल**श्चषके वाले यवे ना भूम्नि नीवृति" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३।१।१४०) णः ॥ बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ "**वालो** ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि वालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये **वाली वाला** त्रुटिस्त्रियोः" इति (पवर्गीयादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ कचत्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कचः** शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतेः । **कचा** करेण्वाम्" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ क्लिश्यते । 'क्लिश बन्धे' ( ) । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिशू विबाधायाम्' (क्र्या० प० से०) । "क्लिशेरन् लो लोपश्च" (उ० ५।३३) ॥ के शेते वा । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः । "हलदन्तात्–" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ कस्य शिरस ईशो वा ॥ "**केशः** स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवेरे कुन्तलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ शिरसि रोहति । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । "अचित्तहस्ति–" (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" (४।२।४८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे केशवृन्दस्य ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) ॥ "**अलका** कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चूर्णस्य कर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ "अथ **भ्रमरको** भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ एकम् ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥ * ॥ शिखाया अण्ड इव । "इवे–"(५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ **शिखण्डौ** तु शिखावर्हौ" इति तालव्यादौ रभसः ॥ "**शिखण्डो** वर्हचूडयोः" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति ॥ "**शिखाण्डक**शिखण्डकौ" इति वाचस्पतिसुभूती ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सामान्येन शिखायाः ॥ बालानां शिखाया वा ॥ "वालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा" ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । "कोररन्" (उ० ४।१९९) । "जानपद–" (४।१।४२) इति ङीप् ॥—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । "–कवर–" (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ॥—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ ॥ "**कवरं** लवणाम्लयोः । **कवरी** केसविन्यासशाकयोः" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्माने' सौत्रः । विच् (३।२।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलकाल्लक् । धम् चासौ मिल्लश्च । "मो नो धातोः" (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं **"चूडा"** इति ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । "शीङो ह्रस्वश्च" (उ० ५।२४) इति खः ॥ **"शिखा** शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । "चुरादीनां णिज्वा" इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घत्वे ॥ **"चूडा** शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलभ्योश्च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः **"चोटी"** इति ख्यातायाः ॥

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रेति ॥ व्रतिनः शिखा ॥ जायते, जन्यते, वा । "जनेष्टन् नलोपश्च" (उ० ५।३०) ॥ यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ **"जटा** लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सटति । 'षट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ **"सटा** जटाकेसरयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ **"कोटीरस्तु** जटा सटा" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥ * ॥ "करणिश्रोणिवेणयः" इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥ **"वेणी** सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे" इति हैमः ॥ * ॥ द्वे प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । "शरीरावयवाच्च" (४।३।५५) इति यत् । "ये च तद्धिते" (६।१।६१) इत्यत्र "वा केशेषु" इति वचनाद्वा शीर्षन् ॥ **"शीर्षण्यं** तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ २ ॥ * ॥ द्वे अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा ॥ **"पाशस्तु** मृगपक्ष्यादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा ॥ **"पक्षो** मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । "हसिमृग्रिण्—" (उ० ३।८६)

१—केषुचिन्मूलपुस्तकेषु तु "व्रतिनः सा" इति पाठ उपलभ्यते ॥ **"सा** जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्भगस्त्रियाम्" इति क्वचित्पुस्तके हैमः ॥ "सुप्तोऽपि प्रबुद्धः" इति कादम्बरीश्लेषश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति तन् ॥ "हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्राते" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ कचवाचकात् परे सन्तः ॥ कलापोऽर्थो येषाम् ॥ * ॥

तनूरुहं रोम लोम

'**तेति** ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ "**तनूरुहं** तु लोम्नि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्" इति मेदिनी ॥ "**तनूरुह**स्तु पुत्रे गरुति लोम्नि च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ रोहति । "नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्–" (उ० ४।१५१) इति साधु ॥ यद्वा रूयते । 'रु शब्दे' (अ०प०अ०)। मनिन् (३।२।७५) ॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ लूयते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् ॥ श्म मुखं श्रयति । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ॥ श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ (१) ॥ * ॥ पुंसो मुखे ॥ * ॥ एकं दाढिकायाः ॥

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । "कृपो रो लः" (८।२।१८) ॥ आकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ "**आकल्पः** कल्पने वेशे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) ॥ वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ तालव्यशान्तोऽपि ॥ वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ "**वेशो** वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ नयति । चिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न ह्रस्वः ॥ "**नेपथ्यं** तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चालंकाररचनादिकृतशोभायाः ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

अलंकर्तालंकरिष्णुश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । "तृन्" (३।२।१३५) ॥ (१) ॥ * ॥ "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अलंकरणशीलस्य ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा०प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसाध्येत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्म । 'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प०अ०) स्वार्थण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अलं क्रियते स्म (३) ॥ * ॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥ * ॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "संपरिभ्याम्–" (६।१।१३७) इति सुट् । "परिनिविभ्यः–" (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च भूषितस्य ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

वीति ॥ वि भ्राजते तच्छीलः । "भ्राजभास–" (३।२।१७७) क्विप् ॥ (१) ॥ * ॥ "भुवश्च" (३।२।१३८) इति चाद् भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ रोचते तच्छीलः । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यलंकारादिना शोभमानस्य ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

भ्विति ॥ भूषणम् । "गुरोश्च–" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ अलंकरणम् । "कृञः श च" (३।३।१००) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ "**अलंकारः** कंकणादिषु । उपमादौ" इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ भ्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥ * ॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**मण्डनं** तु प्रसाधने । **मण्डनो**ऽलंकरिष्णौ" इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च भूषाणाम् ॥

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्क्तेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ एकोकारम् ॥ * ॥ (**मुकुटम्**, इति) द्व्युकारपाठे बाहुलकाद् धातोरत उः ॥ (१) ॥ * ॥ किरति । अनेन वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "कृतॄकृपेः कीटन्" (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः ॥ "**चूडामणिः** काकचिंचाफले मूर्धमणावपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ "**तरस्तु** तरणे पुंसि" (इति मेदिनी) ॥ तरं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**तरलं** चञ्चले षिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । "अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बालपाश्या पारितथ्या

बेति ॥ बालपाशे केशसमूहे साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ बालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥ * ॥ परितस्तथाभूताः । परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः ॥ स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्तावली-नाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्त्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या । पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥ * ॥ ललाटस्यालंकारः । "कर्णललाटात्क-नलंकारे" (४।३।६५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ललाटाभरणस्य ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् ॥ "**कर्णिका** कर्णभूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ तालस्य पत्त्रम् ॥ "**तालपत्त्रं** तु कुण्डले । **स्यात्ता-लपत्त्री** रण्डायाम्" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ '**ताटङ्कः**' अप्यत्र ॥ सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥ * ॥ द्वे कर्णाभरणस्य ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा ॥ "**कुण्डलं** कर्ण-भूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनद्रुगुडूच्योः स्त्री" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कर्णस्य वेष्टन-म् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा

ग्रैवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु" (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ * ॥—"ग्रीवाया अण् च" (४।३।५७) इति ढञि "**ग्रैवेयम्**" अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ भूष्य-तेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः ॥ कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**कण्ठा**" इति ख्यातायाः ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । "लटः शतृ—" (३।२।१२४) । "उगितश्च" (४।१।६) इति ङीप् । "शप्श्यनोर्नित्यम्" (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे किंचिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता ॥ प्रालम्बते । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं लम्बकण्ठिकायाः ॥

१—"सग्रैवेयस्त्वमसि फणिना" इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥ * ॥ उरसः सूत्रमिव । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ ह्रियते मनोऽनेन । ह्रियते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ "**हारो** मुक्तासरे युधि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥ * ॥ (भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा) "**हारा** मुक्तावली हारः" इति रभसः ॥ * ॥ द्वे ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ "हारः" शतयष्टिकः सन् ॥ देवैश्छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ "**यष्टिर्हा**रलताशस्त्रभेदयोः" इति विश्वः ॥ "**यष्टिर्लता सरः सरिः**" इत्यनेकार्थमाधवी ॥ * ॥ एकं शतलतिकहारस्य ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

हारेति ॥ [१]यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः ॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्धषूभावो न ॥ "गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिद्ग्रन्थिपर्णयोः" इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥ * ॥ छान्तोऽपि ॥ "स्याद् **गुच्छः** स्तबके स्तम्बे हारभेदकलापयोः" (इति मेदिनी) ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् ॥ "द्वात्रिंशल्लतिको **गुच्छः**" ॥ (१) ॥ * ॥ "**गुच्छार्ध**स्तत्त्वसंख्यकः" ॥ गुत्सस्यार्धः ॥ समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् ॥ चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥ * ॥ "चतुस्त्रिंशल्लतो **हार**श्चतुःसरिश्च **गोस्तनः**" गोः स्तन इव ॥ (१) ॥ * ॥ "विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः" ॥ अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ "**माणवको** हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥ * ॥ एकावल्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता ॥ नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥ * ॥ परिह्रियते । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) ।

१—"हैमे तु "अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम्" इत्युक्तम् । अन्ये तु "चतुःषष्टिलतो हारोऽथाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापो माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः" इत्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा घञन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ "**कटको**ऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ "**वलयः** कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाट्टिलोपः । "हलदन्तात्" (६।३।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गं दयते, दायति, द्यति, वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**अङ्गदः** कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । **अङ्गदा** याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रगण्डभूषणस्य ॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । "जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः" (४।३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ —"कपिरिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) '**अङ्गुरीयकम्**'—इति मुकुटः ॥ तन्न । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफविधानाभावात् ॥ "वालमूल–" (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ ऊर्मिरिव । "इवे–" (५।३।९६) इति कन् ॥ ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ "**ऊर्मिः** स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अङ्गुलीभूषणस्य ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका ॥ अक्षरैः सहिता चेत् ॥ अङ्गुल्या मुदं राति । "आतः" (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् ॥ अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्केति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ कङ्कते वा । 'काकि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति "अनुदात्तेतश्च हलादेः" (३।२।१४९) इति वा युच् ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णत्वम् ॥ "**कङ्कणं** करभूषायां सूत्रमण्डनयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ करं भूषयति । करो भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ "क्लीबं मण्डने सूत्रे **कङ्कणं करभूषणम्**" इति रभसः ॥ "हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् **कङ्कणो** ना **प्रतीसरः**" इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥
क्लीबे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥—मीयते । 'डुमिञ्

१—पुंलिङ्गोऽप्ययम् "अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थसाङ्गुरीयकः" इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। "कलम्बादयश्च" इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ तत्सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् ॥ "**मेखला**द्रिनितम्बे स्याद्रशनाखड्गबन्धयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ काञ्चते। 'काचि दीप्तिबन्धयोः' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। वा ङीष् (ग० ४।१।४९) ॥—"अन्येभ्योऽपि" इति दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ धातोरेव दीर्घवत्त्वात्। "अन्येभ्योऽपि" इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात्। "अन्येषामपि" (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च ॥ "**काञ्ची** स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे नगरस्य च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ सपति। 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्तन्। स्वार्थे (ज्ञापि० ९।४।९) कन् ॥ सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति। "आतः" (३।१।१३६,२।३) इति कः ॥ गौरादिः (४।१।४१) ॥—कायन्ति अस्याम्। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।९) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ अधिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥ * ॥ अश्नुते। 'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०)। अश्नाति। 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। "अशे रश् च" (उ० २।७९) इति यू रशादेशः ॥ यद्वा रशति। 'रश शब्दे' सौत्रः। "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति युच् ॥ तालव्यमध्या ॥ * ॥ दन्त्यमध्यापि। 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०)। "बहुलम्" (उ० २।७८) इति युच्। "ण्यासश्रन्थ—" (३।३।१०७) इति वा युच् ॥ "तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बलशूकराः। **रशना**पि जिह्वायाम्" ॥ "**रसनं** निस्वने स्वादे **रसना** काञ्चिजिह्वयोः" इत्यजयधरणी ॥ "**रसनं** स्वदने घ्राने **रसना** काञ्चिजिह्वयोः। रसनं चापि रास्नायाम्" इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयत्र साधु ॥ (४) ॥ * ॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य। 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०)। घः (३।३।११८) ॥ सहारसनेनाल्पशब्देन वा ॥ "मेखलायां **सारसन**मुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्" इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च स्त्रीकटिभूषणस्य ॥ 'स्त्री' इत्यविवक्षितम्। पुंस्कटिभूषणेऽपि ॥—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी ॥ "—एका यष्टिर्भवेत्**काञ्ची मेखला** त्वष्ट यष्टिकाः। **रसना** षोडश ज्ञेयाः **कलापः** पञ्चविंशकः"—इति भेदस्त्विह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची ॥ शृङ्गैः खलति। 'खल संचये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**शृङ्खलं** पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव ॥ यद्वा पाद एवाङ्गम्। पादाङ्गं द्यति, दायति, दयते, वा। 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ तुलां तुलया वा कोटयति। 'कुट प्रतापने' चुरादिः। "अच इः" (उ० ४।१३९)। तुलाकारं कोटिरग्रमस्य ॥ "**तुलाकोटि**र्मानभेदेऽर्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च"

१—"काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" इति कुमारः। "काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः" इति माघः—इति मुकुटः ॥ २—"क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः" इति भारवियमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—"रसनाबन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु" इति वासवदत्ताश्लेषात्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ मञ्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ॥—"गम्भीरादयश्च" इ-तीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥ * ॥ नुवनम्, नूयते, वा । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः**" इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ हंस इव । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् वा ॥ (१) ॥ * ॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशब्दात् "तत्करोति" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ * ॥—**कङ्कणी**—इति स्वामी ॥ कङ्कनम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कङ्के गतावणति । 'अण् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ यद्वा कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कङ्कणः** स्यात्प्रतिसरः **कङ्कणी** क्षुद्रघण्टिका" इति भागुरिः ॥ (१) ॥ * ॥ घण्टेव । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् ॥ यद्वा घण्टयति, घण्टति, वा । 'घटि दीप्तौ' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ क्षुद्रा चासौ घण्टिका च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे घुघुराख्यस्य ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि ॥ वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि[1] तन्त्रकान्तानि दश ॥

वाल्कं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । "तस्य विकारः" (४।३।१३४) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुमाया वि-कारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि वाल्कम् ॥ "**क्षौमं** वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे" (इति मेदिनी) ॥

फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । "तस्य विकारः" (४।३।१३४) इत्यण् ॥ **फालं** तु वसने **फाल** उत्प्लु-तौ" (इति हैमः) "क्लीबं सीरोपकरणे" (इति मेदिनी) "पुंसि शंकरसीरिणोः" ॥ (१) ॥ * ॥ कर्पा-स्या बदरायाश्च विकारः फलम् । "अवयवे च—" (४।३।१३५) इत्यण् । तस्य "फले लुक्" (४।३।१६३) ॥ कर्पासस्य बदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥

१—वाल्कक्षौमफालकार्पासबादरकौशेयराङ्कवानाहतनिष्प्रवाणितन्त्रकाणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जं वाल्कफालादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्, इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । "कोशड्ढञ्" (४।३।४२) ॥ (१) ॥ * ॥

राङ्कवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्कौ भवम् । "रङ्कोरमनुष्येऽण् च" (४।२।१००) इत्यण् ॥ 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् ॥ तेन कम्बलाद्यपि राङ्कवम्" ॥ (१) ॥ * ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोयतेऽनया । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । "निष्प्रवाणिश्च" (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ "तन्त्रादचिरापहृतम् । तन्त्रादचिरापहृते" (५।२।७०) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि छेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य ॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ उद्गम्यतेऽभिलष्यते । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥ * ॥ एकम् ॥

पत्त्रोर्णं धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्त्रोर्णास्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ "पत्त्रोर्णं धौतकौशेये **पत्त्रोर्णः** शोणकद्रुमे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ धौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्त्रोर्णाख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

बेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ महद् धनं मूल्यमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बहुमूल्यवस्तुनः ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षौति । क्षूयते, वा । 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । "अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४०) इति मन् ॥ "**क्षोम**मट्टे दुकूलेऽस्त्रि" (इति मेदिनी) ॥ * ॥—क्षुमाया विकारः । क्षौमम्—इति स्वामी ॥ पर्यायान्तराभिधानाय पुनरभिहितम् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पट्टवस्त्रस्य ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१।१५) । (६।१।१०८) । (६।४।२) ॥ * ॥—**निवृत्तम्**—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ प्राव्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ "**दशा** वर्त्याम-वस्थायां वस्त्रान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ वस्यते । 'वस आच्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' चुरादिः । चुरादीनां णिज्वा । "वसेस्तिः" (उ० ४।१८०) ॥ "**वस्ति**र्द्वयो-र्निरूहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वस्त्रान्तावयवानाम् ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । "गुण–" (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ आयमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "अर्तिस्तुसु–" (उ० १। १४०) इति मन् ॥ (२) ॥ * ॥ आनह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ * ॥ **'आरोहः'** इति क्वचित्पाठः ॥ आरुह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ "**आरोह**स्त्ववरोहे वरयो-षित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * त्रीणि ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ विशालस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ "**पनहा**" इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत् । भूतपूर्वं पटत् । "भूतपूर्वे चरट्" (५।३।५३) ॥ यद्वा 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा पट इवाचरति । "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा" (वा० ३।१।) । शत्रन्ताच्चरट् (५।३।५३) ॥ १ ॥ * ॥ जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ नक्तं कं सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ * ॥ क्वचित् "**लक्तकः**" इति पाठः ॥ लक्यते स्म । 'लक आस्वादने' ( ) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) वा । करोति । 'डुकृञ्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) । कर् चासौ पटश्च ॥ यद्वा करस्य पटः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्र-खण्डस्य ॥ स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इत्याह ॥ मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्ट-जीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥ आच्छाद्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । "वसेर्णित्" (उ० ४।२१८)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यसुन् ॥ (३) ॥ * ॥ चिल्यतेऽनेन । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) ।—"कल्पचेलट्—" (६।३।४३) इति टित्त्वनिपातनाद्वा ङीप् ॥ "**चेलो** नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने" इति मेदिनी ॥ (४) ॥ * ॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**वसनं** छादने वस्त्रे" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ "**अंशुः** सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः" (इति हैमः) ॥ अंशून् कायति । कः (३।२।३) ॥ यद्वा अंशुभिः काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**अंशुकं** श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ "**पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः**" इति रभसः ॥ * ॥ षट् ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । "स्वार्थिकाः प्रकृतिनो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" (५।　　) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा पट्यतेऽनेन । 'पट भासने' (चु० उ० से०) । "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घो घित्त्वादन्यस्मादपि ॥ "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" (　　　) इति घञ्विषये "पुंसि—" (३।३।११८) इति घो वा ॥—"घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः ॥ तन्न । परिगणनात् ॥ "**पट**श्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालद्रुमे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः ॥ उक्तरभसमेदिन्योः "अस्त्री" इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शोभनवस्त्रस्य ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्नुते । इन् (उ० ४।११८) ॥ "वराशिर्ना" इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ * ॥ "**वरासिः** स्यात्खड्गवरे **वरासिः** स्थूलशाटके" इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ 'वराशिर्ना' इत्यन्वयः ॥ * ॥ द्वे स्थूलपटस्य ॥—चत्वार एकार्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोल्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा चोड्यते । 'चुड कृतौ' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । डलयोरेकत्वम् ॥ "**निचोलं** तु नपुंसकम्" इति रभसः ॥—स्त्रियां '**निचोली**' इत्यपि—इति राजदेवः ॥ * ॥ निचुलोऽपि ॥ "**निचुल**स्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४) । घः (३।३।११८) वा ॥ प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३।३।११८) । "छादेर्घे—" (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ प्रच्छदश्चासौ पटश्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे डोलिकाद्यावरणपटस्य ॥ —स्त्रीपिधानपदस्य "**बुरका**" इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सेति ॥ रमते । क्विप् । (३।२।१७८) । "गमादीनां क्वौ" (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति । क्विप् (३।२।१७८) ॥ रत् चासौ लाश्च ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ यद्वा रमणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन । 'लक आस्वादने' ( ) घः (३।३।११८) ॥ रतं लाति । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ "**रल्लकः** कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा 'कम्ब गतौ' ( ) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । संज्ञापूर्वकत्वान्नलोपो न ॥ "**कम्बलः** क्रिमिसास्नयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये **कम्बलं** जले" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) ॥ ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ परिधीयते । 'डुधाञ् धारणे' (जु० उ० अ०) । "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (३) ॥ * ॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि परिधानवस्त्रस्य ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र व्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "वृणोतेराच्छादने" (३।३।५४) इति घञ् । "उपसर्गस्य घञि" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ "**बृहती** वसनान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ बृहत्येव । "बृहत्या आच्छादने" (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥ * ॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**संव्यानं** छदनेंऽशुके" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ * ॥ उत्तरस्मिन्देहभागे भवम्। गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चोपरिवस्त्रस्य ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोल्यतेऽनेन । 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१)॥ * ॥ "**कूर्परः** स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्" (इति मेदिनी) ॥ कूर्परेऽस्यते । कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा ॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**कूर्पास**स्त्वर्धचोलकः" इति हारावली ॥ (१) ॥ * ॥—आप्रपदीनकञ्चुकस्य, स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य द्वे—इति स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीर्यते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "शॄ वायुवर्णनिवृतेषु" (वा० ३।३।२१) इति घञ् । "उपसर्गस्य घञि" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादिति सुभूतिः ॥ द्वे स्त्रीपुंसकं चुलिकायाः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ ऊरोरर्धम् । "अर्धं नपुंसकम् (२।२।२) इति समासः । अर्धोरौ काशते । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ * ॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः" इति पुंकाण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं **"लँहगा"** इति ख्यातस्य ॥

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । "आप्रपदं प्राप्नोति" (५।२।८) ॥ (१) ॥ * ॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥ * ॥ एकं पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ **"वितानो** यज्ञ उल्लोचे वितारे पुंनपुंसकम् ।—क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (चु उ० से) ॥ ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु "निष्ठायामनिटः" (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्त्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **"चँदवा"** इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् "अचो यत्" (३।१।९७) । "दोषो णौ" (६।४।९०) इत्यूः ॥ **"दूष्यं** त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः ॥ एकं वस्त्रगेहस्य ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । "शुसिंचिमीनां दीर्घश्च" (उ० २।२५) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ जवत्यस्याम् । "जुः" सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ **"यमनिका"** इति वा पाठः ॥ यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तिरस्करोति । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्वृद्ध्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥ * ॥ तिरस्क्रियतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । **'तिरस्करणी'** ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि व्यवधानपट्याः **"कनात"** इति ख्यातायाः ॥

क्वचित् "पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अञ्चलं त्वंशुकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः" ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्था क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥ * ॥ **'प्रतिकर्म'** इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शरीरशोभाधायककर्मणः ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आप्रादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"तितुत्र–" (७।२।९) इति नेट्। णिलोपः (६।४।९१) ॥—बाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) ॥ "**मार्जनो** लोध्रशाखिनि । **मार्जनं** शुद्धिकरणे **मार्जना** मुरजध्वनौ" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**उत्सादनं** समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च" इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "विभाषाङि रुप्लुवोः" (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । "चिन्तिपूजिकथि–" (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ "**चर्चा** स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्" (वा० ३।३।१०८) । '**चर्चिका**' । ततः स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**स्थासकः** पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपनस्य ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्त्रलेखा पत्त्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥ * ॥ समे स्त्रियाम् ॥ * ॥ द्वे स्तनकपोलादौ रचितस्य केसरादिना तिलकविशेषस्य ॥

तमालपत्त्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् ॥ "**तमालपत्त्रं** तापिच्छे तिलके पत्रके" इति विश्वः ॥ * ॥ "**तमालस्तिलके** खड्गे" इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेलति वा । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२)॥ "तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके ॥ **तिलकं** रुचके लोम्नि" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ चित्रं करोति वा । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**चित्रकं** तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुपाटिषु" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ विशिनष्टि । 'शिष्लृ विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**विशेषको**ऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥(४) ॥ * ॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥ * ॥ चत्वारि ललाटकृतस्य तिलकस्य ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाल्हीकपीतनम् ।
रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । "आच्छी–" (७।१।८०) इत्यत्र "नुम्" इति योगविभागान्नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ कशति, कश्यते, वा । 'कश शब्दे' ( ) । "कशेर्मुट् च" (उ० ४।३२) इतीरन् ॥—"गम्भीरादयश्च"—इति मुकुट एतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ कश्मीरे जन्मास्य ॥ "**काश्मीरं** कुङ्कुमेऽपि स्यात्टङ्कपुष्करमूलयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अग्निरिव शिखा केसरोऽस्य ॥ "अथा**ग्निशिख**मुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**वरो** वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । **वरं तु घुसृणे** किंचिदिष्टे" इति हैमः ॥ "**कश्मीरजं वह्निशिखं** वाह्लीकं पीतनं वरम्" (इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ * ॥ वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् ॥ वल्हीकदेशे भवम् । "कच्छादिभ्यश्च" (४।२।१३३) इत्यण् ॥ "**वाल्हीकं वाल्हिकं** धीरहिङ्गुनोर्नाश्मदेशयोः" (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥ * ॥ "काश्मीरं **चारु** वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्" इति हलायुधाचार्योऽपि ॥ (५) ॥ * ॥ पीतं करोति । "तत्करोति–" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताल्ल्युः (३।१।१३३) ॥ यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन्, गुणाभावश्च ॥ "**पीतनं** पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ रज्यते स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**रक्तं** नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे" (इति हैमः) ॥ (७) ॥ * ॥ संकोचति, संकुच्यते, वा ॥ यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥—संकुचति—इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ "**संकोचो** मीनभेदे च बन्धे क्लीबं तु कुङ्कुमे" इति मेदिनी ॥ (८) ॥ * ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" (उ० ३।५५) इत्युनन् ॥ "**पिशुनं** कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां **पिशुना** स्त्री स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ् धारणादौ' (जु० उ० से०) । "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्" (उ० २।२४) । "घुमास्था–" (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ "**धीरो** धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे" ॥ (१०) ॥ * ॥ लोहितं च तच्चन्दनं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च ॥ * ॥ लोहितमपि ॥ "**लोहितं** रक्तगोशीर्षे कुङ्कुमे रक्तचन्दने" (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश "केसर" इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ अत एव "लाक्षायां रक्षणे **रक्षा**" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ * ॥ जायते । "फलिपाटि—" (उ० ११८) इत्युः, तोऽन्तादेशः ॥ यत्तु—बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुट उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥ * ॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) वा । यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ "यावोऽलक्ते पाकभेदे" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ न लज्जते स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् ॥ यद्वा न लक्ष्यते स्म । अभक्षत्वात् । क्तः (३।२।१०२) यद्वा ॥ न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ द्रुमाणामामयः ॥ (६) ॥ षट् "**महावर**" इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेंति ॥ लुनाति, लूयते, वा । "तरत्यादिभ्यश्च" (उ० ११२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥ * ॥ देवानां कुसुमम् ॥ कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ देवयोग्यं कुसुमं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य वर्णस्येदम् । "वृद्धाच्छः" (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ क्वचित् 'कालेयम्' इति पाठः । कलेरिदम् । "सर्वत्राग्निकलिभ्याम्" (वा० ४।२।) इति ढक् ॥ "कालीयकं च **कालेयं** वर्णकं कान्तिदायकम्" इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥ अनुस्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ कालेन वस्तुनानुसार्यम् ॥ "**कालानुसार्य** शैलेये कालीये शिंशपाद्रुमे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सुगन्धद्रव्यभेदस्य ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । "इवे प्रति—" (५।३।९६) इति कन् ॥ * ॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र । ठन् (५।२।११५) ॥ "राजार्हं **वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो** वंशकं लोहनामकम्" इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ न गुरु । यस्माद्वा ॥ "कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि **लघु**नाम च" इति वोपालितः ॥ "अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिंशिपायाम्" इति हैमः ॥ ("अगुर्वगरु राजार्हम्" इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ राजानमर्हति । "अर्हः प्रशंसायाम्" (३।२।१३३) इत्यच् ॥ "**राजार्हं** जोङ्गके

१—"नागरुचितस्तिलकः" इति दमयन्तीश्लेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्लीवं राजयोग्येऽभिधेयवत्'' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ लुह्यते । 'लुह गार्ध्ये' ( ) । घञ् (३।३।१९) ॥ रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ॥—''लूञो हः''—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ ''**लोहो**ऽस्त्री शस्त्रके **लोहं** जोङ्गके सर्वतैजसि'' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ कृमिभिर्जन्यते । ''अन्येष्वपि'' (३।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥ * ॥ जुङ्गति, जुङ्ग्यते, वा । 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६) ॥ * ॥ ''अगुरु **प्रवरं** लोहं **क्रिमिजग्धमनार्यजम्**'' इति शाश्वतः ॥ * ॥ षडगुरुणः ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥ * ॥—कालागुर्वप्यगुरूच्यते—इति सुभूतिः ॥ द्वे कालागुरुणः ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । ''उपमानाच्च'' (५।४।१३७) इतीत् ॥ यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् ॥ मङ्गले साधुः । ''तत्र साधुः'' (४।३।९८) इति यत् ॥ ''**मङ्गल्यः** स्यात्त्रायमाणाश्वत्थविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधः पुष्पीमिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दध्नि क्लीवं शिवकरे त्रिषु'' इति मेदिनी (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

यक्षधूपः सर्जरसोरालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । ''आयादय आर्धधातुके वा'' (३।१।३१) । ''कर्मण्यण्'' (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥ * ॥ न रात्ति दुःखम् । बाहुलकाल्लक् ॥ * ॥—रालः—इति स्वामी ॥ ''**अरालः** सर्जवक्रयोः'' इति ''**रालः** सर्वरसोऽरालो **धूपको वह्निवल्लभः**'' इति च रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ सर्वै रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ बहूनि रूपाण्यस्य ॥ ''**बहुरूपः** स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे'' इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च रालस्य ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः ॥ ''**वृकधूपस्तु** सरलद्रवकृत्रिमधूपयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नानासुगन्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्त्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प०से०) । बाहुलकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ''**तुरुष्कः** सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—पिण्डति । ''पिडि गतौ''—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ 'पडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् ॥ ''पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्लीबमाजीवनायसोः । **पिण्डी** तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ स्निह्यति। 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्लक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ यवनदेशे भवः । ''तत्र भवः'' (४।३।५२) इत्यण् ॥ याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताल्लयुट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि **''लोहवान''** इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ पयसो विकारो वा । ''तस्य विकारः'' (४।३।१३३) इत्यण् ॥ ''सरलद्रवः **श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृता**ह्वयः'' इति रभसः ॥ **''पायसस्तु** क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ श्रियोः वासः ॥ **''श्रीवासो** वृकधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूदने'' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा ॥ **''श्रीर्वे**षरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे'' इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ **''वृकः** स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे'' इति रभसः ॥ धूप्यतेऽनेन । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) ॥ वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥ * ॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—इति मुकुटः ॥ * ॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो निर्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥ * ॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च सरलद्रवस्य ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥ * ॥ मृगस्य मदः ॥ (२) ॥ * ॥ कसति गन्धोऽस्याः । 'कस गतौ' (भ्वा०प०से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥ * ॥ ''मृगनाभिर्मृगमदो **मृगः** कस्तूरिकापि च'' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥ * ॥ 'मदः' अपि ॥ **''मदो** रेतसि कस्तूर्याम्'' इति मेदिनी ॥ * ॥ ''मुख्यराट्क्षत्रिये **नाभिः** पुंसि, प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे'' इति रभसात् 'नाभिः' अपि ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कक्कोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ रलयोरेकत्वात् 'कोरकम्' अपि ॥ **''कोरको**ऽस्त्री कुड्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ककन्तेऽत्र । 'कक लौल्ये' (भ्वा०आ०से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि फलकर्पूरस्य **''गहुला''** इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

अथेति ॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु०प०से०) ॥ कृणाति । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या०उ०से०) वा ॥ करोति । 'डुकृञ् करणे' (त०उ०अ०) वा ॥ विच् (३।२।७५) ॥ पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ०से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ कर् चासौ पूरश्च ॥—कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा०आ०से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः—इति स्वामिमुकुटौ ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ "कृपो रो लः" (८।२।१८) इति लत्वस्य दुर्वारत्वात् ॥ बाहुलकत्वात्तदभावो बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ घनो दृढः सारोऽस्य ॥ "**घनः** सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये" इति विश्वः ॥ घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् । शिताभ्राकारत्वाच्च ॥ "**घनसार**स्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञाः यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ सितं श्वैत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा०प०से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ॥ शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥ * ॥ '**सिताभः**' इति वा पाठः ॥ सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ हिमा चासौ वालुका च ॥ (५) ॥ * ॥ "वेणुसारस्तु(रेणुकावर्ण)-कर्पूरो **चन्द्रभस्म हिमाह्वयम् । वेधकः**" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ पञ्च ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य ॥ गन्ध एव सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥ * ॥ मलये जातः । "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ भद्रा श्रीरस्य ॥ "हस्तिजात्यन्तरे **भद्रो** वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ चन्दयति । "चदि आह्लादे" (भ्वा०प०से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥ * ॥ "**मालयस्तु** स्याच्छ्रीखण्डो **रौहिणश्च** सः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ चत्वारि ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । "तत्र जातः" (४।३।२५) इत्यण् । ङीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ "**तैलपर्णी** मलयजे श्रीवासे सिह्लकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गोः शीर्षमिव ॥—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ॥ हरिः कपिलवर्णं चन्दनम् ॥ "**हरिचन्दन**मस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चन्दनविशेषाणां पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । "पाककर्ण–" (४।१।६४) इति ङीष् ॥ यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रमेवाङ्गमस्य ॥ पत्रेष्वङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ रञ्जयति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ "**रञ्जनो** रागजनने **रञ्जनं** रक्तचन्दने" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४) ॥ * ॥ निर्बन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् ॥ कौ चन्दनम् । 'इव वा ॥ कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्माद्वा ॥ "**कुचन्दनं** च पत्राङ्गे द्रुभेदे रक्तचन्दने" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ चत्वारि रक्तचन्दनस्य ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥ * ॥ जातिरपि ॥ "जातिर्जातीफलेऽपि च" इति रभसः ॥ * ॥ "**कोषो**ऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ जात्याः फलम् ॥ * ॥ 'फलम्' अपि । "**फलं** लाभे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**जाईफल**" इति ख्यातस्य ॥

कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः ॥ यक्षप्रियः कर्दमः ॥ (१) ॥ * ॥ "कर्पूरागुरुकस्तूरीककक्कोलल-घुटृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते" इति व्याडिः ॥ "कुङ्कुमागरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः" इति धन्वन्तरिः ॥ * ॥ एकम् ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्त्यते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**वर्ति**र्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जन-लेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वर्णं करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य ॥ द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके ॥ "गात्रा-नुलेपनी वर्ति**र्विगन्ध्यथ** विलेपनम् । वर्णकं चाथ **विच्छित्तिः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके**" इति रभसात् ॥ आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

च्विति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**चूर्णो** धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वासे सुगन्धीकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पटवासादिक्षोदस्य ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

भेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (चु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) ॥ "भावितं वासिते प्राप्ते" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**वासितं** भाविते रुते" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे द्रव्यान्तरभावितस्य ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

संस्केति ॥ मङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः । तत् ॥ अधिकं वास्यते । "वास उपसेवायाम्" चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि ॥ इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव ॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ "माल्यं

१—विच्छित्त्यादित्रीणि अङ्गरागस नामानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुसुमतत्स्रजोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१९) ॥ मां लाति वा । कः (३।२।३) ॥ "**माला** तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि" (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ सृज्यते । सृजाति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । "ऋत्विग्–" (३।२।५९) इति क्विन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भ इव । "इवे–" (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । "आदि-कर्मणि क्तः कर्तरि च" (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् ॥ ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् ॥ प्रालम्बते । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ * ॥ एकम् ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥ * ॥ एकम् ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् ॥ आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्खति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्या-नित्यत्वान्न नुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिखास्थमाल्यस्य ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्चुरादिः । "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ * ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥ * ॥ "**परिस्यन्दः**" इति वा पाठः ॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिल्पादिरचनायाः ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभो ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१८) ॥ "**आभोगो** वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । "गत्यर्था–"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३।४।७२) इति क्तः। "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम्। परिपूर्णस्य भावः। तल् (५।१।११९)॥ (२)॥ *॥ द्वे॥

उपधानं तूपबर्हः

उपेति॥ उपधीयते शिरोऽत्र। 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०)। "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट्॥ (१)॥ *॥ उपबृह्यतेऽत्र। अनेन वा। 'बृह वृद्धौ' (भ्वा०प०से०)। 'बृहू उद्यमने' (तु०प०से०) वा। घञ् (३।३।१९)॥ (२)॥ *॥ द्वे शिरोनिधानस्य॥

शय्यायां शयनीयवत्॥ १३७॥

शयनम्

शेति॥ शय्यतेऽत्र। 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०)। "संज्ञायां समज–" (३।३।९९) इति क्यप्। "अयङ् यि–" (७।४।२२) इत्ययङ्॥ "**शय्या** स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ *॥ "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर्॥ (२)॥ *॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि॥ "**शयनं** सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्" (इति मेदिनी)॥ (३)॥ *॥ त्रीणि तूलिकादेः॥ मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्यत॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः।

मेति॥ मञ्चते। 'मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (१)॥ *॥ परितोऽङ्क्यते। 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। "परेश्च घाङ्कयोः" (८।२।२२) इति वा लत्वम्॥ "**पल्यङ्को** मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च" (इति मेदिनी)॥ (२)॥ *॥ (३)॥ *॥ खट्यते निद्रालुभिः। 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०)। "अशूप्रुषि–" (उ०१।१५१) इति क्वन्॥ (४)॥ *॥ चत्वारि पल्यङ्कस्य॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति॥ गाते। 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०)। विच् (३।२।७५)। गा गच्छन्निन्दुरिव। "इवे–" (५।३।९६) इति कन्॥ गे गगने इन्दुरिव, इति वा॥ (१)॥ *॥ कन्द्यते। 'कादि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुः॥ कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छति, वा। मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ कं शिरो दुनोति, दवति, वा। 'टु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०)। 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा। प्राग्वत्॥ (२)॥ *॥ '**वीटा**' इत्यपि भारते॥ *॥ द्वे "**गेंद**" इति ख्यातस्य॥—"**गालमसूरिया**" इति ख्यातस्य—इत्यन्ये॥

दीपः प्रदीपः

दीति॥ दीप्यते। अनेन वा। दीपयति वा। 'दीपी दीप्तौ' (दि०आ० से०)। इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः॥ घञ् (३।३।१९) वा॥ अच् (३।१।१३४) वा॥ (१)॥ *॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः॥ (२)॥ *॥ "दीपस्तु **स्नेहाशः कज्जलध्वजः। दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक** इत्यपि। **शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लैचकः**" इति त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ द्वे॥

१—कज्जलसेदं नाम॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पेठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । बाहुलकाद्दीर्घः ॥ पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाट्ठक् ॥ "**विष्टरः** पीठमस्त्रियाम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

समुद्गकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । "अन्येष्वपि" (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ संपुट्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संपुटस्य ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । "विभाषा ग्रहः" (३।१।१४३) इति णः ॥ * ॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) ॥ "**प्रतिग्रहः** स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**पीकदानी**" इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**प्रसाधनी** तु कङ्कत्यां सिद्धौ, वेशे **प्रसाधनम्**" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ०से०) । बाहुलकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ यद्वा कस्य शिरसोऽङ्कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ कङ्कैष्वतति । क्वुन् (उ० २।३२) ॥—कङ्कति । "ककि लौल्ये"—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ तस्यानिदित्त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च ॥ "**कङ्कती** तु प्रसाधनी" इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला ॥ "**कङ्कतं** तु प्रसाधनम्" इति क्लीबकाण्डे च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**कङ्घी**" इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ पटो वास्यतेऽनेन । "वास उपसेवायाम्" चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ पटं वासयति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**बुक्का**" इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

देति ॥ दर्पयति । 'दृप हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) ॥ 'दृप संदीपने' चुरादिर्वा ॥ "आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः" इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ * ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) ॥ "मकुरदर्दुरौ" (उ० १।४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । अत्र पक्षे मुकुरो द्व्युकारः ॥ "**मकुरः** स्यान्**मुकुर**वद्दर्पणे बकुलद्रुमे । कुलालदण्डे" (इति मेदिनी) ॥ * ॥—**मङ्कुरः**"—

१—अनिकारककारा "कङ्कतिकोपान्तेनाकेशम्" इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ २—"किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलम्" इति धर्मसेनः । अतः क्लीबमपि—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्यन्ये ॥ (२) ॥ * ॥ आदृश्यते रूपमत्र । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**आदर्शो** दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ॥

व्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । अज गतिक्षेपणयोः" (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । "वा यौ" (२।४।५७) इति पक्षे वी न ॥ "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ तालस्येव वृन्तमस्य ॥ ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य ॥ "**वृन्तं** प्रसवबन्धे स्याद्घटधाराकुचाग्रयोः" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**संततिः** स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) ॥ "**गोत्रा** भूगव्ययोर्**गोत्रः** शैले **गोत्रं** कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ जन्यते । "जनी प्रादुर्भावे" (दि० आ० से०) । "जन जनने" (जु० प० से०) । ण्यन्तः । "कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ ॥ "**जननं** वंशजन्मनोः" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०आ०से०) । बाहुलकाल्लक् ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०) "इगुपध–" (३।१।१३५) इति को वा ॥ कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा ॥ कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । "अन्येभ्योऽपि" (वा०३।२।१०१) इति डः ॥ "**कुलं** जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबं कण्टकार्योषधौ **कुली**" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न ॥ यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र ॥ "भवे**दभिजनः** ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ अन्वीयते । 'इ गतौ (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (६) ॥ * ॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । "आच्छीनद्योः" (७।१।८०) इत्यत्र "नुम्" इति योगविभागान्नुम् ॥ यद्वा वन्यते । "वन संभक्तौ" (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्शः—वमति । "भृवमिकुम्यः" इति शक्—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् ॥ "**वंशो** वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवे ऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ * ॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥ * ॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ "**संतानः** संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे" (इति मेदिनी) ॥ कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति ॥ आद्ये "तनोतेः" (वा० ३।१।१४०) इति णः ॥ अन्यत्र "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ वर्णयति । अच् (३।१।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१३४) वा ॥ "**वर्णो** द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च ॥ चत्वार एव वर्णाः "चतुर्वर्णादीनाम्" (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ष्यञ् ॥

राजबीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो विजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अदन्तः । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ यद्वा राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः ॥ राजवंशे साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ यद्वा वीजमस्यास्ति । "अन्यत्रापि दृश्यते" (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ वीजे भवः, साधुः, वा ॥ (१) ॥ * ॥ कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) ॥ कुले संभवोऽस्य वा ॥ यद्वा संभवत्यस्मात् । ऋदोरप्" (३।३।५७) । कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । "महाकुलादञ्खञौ" (४।१।१४१) ॥ * ॥ महत् कुलमस्य, इति विग्रहे तु (**महाकुलः**) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥ * ॥ कुलस्यापत्यम् । "कुलात्खः" (४।१।१३९) ॥ * ॥ "अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" (४।१।१४०) ॥ "**कौलेयकः** सारमेये कुलीने" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "**कुल्यां** स्यात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "ऋहलोर्ण्यत्" ३।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ सभायां साधुः । "सभाया यः" (४।४।१०५) ॥ (४) ॥ * ॥ संश्चासौ जनश्च ॥ "**सज्जनं** तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनायां च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ साध्नोति धर्मम् । "षाध संसिद्धौ" (स्वा० प० अ०) । "कृवापा–" (उ० १।१) ॥ "**साधु**र्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् कुलीनस्य ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । "व्रते" (३।२।८०) इति "सुपि–" (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जयत्यवश्यम् । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । "तत्र भवः" (४।३।५२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप्" (५।२।४२) ॥ चतुरवयव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समुदाये ॥ * ॥ आश्राम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपसि' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । "नोदात्तोपदेशस्य–" (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनक्लेशात् ॥ "**आश्रमो** ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य ॥ "मातुरग्रेऽधि(वि)जननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" (मनुः २।१६९)॥ "**द्विजाति**र्विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अग्र आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य ॥ "**अग्रजन्मा** द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणिः स्मृतः" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥ * ॥ "**वडवा** कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषा द्विजन्मनाम्" इति रभसः ॥ ("**वडवा**ऽश्वाकुम्भदास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्" (इति विश्वः) ॥ वडवायां जातः । "तत्र जातः" (४।३।२५) इत्यण् ॥ वाडव इव वा ॥ वाडनम् । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।१८) डलयोरेकत्वम् ॥ वाडोऽस्यास्ति । "अन्यत्रापि-(न्येभ्योऽपि) दृश्यते" (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ वाडं वाति । कः (३।२।३) वा ॥ "**वाडवं** करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले" इति मेदिनी ॥ (४) ॥ * ॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ उप्यतेऽत्र वा । "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २।१८)• इति साधुः ॥ वि पाति ॥ विपति । 'विप् क्षेपे' ( ) वा ॥ (५) ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । "तस्यापत्यम्" (४।१।९२) इत्यण् । "अन्" (६।४।१६७) इति टिलोपो न ॥ ब्रह्माधीते । "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९) इत्यण् वा ॥ ब्रह्म जानाति । "शेषे" (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥ * ॥ "**वक्त्रजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो** (ठो) **द्विजः । मैत्रः पुनरुक्तजन्मा** स्यात्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ "**सूत्रकण्ठः** पुमान् विप्रे खञ्जरीटकपोतयोः" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ षट् ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः ॥ षट् कर्माण्यस्य ॥ "इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते" ( ) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं षट्कर्मणो विप्रस्य ॥

विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । "लटः शतृ" (३।२।१२४) । "विदेः शतुर्वसुः" (७।१।३६) वा ॥ "**विद्वान्** ज्ञानिनि धीरे च **विद्वान**ध्यात्मवेदके" इति धरणिः ॥ **विद्वाना**त्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ वि प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेताति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ दोषं जानाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कः ॥ (३) ॥ * ॥ अस्ति । शता (३।२।१२४) । "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११) ॥ "**सन्**साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ सु सुष्ठु ध्यायाति । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । "ध्यायतेः संप्रसारणं च" (वा० ३।२।१८०) इति क्विप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ * ॥ कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेत्ति । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ यद्वा कावि वेदे विदा यस्य ॥ "**विदा** ज्ञाने च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**बुधः** सौम्ये च पण्डिते" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ धियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अण् (३।२।१) वा ॥ "**धीरो** धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्" ॥ (८) ॥ * ॥ मनीषास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९) ॥ * ॥ जानाति । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**ज्ञो** ब्रह्मबुधविद्वत्सु" (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ एवं प्रज्ञः ॥ "**प्रज्ञस्तु** पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ '**प्राज्ञः**' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । "प्रज्ञाश्रद्धा—" (५।२।१०१) इति णः ॥ (११)॥*॥ संख्या विचारणास्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥(१२) ॥*॥ पण्ड्यतेऽनया । 'पडि गतौ' (भ्वा०आ०से०) । "गुरोश्च" (३।३।१०३) इत्यः ॥ "**पण्डः** षण्डे धियि स्त्री स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ पण्डा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ यद्वा पण्डते स्म । "गत्यर्था—" (३।४।७४) इति क्तः । इट् (७।२।३५)॥(१३)॥*॥कवते, कौति, वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥—"कव्र वर्णे"—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ तस्यौष्ठ्यान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्ठ्यान्तेषु पाठात् ॥ "कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ * ॥ धीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ "**धीमान्** पण्डिते च बृहस्पतौ" (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'षूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा । "सूङः क्रिः" (उ० ४। ६४) ॥ एतेन—सुवर्ति—इति विगृह्णन् स्वामी प्रत्युक्तः ॥ उक्तनिर्देशासंभवात् ॥—सुनोति । "सुञो दीर्घश्च" इति रिदीर्घौ—इति वदन्मुकुटोऽपि ॥ उज्ज्वलदत्तादिष्वस्यादर्शनात् ॥ * ॥ केचित्तु—॥ "**सूरो**[1]ऽर्कहलयोः पुंसि" ॥ सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (**सूरी**) नान्तम्—इत्याहुः ॥ "**दूरदृक्** कोविदः **सूरी**" इति रभसः ॥ (१६) ॥ * ॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५।२।११५) ॥ कृतमनेन । "इष्टादिभ्यश्च" (५।२।८८) इतीनिर्वा ॥ **कृती** स्यात्पण्डिते योग्ये" इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ बाहुलकात्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ "**कृष्टिः** स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ रन्तिदेवोऽपि—"आकर्षणे स्त्रियां **कृष्टि**र्भवेन्ना तु विपश्चिति" इति ॥ (१८) ॥ * ॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥ * ॥ विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । "अनुदात्तेतश्च हलादेः" (३।२।१४९) इति युच् । "असनयोः" (वा० २।४।५४) इति "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वा ख्याञ् न ॥ (२०) ॥ * ॥ दूरान्

---

१ मेदिन्यां 'सीर'शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात् "सूरश्चारुभटे सूर्ये" इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दूराद्वा पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।१३४) । "सुपि—" (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥ * ॥ द्वाविंशतिः ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" (५।२।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संपूर्णशाखाध्यायिनः ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्मात् । "इङश्च" (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यापयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ "एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" (मनुः २।१४१) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ सनिषेकादिकृद्गुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः ॥ निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता ॥ गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्य० प० से०) । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) वा । "कृग्रोरुच्च" (उ० १।२४) इत्युः ॥ "गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि" (इति मेदिनी) ॥ मनुश्च (२।१४२) "निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते" ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ मनुः—"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" (२।१४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ * ॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । "इष्टादिभ्यश्च" (५।२।८८) इतीनिः ॥ "क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि" (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥ * ॥ ॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । "अतः—" (५।२।११५) इतीनिः ॥ यद्वा व्रतयाति । "व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः" ( ) इति णिच् । "व्रते" (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ यजते । तृच् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ "पूङ्यजोः शानन्" (३।२।१२८) ॥ शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥ * ॥ दीक्षते स्म । "दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ" (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥ यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इज्याशीलो यायजूकः

ईति ॥ इज्या शीलमस्य ॥ इज्यां शीलति । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । "शीलिकामि–" (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ पुनःपुनः भृशं वा यजते । "–क्रियासमभिहारे–" (३।१। २२) इति यङ् । "यजजपदशां यङः" (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

यज्वा तु विधेनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । "सुयजोर्ङ्वनिप्" (३।२।१०३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवननामकयागेनेष्टवान् सन् ॥ स्थानम् । स्थः । "सुपि स्थः" (३। २।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः ॥ घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा ॥ "**स्थपतिः** कञ्चुकिन्यपि। जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

सोमपीति तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥—"इष्टादिभ्यश्च" (५।२। ८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥ *॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । "पातृतुदिवचि–" (उ० २।७) इति थक् । "घुमास्था–" (६।४।६६) इतीत्वम् । "सोमपीथः"—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ सोमं पिबति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घपाठे तु क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वदायम् । दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥ * ॥ द्वे ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः ॥ सर्वं वेदयति । 'विद्ऌ लाभे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । "उपेयिवान्–" (३।२।१०९) इति साधुः ॥ "**अनूचानो** विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते ॥ प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र ॥ अधीतमनेन । "इष्टादिभ्यश्च" (५।२।८८) इतीनिः ॥ "क्तस्येन्विषयस्य–" (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥ * ॥ एकम् ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

गिवति ॥ गुरोः सकाशाल्लब्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन ॥ समावर्तते स्म ॥ "गत्यर्था–" (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ गुरुकुलवासान्निवृत्तस्यैकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । "सुयजोर्ङ्वनिप्" (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिषवेऽवभृथस्नाने ॥ * ॥ एकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छात्त्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् ॥ तच्छीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः" (४।४।६२) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः । "शयवासवासि–" (६।३।१८) इत्यलुक् ॥ "**अन्तेवासी** भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । "एतिस्तुशास्–" (३।१।१०९) इति क्यप् । "शास इदङ्हलोः" (६।४।३४) "शासिवसि–" (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । "तदधीते–" (४।२।५९) इत्यण् ॥ शिक्षाया इमे ॥ तत्र भवा वा ॥ यद्वा शिक्षां लभन्ते । "शेषे" (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथमकल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते । "प्रयोजनम्" (५।१।१०९) इति ठक् ॥ यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । "विद्यालक्षणकल्पान्ताच्च" (वा० ४।२।६०) इति ठक् ॥ "**कल्पः** शास्त्रे विधौ न्याये" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रथमारब्धवेदानाम् ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ॥ एकस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते ॥ मिथः परस्परम् ॥ * ॥ समानं ब्रह्म चरन्ति । "व्रते" (३।२।८०) इति णिनिः । "चरणे ब्रह्मचारिणि" (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । "समानतीर्थे वासी" (४।४।१०७) इति यत् । "तीर्थे ये" (६।३।८७) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥ * ॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । "अग्नौ चेः" (३।२।९१) इति क्विप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्पराया आगतः । "तत आगतः" (४।३।७४) इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च । तस्मिन् ॥ * ॥ "अनन्तावसथेतिह–" (५।४।२३) इति ञ्यः ॥ (१) ॥ * ॥ इत्येवं ह किल ॥ (२) ॥ * ॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वे च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे "परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति" (५।२।१०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा ॥ तदुक्तम् "विनापि प्रत्ययं परम्पराशब्दो दृश्यते" ( ) तच्चिन्त्यम् ॥ संनियोगशिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् ॥ परम्पराशब्दस्य त्वव्युत्पन्नत्वात् ॥ तदुक्तम्—"अस्ति हि परम्पराशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्" इति ॥ यद्वा परं पिपर्त्ति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श्वपचाजारभरावत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीकेर्ज्ञानम् ॥ * ॥ एकम् ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोपदेश–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "**उपक्रम**स्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे च विक्रमे । चिकित्सायाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः ॥ एकं ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देवपूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । "यजयाच–" (३।३।९०) इति नङ् ॥ "**यज्ञः** स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ सूयते सोमोऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ यद्वा सूयतेऽत्र । अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) । घः (३।३।११८) वा ॥ "**सवो** यज्ञे च संधाने" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ अध्वानं राति वा "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति को वा ॥ "**अध्वरः** सावधाने स्याद्वसुभेदे क्रतौ पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । यजेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥ * ॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते ॥ यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र । "सितनिगमि–" (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ * ॥ मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ यद्वा "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" ( ) इति घञ्विषयेऽपि "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ (६) ॥ * ॥ करोति । क्रियते वा । "कृञः कतुः" ( ) । "**क्रतुर्य**ज्ञे मुनौ पुंसि" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८) "**पाठश्च** पठने ख्यातो विद्धपर्ण्यां तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । "अर्तिस्तुसुहुसृ–"(उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥ * ॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् ॥ सपर्यणम् । "सपर पूजायाम्" । "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (३।१।२७) । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥ * ॥ तृप्यति । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "**बलि**र्दैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च ॥ ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥ * ॥ मनुः—"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" (३।७०) इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

सेति ॥ समजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। "संज्ञायां समज–" (३।३।९९) इति क्यप् । "क्यपि च" (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ परितः सीदन्त्यस्याम् 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०)। संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८)। "सदिरप्रतेः" (८।३।६६) इति षत्वम् ॥ * ॥ बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे "**पर्षद्**" च ॥ (२) ॥ * ॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८)। "अम्बाम्ब–" (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ "**गोष्ठी** सभासंलापयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) (३) ॥ * ॥ सह भान्त्यस्याम् । "भा दीप्तौ" (अ० प० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ 'समाना भान्त्यस्याम्' इति वा ।"समानस्य" (६।३।८४) इति योगविभागात् "सभा–" (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः ॥ "**सभा** सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ समयन्त्यस्याम् । "इ गतौ" (भ्वा० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४) ॥ सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा ॥ "**समितिः** संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ संसीदन्त्यस्याम् । क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥ * ॥ आतिष्ठन्त्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥ * ॥ (८) ॥ * ॥ सीदन्त्यस्याम् । असुन् (उ०४।१८९) ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

प्राग्वंशः प्राग्हविर्गेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०)। "ऋत्विग्–" (३।२।५९) इति क्विन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥ * ॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥ * ॥ एकम् ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । "सुपि–" (३।२।७८) इति दृशेर्णिनिः ॥ न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥ * ॥ एकम् ॥

सभासदः सभास्तारा: सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । "सत्सूद्विष्–" (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (१) ॥ * ॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० प० से०)। "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ सभायां साधवः । "सभाया यः" (४।४।१०५) ॥ (३) ॥ * ॥ समाजं समवयन्ति । "समवायान् समवैति" (४।४।४३) इति ठक् ॥ समाजं रक्षन्ति वा । "रक्षति" (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिच्छति । "सुपः–" (३।१।८) इति क्यच् । "कव्यध्वरपृतनस्य–" (७।४।३९) इति लोपः । "क्याच्छन्दसि" (३।२।१७०) इत्युः ॥ यद्वा न ध्वरति । 'ध्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०)। विच् (३।२।७५) ॥ अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥—अपद्व्रादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ गणाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प० अ०) । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" (उ० २।९४)॥ (१) ॥ * ॥ जुहोति । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृ–" (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । "चार्थे द्वन्द्वः" (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् "ऋक्पूर्–" (५।४।७४) इत्यकारो न ॥ यजुः-सामर्चो विदन्ति । "सत्सूद्विष–" (३।२।६१) इति क्विप् ॥ यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्गाता । ऋग्विद् होता ॥ ऋत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्धे । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) ॥ अग्नीदृत्विक् ॥ अग्नीधः स्थानम् । "अग्नीधः शरणे रञ् भं च" (वा० ४।३।१२०) ॥ आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि ॥ "–स्फायि–" (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ स्फाय्यादिष्विन्धेरपाठात् ॥ अस्मदुक्तप्रक्रियायाः सत्त्वाच्च ॥ आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकुनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥ * ॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा व्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ क्यप् (३।१।१०९) तु वृञ एव ॥ * ॥ ऋतौ यजति । "ऋत्विग्–" (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ यजन्ति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**याजक**स्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि ॥— "वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते" इति कात्यः—इति मते "द्वे" ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । "तृ पिषिरुहिवृति–" (उ० ४।११९) इतीन् ॥ यद्वा वेदयति, वेद्यते, वा । "विद निवासादौ" चुरादिः । "अच इः" (उ० ४।१३९)॥ "**वेदिः** स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ परितः कृता संस्कृता । "संपरिभ्याम्–" (६।१।१३७) इति सुट् । "परिनिवि–" (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ * ॥ एकम् ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्त्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । "मिथिलादयश्च" (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ चतन्त्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । "कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्" (उ० २।१२१) "**चत्वरं** स्थण्डिलेऽङ्गणे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ यागार्थं संस्कृतभूमेर्द्वे ॥— यज्ञार्थं परिष्कृतायां अनिम्नोन्नतायां यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥

चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । "सानसिवर्णसि–" (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते । अनया, वा । 'कुबि आच्छादने' (भ्वा० चु० प० से०) । "चिन्तिपूजिकथि–" (३।३।१०७) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ सुगहना निबिडा वृतिर्वेष्टनम् ॥ एकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यूपाग्रं तर्म

य्विति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ तरति । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । "अर्तिसृधृधमि–" (उ० २।१०२) इत्यनिः ॥ "**अरणि**र्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि" (इति मेदिनी) (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" (२।१।५०) इति समासः ॥ मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" (वा० ६।३।२८) । दक्षिणाग्निः—इत्याह ॥ तन्न ॥ संज्ञात्वेन "दिक्संख्ये–" इत्येतत्सूत्रोदाहरणत्वात् ॥ तत्र च "समानाधिकरणेन" इत्यधिकारात् ॥ (१) ॥ * ॥ गृहपतिना संयुक्तः । "गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः" (४।४।९०) ॥ (१) ॥ * ॥ आहूयते प्रीण्यते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र । "कृत्यल्युटः–" (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ यद्वा आहवनमर्हति । "तदर्हति" (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥ * ॥ क्वचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता ॥ यद्वा त्रायन्ते । त्रा आहुतयः । ताभिरिता ॥ त्रित्वमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**त्रेता** युगेऽग्नित्रये च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः ॥ "**प्रणीतः** उपसंपन्ने क्वते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥ * ॥ परिचीयते ॥ (२) ॥ * ॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ "अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः" (३।१।१३१) इति साधवः ॥ * ॥ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्कितये ॥ * ॥ आनीयते । "आनाय्योऽनित्ये" (३।१।१२७) इति साधुः ॥ * ॥ यस्तु भ्राष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥ * ॥ एकम् ॥

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । "वृषाकप्यग्नि–" (४।१।३७) इत्यैङीप् च ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु आहूयन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवा अनया । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ स्वाहास्त्यस्या वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥ * ॥ हुतभुजः प्रिया ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । "समिधामाधाने षेण्यण्" (वा० ४।३।१२०) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । "हलः" (६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ धीयते पुष्यतेऽग्निरनया । पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या–" (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र ॥ * ॥ द्वे ॥

गायत्त्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) ॥ गायेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । "सुपि" (३।२।४) इति योगविभागात् कः ॥ मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थकम् ॥ तस्यानाकारान्तार्थत्वात् "**गायत्री** त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ षडक्षरपदा गायत्री ॥ प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्करीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥ * ॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । "चन्देरादेश्च छः" (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥ * ॥ "**प्रथमप्रमुखे** चोभे प्रधाने च प्रकीर्तिते" इत्यजयः ॥ * ॥ एकम् ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ हव्यं च तत् पाकश्च ॥ यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः ॥ "अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुः" इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । "भृमृशीतृचरि–" (उ० १।७) इत्युः ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे (　　) अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ "उगवादिभ्यो यत्" (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) "स्थालीवाची चरुशब्दः । तात्स्थ्यादोदने भाक्तः" इत्याह ॥ विश्वप्रकाशे तु "**चरु**र्भाण्डे च हव्यान्ने" इत्यनेकार्थतोक्ता ॥ "अथ **चरुः** पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः" इति मेदिनी च ॥ स्वामी तु —पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः हव्यस्य पाकोत्र—इत्याह ॥ एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । पाकं व्युत्पाद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः ॥ तदसत् ॥—इति मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ प्रयोगदर्शनमपि सूपपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः ॥ (१) ॥ * ॥ शृते

१—सकलपुस्तकोपलब्धः "यस हलः" (६।४।४९) इत्यस्योपन्यासः प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यार्धधातुकाधिकारीयत्वात् ॥ तस्मात् "हलस्तद्धितस्य" (६।४।१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥　२—हव्यान्ने यथा— "हेमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम्" । भाण्डे यथा—"उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः"—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्वथिते तप्ते च पयसि दध्नो योजनात् या स्यात् ॥ यत्तु—"आङ्पूर्वान्मिहेर्दीर्घश्च" इति स उपधादीर्घत्वं च–इति दीर्घमध्यं मुकुट आचख्यौ ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् ॥ एकम् ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । "धूञ् कम्पने" (क्र्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । "अर्तिलूधूसू–" (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ * ॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) ङित्त्वाद्गुणाभावादुवङि **'धुवित्रम्'** इत्येके ॥ (१) ॥ * ॥ एकमग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "वर्तमाने पृषत्–" (उ० २।८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च ॥ यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥ दध्ना सहिते घृते ॥ **"पृषातकं** सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते" ॥ * ॥ एकं दधिमिश्रितघृतस्य ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । "सन्महत्–" (२।१।६१) इति समासः ॥ यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ पयसि संस्कृतम् । "संस्कृतं भक्षाः" (४।२।१६) इत्यण् ॥—पयसा—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ॥ "तत्रोद्धृतम्–" (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः ॥ **"पायसः** श्रीवासे **पायसं** परमान्नके" इति हैमः ॥ **"पायसस्तु** क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥—'कबृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् ॥ "श्विता वर्णे" (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ देवानामिदम् । पितॄणामिदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । "वाय्वृतु–" (४।२।३१) इति यत् ॥ देवान्नं हव्यम् । पित्रन्नं कव्यम् ॥

पात्रं स्रुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥—"दादिभ्यः ष्ट्रन्"—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ तादृशसूत्रादर्शनात् ॥ **"पात्रं** तु भाजने योग्ये स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ स्रवति घृतादिकम् । "स्रु स्रवणे" (भ्वा० प० अ०) । "स्रुवः कः" (उ० २।६१) ॥—"घञर्थे कः"—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ "स्रुवः कः" इति प्रतिपदोक्तस्य सत्वात् ॥ आदिना चमसोलूखलमुसलस्फ्यादि ॥

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः ।

१—"पात्रामत्रे त्रिपु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये" इति पाठः ॥ २—ध्रुवा वटपत्त्राकृतिः । उपभृच्चक्राकृतिः । जुहूरर्धचन्द्राकृतिः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ यद्वा 'ध्रु स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम् । उवङ् (६।४।७७) ॥ **"ध्रुवः** शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि, क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाढ्योः शालपर्ण्यां गीतिस्रुग्भेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ उपबिभर्ति । 'डु भृञ्' (जु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ जुहोति । "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च" "जुहोतेर्दीर्घश्च" (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥ * ॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । "स्रुवः कः" (उ० २।६१) ॥ स्रुवः पुमान् ॥ **"स्रुवो** द्वयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "चिक् च" (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः । स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥ एते च स्रुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । स्रुवस्तु पुंलिङ्गः ॥ मुकुटस्तु— "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (३।२।१७८) इति क्विप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् धातोश्चुगागमः—इति व्याख्यात् ॥ तन्न ॥ "चिक् च" (उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् ॥ क्विब्विधानाच्च[1] ॥ यदपि—'स्रुचः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्— इति ॥ तदपि न ॥ भेदापेक्षया स्रुचः षष्ठ्यन्तत्वात् ॥ यदपि—ध्रुवासाहचर्याद्द्वयोः स्त्रीत्वमेव— इति ॥ तदपि न ॥ "स्त्रियः" इति विशेषविधेः सत्वात् ॥ यथा 'स्रुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीत्वविधिर्बोध्यः ॥ नच—स्रुचो विधानाभावे षष्ठ्यानुवादः कथम् ॥ "चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः," "मुष्ट्या तु बद्धया" इत्यादिवदुपपत्तेः ॥ "स्त्रियाः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥ * ॥ क्वचित् "स्रुवः" इति षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । "क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च" (उ० २।५७) इति क्विब्दीर्घौ । (स्रूः) ॥ * ॥ यज्ञपात्राणां पृथक् पृथक् ॥

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ **"उपाकृतो**ऽध्वरहते पशौ नोपद्रुते त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ अभितो मन्त्रयित्वा । "मत्रि गुप्तभाषणे" (चु० प० से०) । क्त्वा (३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ हतो हन्तुमारब्धः ॥ * ॥ एकं क्रतावभिमन्त्रितपशोः ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । अञ्चतेर्घञ् वा ॥ यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ **"शमनं** शान्तिवधयोः **शमनः** श्राद्धदैवते" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **"शमन**स्तु यमे **शमनं** शान्तिहिंसयोः" इति हैमः ॥ * ॥ "शसनम्" इति स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ **"ससनम्"** इत्यन्ये । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ **"प्रोक्षणं** सेकवधयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥ * ॥ त्रीणि यज्ञार्थं पशुहननस्य ॥

१—"किमर्थमिदमुच्यते । न "क्विप् च" (३।२।७६) अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इत्येव सिद्धम् ॥ क्विब्विधिरनुपपदार्थः ॥ "अनुपपदार्थोऽपमारम्भः" इति भाष्यत एव क्विब्विधानाङ्गीकारेण अकिंचित्करमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०) 'मीञ्' (क्र्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**प्रमीतं** वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ "**उपसंपन्न**मुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**प्रोक्षितं** निहते सिक्ते" इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि यज्ञहतपशोः ॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "पाय्यसांनाय्य–" (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ हूयते । "अर्तिशुचि–" (उ० २।१०८) इतीसिः ॥ (२) ॥ * ॥ सांनाय्यं हविर्विशेषः ॥ * ॥ द्वे ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वषट्' इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट् मन्त्रेण कृतं प्राक्षिप्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे हुतस्य ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । "अवे भृञः" (उ० २।३) इति क्थन् ॥ (१) ॥ * ॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञ इष्टिविशेषस्तस्यैकम् ॥

तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । "अर्हः" (३।२।१२) इत्यच् ॥ * ॥ यज्ञमर्हति । "यज्ञर्त्विग्भ्याम्–" (५।१।७१) इत्यत्र "तत्कर्मार्हति" इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः ॥ 'त्रिषु' इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मेष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाच्यम् ॥ यजनम् । "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४) ॥ "**इष्टं** यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते" इत्यजयः ॥ "एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते" (   ) इति मनुः ॥ "**इष्ट**माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

पूर्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामानिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् ॥ पूरणम् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न ॥ "पुष्करिण्यः सभावापीदेव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तायतनानि च । आरामश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत्'' इति स्मृतिः ॥ ''**पूर्तं** त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीवं खातादिकर्मणि'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् ॥ ''**अमृतं** यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्टैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ०प० अ०) । ''उपसर्गेऽदः'' (३।३।५९) इत्यप् । ''घञपोश्च'' (२।४।३८) इति घस्लृ ॥ (१) ॥ * ॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ ''**त्यागो** दाने च वर्जने'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विहापनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ दत्तम् । दाञः (जु०उ० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ ''**दानं** गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ सृजेः (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ ''**विसर्जनं** परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च'' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश्च ॥ (६) ॥ * ॥ वितरतेश्च ॥ (७) ॥ * ॥ 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ॥ ''**स्पर्शनो** मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्'' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ * ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः ॥ ''**प्रतिपादनं** तु दाने प्रतिपत्तौ प्रबोधने'' इति मेदिनी ॥ (९) ॥ * ॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥ * ॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) (११) ॥ * ॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, रु० प०, चु० उ०, से०) ॥ (१२) ॥ * ॥ हन्ति दुरितमनया । ''हन्तेरंह च'' (उ० ४।६२) इत्यतिः ॥ ''**अंहतिस्त्यागरोगयोः**'' इति हैमः ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । ''अर्थेन नित्यसमासः'' (२।१।३६) ॥ तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । ''राजाह—'' (५।४।९१) इति टच् ॥ तदहे प्रेतदिने ॥ देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः(२।२।३१) । ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । अनुशतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपदवृद्धिः ॥ * ॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥ * ॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम्॥ 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच्॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ न्युप्यते, निवपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सपिण्डनादूर्ध्वं पित्रुद्देशेन दानस्य ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । "प्रज्ञाश्रद्धा–" (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ तेषां पितॄणां कर्म ॥ शास्त्रविधानेन ॥ * ॥ एकम् ॥

अन्वाहार्यं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ ह्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ मासे भवम् । "कालाट्ठञ्" (४।३।११) ॥ (२) * ॥ "पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" (३।१२२) इति मनुः ॥ द्वे ॥

अंशोऽष्टमोऽह्नः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदश मुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः ॥ कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । "संज्ञायाम्–" (३।२।४६) इति खच् । "अनव्ययस्य" (६।३।६६) इत्यनुवृत्तेर्न मुम् (६।३।६७) ॥ यद्वा कुं भुवं तपति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न मुम् ॥ "दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्" इति शातातपः ॥ "**कुतपो**ऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकुम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये" "कुतपी[1] पुनः । विट्सारिकायाम्" (इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ "इषेरनिच्छार्थस्य" (वा०३।३।१०७) युच् "परेर्वा" (वा०३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**परीष्टिः** परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि धर्माद्यन्वेषणस्य ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इन् .(उ० ४।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच् (वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुर्वाद्याराधनस्य ॥—गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्ञाभिषस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'टु याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । "यजयाच–" (३।३।९०) इति नङ् ॥ अभिशंसनम् । 'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**अभिशस्तिः** पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च' इति हैमः ॥ * ॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । "सुषामादित्वात् (८।३।९८) "पूर्वपदात्" (८।३।१०६) इति वा षत्वम् । (**अभिषस्तिः**) ।—इत्यवोचत ॥ (२) ॥ * ॥ 'याचेः' चुरादि(स्वार्थिक)ण्यन्तात् "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ एवम् 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि याचनस्य ॥

---

[1]—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके "**कुणपी**" इति पाठस्योपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट् तु त्रिषु

षेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥

अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्घ्येति ॥ अर्घायेदम् । "पादार्घाभ्यां च" (५।४।२५) इति यत् ॥ अर्घार्थे जले ॥ १ ॥ * ॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । "अतिथेर्ञ्यः" (५।४।२६) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिथौ साधु । "पथ्यतिथि–" (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ "वेशो वेश्यागृहे गृहे" (इति मेदिनी) ॥ अवेशेऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा" (म०३।१०३) ॥ (१) ॥ * ॥ आगच्छति । "सितनिगमि–" (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥ * ॥ अतति । "ऋतन्यञ्जि–"(उ० ४।२) इति इथिन् ॥ "अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः" इति स्मृतिः ॥ **"अतिथिः** कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ **"प्राघुण**स्त्वतिथिर्द्वयोः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि गृहागतस्य ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

पूेति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) "चिन्तिपूजि–" (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ नमस्करणम् । "नमोवरिवस्–" (३।१।१९) इति क्यच् । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥ * ॥ चायनम् । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । "चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः" ( ) ॥ (३) ॥ * ॥ कण्ड्वादौ 'सपर पूजायाम्' इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥ * ॥ "अर्ह पूजायाम्" चुरादिः । "ण्यासश्रन्थ–"(३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् पूजनस्य ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्'शब्दः पूजार्थः। "नमोवरिवस्–" (३।१।१९) इति क्यच् । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ * ॥ परिचरणम् । "–परिचर्यापरिसर्या–"(वा० ३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते ॥ "परिचर्यानुपसर्गेष्टिः" इति भागुरिः ॥ (३) ॥ * ॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ * ॥ **'उपासनम्'** इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) ॥ **"उपासनं** शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि सेवायाः ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रेति ॥ 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। "व्रजयजोः—" (३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ अटनम् । "—परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्यानामुपसंख्यानम्" (वा० ३।३।१०१) इत्यटाव्या निपातिता ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११९) ॥ (३) ॥ * ॥ "**अटा** पर्यटनं **भ्रमः**" इति रत्नकोषादटापि ॥ * ॥ त्रीण्यटनस्य ॥

चर्येर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । "गदमदचरयमश्च—" (३।१।१००) इति यत् ॥ यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। ण्यत् (३।१।१२४)। ईर्यायाः पन्थाः । "ऋक्पूर्—" (५।४।७४) इत्यः ॥ ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनां स्थितेरेकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**उपस्पर्शः** स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११९) ॥ आचम्यतेऽम्भोऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । "इगन्ताच्च—" (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाव्ययीभावः (२।१।६)। अनुपूर्वं भावः । "वर्णदृढादिभ्यः" (५।१।१२३) इति ष्यञ् । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । "हलस्तद्धितस्य" (६।४।१५०) इति यलोपः ॥ 'स्त्रियां वा' इति पक्षे क्लीवता । (**आनुपूर्व्यम्**) ॥ (१) ॥ * ॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ परिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ द्विवचनत्वान्न यण् ॥ (३) ॥ * ॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)। "नोदात्तोपदेशस्य—" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥ * ॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ०प०अ०)। "परावनुपात्यय इणः" (३।३।३८) इति घञ् ॥ "**पर्यायः** प्रकारेऽवसरे क्रमे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च क्रमस्य ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

१—"कृदिकारात्" (गण० ४।१।४५) इति ङीषि परिपाटी च । "कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना" इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि क्रमोल्लङ्घनस्य ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् ॥ "**नियमो** यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ व्रियते । 'वृञ्' (स्वा०उ०से०) 'वृङ्' (क्र्या०आ०से०) वा । "पृषिरञ्जिभ्यां कित्" (उ० ३।१११) इत्यतच् बाहुलकाद्वृञ्वृङ्भ्यामपि । कित्त्वान्न गुणः ॥ यद्वा व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । "गोचरसंचर–" (३।३।११९) इति घः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्रतमात्रस्य ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् ॥ पुण्यमेव । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकमुपवासादेर्विहितव्रतस्य ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) '**औपवस्तम्**' ॥ * ॥ क्वचित् "**औपवस्त्रम्**" इति पाठः । उपवसति । तृच् (३।१।१३३) । उपवस्तुरिदं कर्म । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ भावे क्ते (३।३।११४) "**उपोषितम्**" ॥ * ॥ **उपोषणं** तु 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भोजनविरहस्य ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**विवेकः** स्याज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१) ॥ * ॥ वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम् । तयोर्ऋद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः ॥

पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतबिन्दवः ॥ ब्रह्मणो बिन्दवः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च, तयोरासनम् ॥ यद्वा ध्यानस्य योग उपायः ॥ ध्यानमेव योगो वा ॥ तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि ॥ ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'क्लृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ "**कल्पः** शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । "इगुपधात्कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ यद्वा विधानम् । अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ "**विधिर्ना** नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८,१९) । "नोदात्तोप—" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "**क्रमश्चा**नुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विधानस्य ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । "शाखादिभ्यो यः" (५।३।१०३) ॥ "व्रीहिभिर्यजेत" इति यथा ॥ (१) ॥ * ॥ एकमाद्यविधेः ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ व्रीह्यभावे "नीवारैः" इति यथा ॥ * ॥ एकं गौणविधेः ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रहणम् ॥ उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥ * ॥ अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । "वद संदेशवचने" चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन, इति वा । ण्यन्ताद्वदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य ॥

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ भिक्षणशीलः । 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८) ॥ (१) ॥ * ॥ परित्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "परौ व्रजेः षः पदान्ते" (उ० २।६९) इति क्विप् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ॥—विण्—इति तु स्वामिनः प्रमादः ॥ उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः"

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(४।३।१११) ॥ (३) ॥ * ॥ पराशरस्य गोत्रापत्यम् । "गर्गादिभ्यो यञ्" (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । "पराशर्यशिलालिभ्याम्–" (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४) ॥ * ॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । "मस्करमस्करिणौ–"[1] (६।१।१५४) इति इनिः ॥ यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ यद्वा मा[2] कर्तुं कर्म निषेद्धुं शीलमस्य । "मस्करमस्करिणौ–" (६।१।१५४) इति साधुः ॥ यद्वा मकुर इव शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥ यद्वा मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः ॥(५)॥*॥ पञ्च संन्यासिनः ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । "तपःसहस्राभ्याम्" (५।२।१०२) इति विनिः ॥ "**तपस्वी** तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकटुरोहिण्योः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "अण् च" (५।२।१०३) ॥ (२) ॥ * ॥ परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य । ' काक्षि कामे परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः ॥ यद्वा पारमत्रास्ति । इनिः (५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि तपस्विनः ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । "वाचि यमो व्रते" (३।२।४०) इति खच् । "वाचंयमपुरंदरौ च" (६।३।६९) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "मनेरुच्च" (उ० ४।१२३) इतीन् ॥ "**मुनिः** पुंसि वशिष्टादौ वङ्गसेनतरौ जिने" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मौनव्रतिनः ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः ॥ सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥ * ॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् । "अनुनासिकस्य–" (६।४।१५) इति दीर्घः ॥–"वा दान्त–" (७।२।२७) इति साधुः—इति स्वामिनः प्रमादः ॥ तस्य णिजन्तात्कर्मक्तान्तविषयत्वात् ॥ "**दान्तस्तु** दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे तपःक्लेशसहस्य ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । "वर्णाद्ब्रह्मचारिणि" (५।२।१३४) इतीनिः ॥ "**वर्णी** स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलो वा । "व्रते" (३।२।८०) इति "सुपि–" (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ऋषयः[3] सत्यवचसः

१—इदं तु "मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राजकः' इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्" मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । "न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः" इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव "किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः" इति भाष्यसंमतम् ॥ ३—**रिषिर्व्यंजनादिश्च** । "विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः" इति बालपण्डितजातकात् ॥ ते च सप्तविधाः—"......महर्षिर्देवर्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च''''''क्रमवराः" इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । "इगुपधात्कित्" (उ० ४।१२०) इ-तीन् ॥ "**ऋषि**र्वेदे वशिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्" (इति मेदिनी) ॥ स्त्रियां वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥ * ॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्नातकस्त्वाप्लवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "सं-ज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥–"स्नाताद्वेदसमाप्तौ" (ग० ५।४।२९) इति कन्—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ उक्तवचनादर्शनात्[1] ॥ (१) ॥ * आ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ आप्लवश्चासौ व्रती च ॥ * ॥ **आप्लुतव्रती**' इति पाठे "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ मुकुटस्तु –आप्लव आप्लुतं वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नायी–इत्याह ॥(२)॥*॥ द्वे समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः ॥ निर्जित इन्द्रियग्रामो यैस्ते ॥ (१) ॥ * ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा ये-षाम् । "अतः" (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥—"यमेस्तिक्" इति त्वपाणिनीयम् ॥ "**यतिः** स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्[2]" (इति मेदिनी) ॥ अत्र पक्षे यमः क्तिच्[3] (३।३।१७४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि नि-र्जितसर्वेन्द्रियस्य ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ । स्थाण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । "व्रते" (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ "स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते" (४।२।१५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । "निरादयः–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ विगते रजस्त-मसी येभ्यः, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ द्वयमतिगच्छन्ति । "अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निवृत्तरजस्तमोगुणानाम् ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) ॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) वा ॥ "अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ" (उ० ४।१७३) ॥ "**पवित्रं** वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्याद-भिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ पवते स्म ।'पूङ्

१—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्योपलम्भादकिंचित्करम् ॥ २—स्त्रियाम् ॥ ३—क्तिन् (३।३।९४) ॥ इति पाठान्तरम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पवने' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था-" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं, सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०) ॥ सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । "अमन्ताड् डः" (उ० १।११४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः ॥ * ॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पां खण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "पालनाच्च त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् **पाखण्डास्**तेन हेतुना" ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । "अतः" (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । "विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः" (५।१।११०) इत्यण् ॥ "**आषाढो** व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पलाशस्य विकारः । "पलाशादिभ्यो वा" (४।३।१४१) इत्यञ् ॥ * ॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥ * ॥ एकम् ॥

राम्भस्तु वैणवः ४५ ॥

रेति ॥ "**रम्भा** कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे" इति मेदिनी ॥ रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥ * ॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥ * ॥ एकम् ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्र्वादिः (वा० ३।२।१८०) ॥ मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ कस्य मण्डं भूषां लाति वा ॥ (१) ॥ * ॥ कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । "अमन्ताड् डः" (उ० १।११४) । "जानपद-" (४।१।४२) इति ङीष् ॥ "**कुण्ड**मग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ + सुतायां तु जातिलक्षणो ङीष् + ॥ * ॥ द्वे ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

व्रेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्याम् । "अन्येभ्योऽपि-" (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध-" (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ मूर्धन्यान्तः ॥ * ॥ "अतसी **बृसी** मांसी" इत्यान्ते चन्द्रगोमिदर्शनादन्त्यान्तापि ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ब्रह्मचर्याद्यासनस्य ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

१—इदं च प्रागपि "अमृते जारजः कुण्डः" इत्येतद्व्याख्यायामभिहितम् ॥ २—"गण्डूषा मञ्जूषा वृषी" इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अजीति ॥ अजति । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अजेरज च" (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥ * ॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४। १४५) ॥ "**चर्म** कृत्तौ च फलके" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**कृत्ति**श्चर्मत्वचोर्भूर्जे कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च" (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । "भिक्षादिभ्योऽण्" (४।२।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः[1]

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । "इङश्च" (३।३।२१) इति घञ् ॥ स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥ * ॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । "व्यधजपोः" (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वेदाध्ययनस्य ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) । "संज्ञायां समज–" (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) । "उपसर्गात्–" (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ "भवेद**भिषवः** स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ "ल्युट् च" (३।३।११५) ॥ "**सवनं** त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ 'सा' इति सुत्या ॥ * ॥ त्रीणि सोमलताकण्डनस्य ॥

सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यत् ॥ * ॥ अघं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । सहनमभिभवः ॥ यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) ॥ स्त्रियां टित्त्वात् (४।१।१५) ङीप् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचारादर्शशब्देन याग उच्यते ॥ "पक्षान्तेष्टौ दर्शने च **दर्शः** सूर्येन्दुसंगमे" ॥ ("**दर्श**स्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पौर्णमास्यां भवः । "संधिवेलाद्यृतु–" (४।३।१६) इत्यण् ॥ "**पौर्णमासः** पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः ॥ पृथग् भिन्नौ । न तु पर्यायः ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

१—'बाहुलकाद् घञ् । जापः' इति रक्षितः ॥ तेन "शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्" (   ) इत्यादि–सिद्धि— इति मुकुटः ॥ "प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः" इति दमयन्तीश्लेषाश्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छाति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "यमः समुपनिविषु च" (३।३।६३) इत्यप् वा ॥ "**यमो**ऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासस्नानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् ॥ "**नियमो** यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम् ॥ यज्ञस्य सूत्रम् ॥ यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ उपवीयते स्म । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । "अजेर्व्यघञपोः" (२।४।५६) ॥ 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति ॥ * ॥ एकम् । विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् ॥ नि अधोभागे वीतं गमनमस्य वा ॥ 'नि' इति प्रकृते "राश्यधोभावविन्यासे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कण्ठाल्लम्बितम् ॥ * ॥ एकं करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्ग्विति ॥ अङ्गुलीनामग्रे ॥ देवानामिदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ देवो देवतास्य "सास्य देवता" (४।२।२४) इत्यण् ॥ "देवाद्य(वस्य य)ञञौ" (वा० ४।१।८९) इत्यञ् वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ स्वल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे ॥ कः प्रजापतिर्देवतास्य । "कस्येत्" (४।२।२५) इत्य-

---

१—तथा च पातञ्जलसूत्रम् "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातञ्जलसूत्रम् "शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानि नियमाः" (२।३२) इति ॥ ३—तथा च गोभिलसूत्रम् "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति" (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलसूत्रम् "सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति" (१।२।३) इति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ण् इदन्तादेशश्च ॥—"तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ "**कायः** कदैवते मूर्तौ संघे लक्ष्यस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे **कायं** स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः ॥ पितरो देवतास्य । "वाय्वृतुपित्रुषसो यत्" (४।२।३१) ॥—पितॄणामिदम् । **पैत्रम्** । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे ॥ ब्रह्मा देवतास्य । "सास्य देवता" (४।२।२४) इत्यण् । "ब्राह्मोऽजातौ" (६।४।१७१) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ "तस्य भावस्त्वतलौ" (५।१।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ युनक्ति । 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । "इगुपध—"(३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । "तेन सह—" (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । "वोपसर्जनस्य" (६।३।८२) इति सहस्य सः ॥ यद्वा योजनम् । युक् । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । सह युजा ॥ सयुजस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

दयिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । **देवत्वम्**, "**देवसायुज्यम्** ॥ तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । "कृतेश्छः क्रू च" (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेशश्च ॥ "**कृच्छ्र**माख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) ॥ "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्" (मनुः ११। २१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः ॥ एकम् ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यास आत्यान्तिकस्त्यागः । त क्तेऽनशनेऽभोजने ॥ प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**प्रायो** मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अथेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । "क्विप् च" (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

क्विति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । “ण्यासश्रन्थो युच्” (३।३।१०७) ॥ “कुहना ग्रामजालं स्यात्” इति रत्नकोषः ॥ “**कुहना** दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ **कुहन**स्त्रिषु” (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मिथ्यातत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥ * ॥ एकं दम्भेन कृतध्यानमौनादेः ॥ अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

व्रेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्व्रातः। स इव। “शाखादिभ्यो यः” (५।३।१०३) ॥ यद्वा व्रातमर्हति । “दण्डादिभ्यो यः” (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वाहीनः ॥ (२)॥*॥ द्वे ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥—चत्वार्येकार्थानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् ॥ धर्मो ध्वज इव वा ॥ धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ लिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥ * द्वे भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् ।‘कॄ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कॄञ् हिंसायाम्’ (त्र्या० उ० से०) वा ॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । “इष्टादिभ्यश्च” (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे खण्डितब्रह्मचर्यादेः ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥
अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः ॥ अभि सर्वं सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परि विन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते । ‘विद्लृ लाभे’ (तु० उ० अ०) । “तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ” (उ० २।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य परिवेत्तुः ॥ ज्यायान् ज्येष्ठः ॥ * ॥ एकं परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः ॥

विवाहोपयमौ समौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उपयमनम् । "यमः समुपनिविषु च" (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ चाद् घञ् ॥ (९) ॥ * ॥ परिणयनम् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (४) ॥ * ॥ पाणेः पीडनं ग्रहणम् । "कृद्योगा च" (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रामे भवः । "ग्रामाद्यखञौ" (४।२।९४) ॥ ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥ * ॥ मिथुनस्य कर्म । "प्राणभृज्जाति—" (५।१।१२९) इत्यण् ॥ युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥ * ॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥ * ॥ रमणम् । "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४) । "अनुदात्तोपदेश—" (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (९) ॥ * ॥ पञ्च ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥ * ॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च । तैः कृत्वा ॥ * ॥ एकम् ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥ * ॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥ * ॥ एकम् ॥

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ बलेन सहितैर्धर्मादिभिः ॥ चत्वारि मद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे ॥ यद्वा चत्वारि भद्राणि । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" (२।१।५०) इति समासः ॥ "**भद्रो** वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । "संज्ञायां जन्या" (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥ *॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः ॥ "**जन्यो** वरवधूज्ञाति प्रियभृत्यहितेषु च" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥

इति सव्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

म्विति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ राज्ञोऽपत्यम् । "राजश्वशुराद्यत्" (४।१।१३७) । "ये चाभावकर्मणोः" (६।४।१६८) इति प्रकृत्या ॥ यद्वा राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "राजेरन्यः" (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥ * ॥ बाहुभ्यां जातः । "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः ॥ बाह्वोर्जातो वा । "सप्तम्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जनेर्डः'' (३।२।९७) ॥ "**बाहुजः** क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । ष्ट्रन् (उ० ४।१९९) ॥ क्षतात्त्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। क्षत्रस्यापत्यम् । "क्षत्राद्घः'' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥ * ॥ विशेषेण राजति । "सत्सूद्विष-'' (३।२। ६१) इति क्विप् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च क्षत्रियस्य ॥

राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । "कनिन् युवृषि-'' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ "**राजा** प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "सत्सूद्विष-'' (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥ * ॥ "पृथिव्या ईश्वरः'' । "सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ'' इत्यनुवर्तमाने "तस्येश्वरः'' (५।१।४२) इत्यञ् ॥ "**पार्थिवो** नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्'' (इति विश्वः) ॥ "**पार्थिवो** नृपे । **पार्थिवी** स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ क्ष्मां बिभर्ति । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ * ॥ "**क्ष्माभुक्**'' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥ * ॥ नॄन् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप-'' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥ * ॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) ॥ मह्यां क्षयति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त राज्ञः ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । "प्रादिभ्यो धातुजस्य-'' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । "तस्येदम्'' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥ * ॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । "सुपि-'' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ "**चक्रं** गणे चक्रवाके'' इति विश्वः ॥ यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य ॥ अवश्यं वा चक्रं वर्तयाति । "आवश्यका-'' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वभूमेरीश्वरः । "तस्येश्वरः'' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) ॥ "**सार्वभौमस्तु** दिङ्नागे सर्वपृथ्वीपतावपि'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

न्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः ॥ "स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च'' इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । "सत्सू-'' (३।२।६१) इति क्विप् । "मो राजि समः क्वौ'' (८।३।२५) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ एकं सार्वभौमविशेषस्य ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्त्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र–" (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥ यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः ॥ धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (२) ॥ * ॥ अमा सह समीपे वा भवः । "अव्ययात्त्यप्" (४।२।१०४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये ॥ कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ "**मात्रा** कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे)" (इति मेदिनी) ॥ महती मात्रा येषां ते ॥ "**महामात्रः** समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु०प०अ०) । "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ "**प्रधानं** स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा" (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् ॥ पुंलिङ्गोऽपि । "महामात्रः प्रधानः स्यात्" इति पुंस्काण्डे बोपालितात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रधानस्य ॥ त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । "पुरसि च" (उ० ४।२३१) इति धात्रोऽसिः ॥ (१) ॥ * ॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतरि ॥ प्रच्छनम् । "क्विब्वचिप्रच्छिश्री–" (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्विब्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च ॥ विवचनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ प्राट् च विवाकश्च । प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः ॥ "विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" ( ) ॥ (१) ॥ * ॥ "**अक्षः** कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः" इति विश्वः ॥ पश्यति । ण्वुल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धर्माध्यक्षस्य ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गस्य घञि–" (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ॥ प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ मुकुटस्तु—प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" (३।१।१४०)—इति व्याख्यत् ॥ तन्न ॥ हृञो ज्वलादावपाठात् ॥ ज्वलादेराकृतिगणत्वाभावाच्च ॥ "**प्रतीहारो** द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ द्वारं पालयति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वारि तिष्ठति । "सुपि–" (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ द्वारि तिष्ठति स्म । "गत्यर्थाकर्मक–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'द्वाःस्थितः, दर्शकः,' इति व्यस्तं नाम ॥ ('द्वाः**स्थितो वेत्रधारकः**' इति त्रिकाण्डशेषः) ॥ "स्या**द्दर्शको** दर्शयिता प्रतीहारोऽपि **दर्शकः**" इति रुद्रः ॥ (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) ॥ "**द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी**" इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च द्वारपालस्य ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥ (१) ॥ * ॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । "सुपि–" (३।२।४) इति कः ॥ "**अनीकस्थो** रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रक्षकगणस्य ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । "अत्यादयः–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ यद्वा अध्यक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**अध्यक्षो**ऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्यापारितस्य ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । "लषपतपदस्था–" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमेकग्रामाधिकृतस्य ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । "आयादय आर्धधातुके वा" (३।१।३१) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**गोपो** गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते शारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं बहुग्रामाधिकृतस्य ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः" (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कनकस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुवर्णाधिकृतस्य ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ "**रूप्यः** स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रूपस्याध्यक्षः ॥ (१) ॥ * ॥ निष्के हेम्नि नियुक्तः । प्राग्वत् ॥ "टङ्कपतिर्नैष्किको **रजताध्यक्षः**" इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे टङ्कादिशालायां नियुक्तस्य ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वंशे नियुक्तः ॥ "तत्र नियुक्तः" (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । "अत इनिठनौ" (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकमन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं कुर्वन्ति । सुविदल्लाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ कञ्चुकश्चोलकोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) ॥ "**कञ्चुकी** जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे विटे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वर्गादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ "**स्थपतिः** कञ्चुकिन्यापि" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ सुविदन्ति । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ सुविदा एव । प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् ॥ यद्वा सुवेदनम् । संपदादि क्विप् (वा०३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्योत्स्नादित्वात् (वा०५।२।१०३) अण् ॥ यद्वा सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि राज्ञां स्त्र्यगारे बहीरक्षाधिकृतस्य ॥

शण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिश्नाभावात् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । "शमेर्ढः" (उ० १।९९) ॥ "**शण्ढः** क्लीबस्तु कञ्चुकी" इति (तालव्यादौ) रभसः ॥ "**शण्ढः** स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि" (इति मेदिनी) ॥ ("**शण्ढषण्ढौ** सौविदौ । बन्ध्यपुंसीड्वरे क्लीबे" इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ॥ वरति । 'वर आवरणे' (   ) वा ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ वर्षस्य रेतःपातस्य वरः ॥ "ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अन्तान्तर्महल्लकानाम् ॥

सेवकार्थ्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**सेवकस्तु** प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति । "अर्थाच्चासंनिहिते" (५।२   ) इतीनिः ॥ "**अर्थी** पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि" (इति मेदिनी) ॥(२)॥*॥ अनुजीवितुं शीलः । "सुपि—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

शेति ॥ शातयति । 'शद्लृ शातने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । "रुशातिभ्यां क्रुन्" (उ० ४।१०४) । "बहुलमन्यत्रापि" (   ) इति णिलुक् ॥—शदेः "जत्र्वादयश्च" (उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्रः" (उ० ४। १६४) ॥—श्रून् (उ० ४।१९९)—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वाच्च ॥ "**मित्रं** सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अतः शत्रोः ॥ * ॥ एकम् ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः ॥ उदास्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) । "ईदासः" (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णिं पश्चात्पदं गृह्णाति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "सैन्यपृष्ठे पुमान् **पार्ष्णिः** पश्चात्पद-जिगीषयोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥
द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।
अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "रपेरिच्चोपधायाः" (उ० १। २६) इति कुः ॥ (१) ॥ * ॥ वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।१३०) "—वैरमैथुनिकयोः" (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् ॥ वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ सपत्नीव । "व्यन् सपत्ने" (४।१।१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ * ॥ इयर्ति विरोधम् । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ (४) ॥ * ॥ द्वेष्टि । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) "द्विषोऽमित्रे" (३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥ * ॥ द्वेषशीलः । "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥ * ॥ दुष्टं हृदयमस्य । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥ * ॥ द्वेष्टि । क्विप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥ * ॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य ॥ "**पक्षो** मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥ * ॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥*॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ, (भ्वा० प० से०) रोगे" (चु० उ० से०) । अमेर्द्विषति चित्" (उ० ४। १७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥ * ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । "यजिमनिशुन्धिद-सिजनिभ्यो युच्" (उ० ३।२०) [१]बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥ (१२) ॥ * ॥ शातयति । "रुशातिभ्यां क्रुन्" (उ० ४।१०४) ॥ (१४) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१३) ॥*॥ अभिहन्तुं शीलः । "सुपि—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ "**द्वेष्योऽभियातिरमित्रः**" इति रत्नकोशः ॥ तत्राभि-यातेः क्तिच् (३।३।१७४) ॥ बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥ * ॥ पिपर्ति रोषम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥ * ॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ तिर्वा ॥ (१७) ॥ * ॥ प्रतिकूलमर्थयितुं शीलः । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ०

१ 'अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो न' इति तु भाष्यसिद्धान्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से०)। "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥ * ॥ परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलः। 'पथि गतौ' चुरादिः। णिनिः (३।२।७८)॥ 'परि'शब्दश्च प्रकृते "दोषाख्याने निरसने पूजाव्याप्त्योश्च भूषणे" (इति मेदिनि) ॥ (१९) ॥ * ॥ ऊनविंशतिः ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः। "नौवयोधर्म–" (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ स्निह्यति। 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०)। "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ समानं वयोऽस्य। "ज्योतिर्जनपद–" (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि तुल्यवयसः ॥

अथ मित्त्रं सखा सुहृत्।

अथेति ॥ मेद्यति। 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०)। "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः" (उ० ४।१६४) ॥—ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)–इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥ * ॥ समानः ख्यायते लोकैः। "समाने ख्यः स चोदात्तः" (उ० ४।१३७) इतीण् स च डित्। टिलोपः (६।४।१४३)। "नौ व्यो यलोपः" इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनं हृदयमस्य। "सुहृद्दुर्हृदौ–" (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा। "सख्युर्यः" (५।१।१२६) ॥ (१) ॥ * ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते। "साप्तपदीनं सख्यम्" (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सख्युर्धर्मकर्मणोः ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम्। 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुगम्य वर्तनं चित्ताराधनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य ॥

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अर्हति। 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ यो योऽर्हः ॥ यथार्हं वर्णो रूपमस्य ॥ "वर्णः स्याद्भेदरूपयोः" इति धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्र। "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ अपसर्पति। 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "चरोऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रज्ञादिणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥ "चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ स्पशति। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य । "तदस्य संजातम्–" (५।२।३६) इतीतच् ॥ "**प्रत्ययः** शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विश्वासाधारस्य ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।
स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेत्ति । "तदधीते तद्वेद" (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे" (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । "क्रतूक्थादि–" (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु०उ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥ * ॥ मुहूर्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदणठकौ ॥ (५) ॥ * ॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेत्ति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वट्ठक् (४।२।६०) ॥ (१) ॥ * ॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे तत्त्वार्थज्ञातुः ॥

सत्त्री गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ "**सत्त्रमाच्छादने** यज्ञे सदादाने च कैतवे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सदान्नादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । "दिवाविभा–" (३।२।२१) इति टः ॥ * ॥ एवं "लिविंकरः" अपि ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षरैर्वित्तः । "तेन वित्तः–" (५।२।२६) इति चणप् ॥ (२) ॥ * ॥ एवम् "अक्षचुञ्चुः" अपि ॥ (३) ॥ * ॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०)। "शिल्पिनि ष्वुन्" (३।१। १४५) ॥ ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ अक्षराणां विन्यासः ॥ * ॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः समाहारः । तस्मिन् ॥ कर्मधारयो वा ॥ * ॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०)। "इक् कृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८)। "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥ * ॥ "–किंलिपिलिबि–" (३।२।२१) इति लिङ्गात् पस्य बो वा ॥ (२) ॥ * ॥—'लिबिः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥ चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ॥—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥

स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । "हरतेरनुद्यमनेऽच्" (३।२।९) ॥ (१) ॥ * ॥ दवति । 'दु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतौ' (भ्वा० प० से०)। "दुतनिभ्यां दीर्घश्च" (उ० ३।९०) इति क्तः ॥ यद्वा दूयते स्म। 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०)। "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणि ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा। "दूतवणिग्भ्यां च" इति यः ॥ * ॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञि **'दौत्यम्'** अपि ॥ केचित्तु—"दूत्यं तद्भागकर्मणी"—इति पाठं मन्यन्ते ॥ तत्र "दूतस्य भागकर्मणी" (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति। "अध्वनो यत्खौ" (५।२।१६)। "आत्माध्वानौ खे" (६।४।१६९) ॥ (१) ॥ * ॥ "ये चाभावकर्मणोः" (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥ * ॥ अध्वानं गच्छति। "अन्तात्यन्ताध्व–" (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ पन्थानं नित्यं गच्छति। "पन्थो ण नित्यम्" (५।१।७६)। स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥ * ॥ "पथः ष्कन्" (५।१।७५) ॥ षित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च।

स्वेति ॥ स्वामी राजा।—पुरोहितः—इति श्रीधरः ॥ अमात्यो मन्त्री ॥ सुहृद् मित्रम्। कोशो भण्डारः ॥ राष्ट्रं देशः ॥ पर्वतादि दुर्गाणि ॥ बलं सैन्यम् ॥ * ॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम्। क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥ * ॥ पौराणां नागराणाम्। श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा। "वहिश्रि–" (उ० ४।५१) इति निः। एकमुख्याः सजातीयसमूहाः ॥ * ॥ कामन्दकीये—"स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्। परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते" ॥ "पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्" इति दर्शितम् ॥ द्वे ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

१—काशिकास्थमिदम्। भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्त्रीकरणं **संधिः** ॥ अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरभिया न लिखितः ॥ * ॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि **विग्रहः** ॥ तं च प्रकाशकूटतूष्णींभेदेन त्रिविधमाह ॥ * ॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्ररक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा **यानम्** ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्ष्ययानम्, च इति पञ्चविधम् ॥ पश्चात्स्थायिनः शत्रोर्बलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम्। शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधिं विधायारेः संमुखगमनं संधाययानम्। बलवदरिणा संधाय संमिल्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम्। एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुद्देश्येऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम्। शत्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु शत्रुमित्त्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपेक्ष्ययानम् ॥ * ॥ 'नाहमिदानीं योद्धुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरा**सनम्** ॥ तदपि विगृह्यासनम्, संधायासनादि पूर्ववत् पञ्चविधम् ॥ विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्यासनम्। तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधायासनम्। बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्त्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं सभूयासनम्। शत्रुमभिगच्छतो मित्त्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम्। बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥ * ॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदलक्षितसोभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः, अबलेन सह विग्रहः, इत्यपरम्। शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः, इति तृतीयम्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । "ग्रहवृदृ—" (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ यात्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ द्विप्रकारम् । "संख्याया विधार्थे धा" (५।३।४२) । "द्वित्र्योश्च धमुञ्" (५।३।४५) ॥ (१) ॥ * ॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्" (भ्वा०उ०से०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥(१)॥*॥ एतानि षट् गुणशब्दवाच्यानि ॥

शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्यते जेतुमनया । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) ॥ शक्तिशब्दवाच्याः ॥ * ॥ भवत्यनेन । "श्रिणीभुवः—" (३।३।२४) इति घञ् ॥ प्रकृष्टो भावः ॥ उक्तं हि—"कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः" इति ॥ (१) ॥ * ॥ उत्सहतेऽनेन । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ उक्तं हि—"विक्रमबलमुत्साहशक्तिः" इति ॥ (१) ॥ * ॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावत्स्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ॥—"पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः" इत्यन्ये ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥(१)॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥ * ॥ "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं शून्यानां च निवेशनम्" इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥ * ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ भवत्यनेन । "श्रिणीभुवः—" (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः ॥ प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्यये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" इति भरतः ॥ कोशो धनम् ॥ दण्डो दमः सैन्यं च ॥ ताभ्यां जातम् । "पञ्चम्याम्—" (३।२।९८) इति डः ॥ * ॥ द्वे ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति ॥ भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ शत्रोरमात्यादीना-

---

शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं **द्वैधम्** ॥ * ॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्तेर्यद्बलवद्धर्मविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध **आश्रयः** । उक्तं च—"उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्" इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—"स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः" इति ॥ राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमत्यं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु स्नेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्पराभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥ * ॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—"वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः" इति ॥ परिक्लेशो बन्धनताडनादिः ॥ * ॥ "प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्"—इति मुकुटे विशेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥ * ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)। "अमन्ताड्डः" (उ० १।११४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥ * ॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् ॥ यद्वा स्यति रोषमनेन । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । "सातिभ्यां मनिन्मनिणौ" (उ० ४।१९३) इति मनिन् ॥ मुकुटस्तु—"सामन्दामन्हेमन्" इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तन्न ॥ उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् ॥ प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम ॥ "परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचा पेशालया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्" ॥ (१) ॥ * ॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ उपायतेऽनेन । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**उपायः** सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ उपायानां चतुष्टयम् ॥ अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । "साम दानं च भेदश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः" ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि बले भवम् । "तत्र भवः" (४।३।९२) इत्यण् ॥ "**साहसं** तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्टर्ये" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे" (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोपदेश—" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "**दमः** स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ "अमन्ताड्डः" (उ० १।११४) ॥ "**दण्डः** सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि दण्डस्य ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ (साम व्याख्यातम्) ॥ (१) ॥ * ॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (चु० प० से०)। अदन्तः[1] । "एरच्" (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ "**भेदो** द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ उपांशु जपनम् । "जप व्यक्तायां वाचि" । "जप मानसे च" (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ आद्येन कामार्थभयग्रहः ॥ * ॥ एकं राज्ञा धर्मार्थकामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

१—अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादिदमसंगतम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । ''अषडक्षाशितंग्वलंकर्मा–'' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥ * ॥ एकं द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ वि विञ्चन्ति जना अत्र । 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०) । ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा ''क्तोऽधिकरणे च–'' (३।४।७६) इति क्तः ॥ ''**विविक्तं** त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु । (वसुनन्दे ना)'' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ छद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् ॥ ''**छन्नं** तु रहसि क्लीबं छादिते वाच्यलिङ्गकम्'' (इति मेदिनी) ॥ मुकुटस्तु—''वा दान्तशान्त–'' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह ॥ तन्न । णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥ * ॥ ''शलाका शारिका मदनशारिका'' इति पर्यायः ॥ ''शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मदनशारिका'' इति ताल०्यादौ रभसः ॥ निर्गता शलाकाप्यस्मात् ॥ शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥ * ॥ 'तथा'शब्दः समुच्चये ॥ * ॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यद्वा रमन्तेऽत्र । ''देशे ह च'' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च ॥ ''**रहस्तत्त्वे** रते गुह्ये'' (इति मेदिनी) ॥ रभसोऽपि—''**रहो** निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम्'' इति ॥ (५) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र ॥ ''**उपांशु**र्जपभेदे स्या**दुपांशु** विजनेऽव्ययम्'' (इति विश्वहैममेदिन्यः) ॥ (७) ॥ * ॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥ * ॥ सप्त एकान्तस्य ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ॥ ''**रहस्या** स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

समौ विस्रम्भविश्वासौ

सेति ॥ विस्रम्भणम् । 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च[1] । घञ् (३।३।१८) ॥ ''**विश्रम्भः** केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च'' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

भ्रयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् ॥ 'भ्रेषृ चलने' (भ्वा० उ० से०) । भ्रेषणम् । घञ् । (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अभ्र इति ॥ भ्रेषादन्यः ॥ (१) ॥ * ॥ नियमेन ईयते । ''परिन्योर्नीणोः–'' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । लत्वम् (८।२।१८) ॥ ''**कल्पः** शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ दिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ देशो रूपमस्य ॥ दिश्यमानस्योचितस्य रूप-

[1] १—तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म् ॥ यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ प्रशस्तं देशनं वा । "प्रशंसायां रूपप्" (५।३।६६) ॥ (४) ॥ * ॥ सम्यगङ्गोऽत्र । "अच् प्रत्यन्वव–" (५।४।७५) इत्यत्र "अच्" इति योगविभागादच् ॥ यद्वा संगतमञ्जसा तत्त्वमत्र । "ह्रस्वो नपुंसके–" (१।२।४७) इति ह्रस्वत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चोचितस्य ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
न्याय्यं च त्रिषु षट्

यिवति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ **युक्तो** युक्ते पृथग्भूते क्लीवं हस्तचतुष्टये" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ उपयन्त्यनेन । "एरच्" (३।३।५६) । उपाय एव । "उपायाद्ध्रस्वश्च" (ग० ५।४।३४) इति ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥ * ॥ लभ्यते । "पोरदुपधात्" (३।१। ९८) इति यत् ॥ "**लभ्यं** युक्ते च लब्धव्ये" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ भजते फलमनुबध्नाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । "ताच्छील्य–" (३।२।१२९) इति चानश् ॥ शानच् (३।२। १२४) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् ॥ "**अभिनीतं** संस्कृतं(ते) च न्याय्ये चामर्षणे(र्षिणि) त्रिषु" इति रुद्रः ॥ "**अभिनीतं** त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ न्यायादनपेतम् । "धर्मपथ्यर्थ–" (४।४।९२) इति यत् ॥ (६) ॥ * ॥ युक्तादयः षट् त्रिषु ॥ षट् न्यायागतस्य ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव' अवलम्बने । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र । वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ निर्देशः कार्यादेशः । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ एवं निदेशः ॥ ("**निदेशः** शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते" इति विश्वः) ॥ (३) ॥ * ॥ शासेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ ("**शासनं** राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशान्तिषु" इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ "क्तिन्नाबादिभ्यः" (३।३।९४) इति क्तिन् ॥ * ॥ बाहुलकात्तिः । "**शास्तिः**" ॥ (५) ॥ * ॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥ * ॥ षड् आज्ञायाः ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्वदङ् ॥ ("**संस्थ**श्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम् ॥ तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥ * ॥ धारयति धर्मम् । (नन्द्यादि ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ ("**धारणा**ऽङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्धिधारणे" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ तिष्ठन्त्यत्र । बाहुलकादधिकरणे

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके "**युतः**" इति पाठस्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्तिन् ॥ स्थानं वा । "स्थागापा–" (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि न्याय्यपथस्थितेः॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "इण आगपराधे च" (उ० ४।२१२) इत्यसुन् आगादेशश्च ॥–अगति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । "वस्यमिभ्यां णित्" इत्यसुन्—इति सुभूतिः ॥ तन्न ॥ उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् ॥ "**आगो**ऽपराधे पापे स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ सान्तं क्लीबम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "कमिमनिजनि–" (उ० १।७१) इति तुः ॥ "मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

समे तूद्दानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ (द्वे बन्धनस्य) ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । "पणपाद–" (५।१।३४) इति यत् । "पद्यत्यतदर्थे" (६।३।५३) इति (न) पद्भावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणदण्डस्य ॥

भागधेयः करो बलिः ।

भेति ॥ भाग एव । "नामरूप–" (वा० ५।४।३६) इति धेयः ॥ (१) ॥ * ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**करो** वर्षोपले पाणौ रश्मौ प्रत्यायशुण्डयोः" (इति मेदिनी) ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ॥ "**कारो** वधे निश्चये च बलौ रत्ने यतावपि" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥ * ॥ वल्यते । 'वल वधे, दाने' (   ) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "**बलि**र्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च" (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ * ॥ ("**अर्थागमो** भवे**दायो** भागधेयो बलिः करः" इति हलायुधः) ॥ * ॥ त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥ * ॥ शुल्क्यते । 'शुल्क अतिसर्जने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**शुल्कं** घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ मुकुटस्तु—शलति प्रतिबन्धोऽनेन । "शुल्कवल्कोल्काः" इति निपातः—इत्याह ॥ तन्न । उज्ज्वलदत्तादिषु "शुकवल्कोल्काः" (उ० ३।४२) इति पाठस्य दर्शनात् ॥ धातुपाठे 'शुल्क'धातोर्दर्शनाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

१—"सोढाहे शतमागांसि" इति माघात्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ॥ उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ उपह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ * ॥ उपदीयते । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० से०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्युपढौकनस्य ॥—षडप्युपडौकनस्य—इत्यन्ये ॥ "उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्" इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वरवध्वोरिदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् वा ॥ "**युतकं** युगले युक्ते संशयेऽपि च" इति रभसः ॥"**युतकं** संशये युगे । नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके" (इति मेदिनी) ॥ "यौतकं यौतुकं च तत्" इति वाचस्पतेरुमध्यमपि ॥ आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥ * ॥ सुदीयते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ ह्रियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ **हरणं** यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥ * ॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वर्तमानकालस्य ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकाड्डतिः ॥ "**आयतिस्तु** स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उदर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ उदर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा ॥ उदृच्यते । 'ऋच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा ॥ घञ् (३।३।१९) ॥ "**उदर्क** एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं भाविनः कर्मफलस्य ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वह्निश्च तोयं चादिर्यस्य ॥ भयहेतुत्वाद्भयम् ॥ आदिना "हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः'' गृह्यन्ते ॥ अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमग्न्यादिकृतस्य भयस्य ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः ॥ * ॥ एकं स्वपरसैन्यात् परराष्ट्राच्चौराटविकादेः परचक्राद्दाहविलोपादेर्भयस्य ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥ * ॥ "निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति" ॥ स्वपक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ एकं स्वसहायाज्जातभयस्य ॥ 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । "कृञः श च" (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) ॥ "**प्रक्रिया** तूत्पादने स्यादधिकारप्रकारयोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् । (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । "अर्तिकमिभ्रमिचमि—" (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥ "**चमरं** चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ "**चमर**श्चामरे दैत्ये **चमरी** तु मृगान्तरे" इति हैमः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ '**चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्**'' इति रभसः ॥ "**चामरं चामरा**पि च । दण्डे च बालव्यजने" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ "**प्रकीर्णकं** चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

न्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥ * ॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः ॥ नृपासनम् ॥ * ॥ सिंहाकारमासनम् ॥ सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सुवर्णकृतराजासनस्य ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः ॥ ष्ट्रन् (उ० ४।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१६९) ॥ "इस्मन्त्रन्क्विषु च" (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ आतपात्त्रायते । "आतोऽनुप-" (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् ॥ नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नृपच्छत्रस्य ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

भ्रिति ॥ बिभर्ति जलम् । 'डु भृञ्' (जु० उ० अ०) । "शृङ्गारभृङ्गारौ च" (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ कनकस्यालुः । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुवर्णकृत-जलपात्रस्य ॥

निवेशः शिबिरं षण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**निवेशः** सैन्यविन्यासे न्यासे द्रङ्गविवाहयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ शवन्त्यत्र । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरच् । अत इत्वं च ॥ (२) ॥ * ॥ (षण्ढे) क्लीबे ॥ * ॥ द्वे आ-गन्तुकसैन्यवसतेः ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते(न्त्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ॥ ल्युट् (३।३।११७) ॥ सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । "जनिवध्योश्च" (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ उपरक्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सैन्यरक्ष-णाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य ॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । "भिक्षादिभ्योऽण्" (४।२।३८) ॥ हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः (२।४।२) ॥ * ॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । "संख्याया अवयवे तयप्" (५।२।४२) ॥ * ॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकम् ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥
इभः स्तम्बेरमः पद्मी

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ "दन्तशिखात् संज्ञायाम्"

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्यमेतत् ॥ तस्मात्—"सुपि" (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(५।२।११३) इति वलच् । "वले" (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ हस्तः शुण्डास्यास्ति । "हस्ताज्जातौ" (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥ * ॥ एवम् "करी" च ॥ ( ) ॥ * ॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४) ॥ * ॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । "सुपि" (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत्कः ॥ (६) ॥ * ॥ मतङ्गाद्दर्पेर्जातः । "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥ * ॥ गजति । 'गज मदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥ * ॥ न अगः ॥ नगे भवो वा । अण् (४।३।५३) ॥ "**नागो** मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । **नागं** रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीत्वन्धे करणान्तरे" इति हैमः ॥ (९) ॥ * ॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य । "खमुखकुञ्जेभ्यो रः" (वा० ५। २।१०७) ॥ "**कुञ्जरो**ऽनेकपे केशे **कुञ्जरा** धातकीद्रुमे । पाटलायां च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ * ॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युः (३।१।१३४) ॥ "**वारणं** प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे" इति विश्वः ॥ (११) ॥ * ॥ करोऽस्याति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥ * ॥ एति । ईयते वा । "इणः कित्" (उ० ३।१५३) इति भः ॥ (१३) ॥ * ॥ "**स्तम्बो** गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः" (इति विश्वः) ॥ स्तम्बे रमते । "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" (३।२।१३) इत्यच् । "हलदन्तात्–" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥ * ॥ पद्मं बिन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश हस्तिनः ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

यूथेति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥ * ॥ यूथं पाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे यूथमुख्यहस्तिनः ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥ * ॥ मदेन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अन्तर्मदस्य हस्तिनः ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु० उ० से०) ॥ कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" (उ० ३।१२२) ॥ कलं भाषते वा । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ "**करभो** मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुतः" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः ॥ गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ "**गर्जितं** वारिवाहादिध्वनौ ना मत्तकुञ्जरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ माद्यति । 'मदी

१—योगरूढित्वात्तस्यैव तथोच्यते, नान्यः—इति मुकुटः ॥ २—अत्र करभशब्दस्यानुप्रकृतत्वादनुपयुक्तमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । "न ध्याख्या—" (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि जातमदस्य ॥

समावुद्वान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्वतं वान्तं मदवमनमस्मात् ॥ "**उद्वान्त** उद्गीर्णे निर्मदद्विपे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ मदान्निर्गतः ॥ निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गतमदस्य ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" (४।२।४७) ॥ (१) ॥ * ॥ गजानां समूहः । "गजसहायाभ्यां च" (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । "ऋन्नेभ्यो ङीप्" (४।१।५) ॥ (१) ॥ * ॥ धेनुरिव । "इवे प्रति—" (५।३।९६) इति कन् ॥ "स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । "वशिरण्योश्च" (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "**वशा** नार्यां बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि" (इति हैमः ॥ तालव्यशा ॥ "**वशा** वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च" इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कटः** श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु **कटी** मता" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गजगण्डयोः ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "मदोऽनुपसर्गे" (३।३।६७) इत्यप् ॥ मदयति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "**मदो** रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ द्यत्यनेन । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**दानं** गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मदपतनस्य ॥

वमथुः करशीकरः ।

वेति ॥ वम्यते । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९) ॥ "**वमथु**र्वमने कासे मातङ्गकरशीकरे" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शुण्डान्निर्गतजलस्य ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

क्विति ॥ कुं भुवमुम्भति । 'उम्भ पूरणे'(तु० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६।१।९४) ॥ "**कुम्भो** राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वारनार्यां च घटे क्लीबं तु गुग्गुलौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । "**पिण्डो** बाले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । **पिण्डी** तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ एकम् ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः ॥ वेत्ति संज्ञामत्र घातेन । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवगृह्यतेऽङ्कुशेन । "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**अवग्रहो** वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके" (इति मेदिनी) ॥ रुद्रोऽपि—"गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः" इति ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । 'ईष उञ्छे' (भ्वा० प० से०) । 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) वा । "ईषेः किद्ध्रस्वश्च" (उ० ४।२१) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च ॥ (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥ * ॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । "इवे प्रति–" (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—**ईषिका**) दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥ * ॥ एकम् ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥ * ॥ निर्यात्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**निर्याणं** वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥ * ॥ चूल्यतेऽनया । 'चूलै समुच्छ्राये' (　　) । "संज्ञायाम्" (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥ "**चूलिका** नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । "**वाहित्थं** वातकुम्भाधः" इति भागुरिः ॥ स च ललाटाधोभागः ॥ (कुम्भयोरन्तरं **विदुः** । **वातकुम्भस्तु** तस्याधो **वाहित्थं** तु ततोऽप्यधः" इति हैमनाममाला) ॥ * ॥ अवश्यं वहति । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ स तिष्ठत्यत्र । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । पृषोदरादित्वात् सस्य तः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

१—"ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा" इति मुरारिः ॥ "तस्मिन्नस्यदिषीकास्त्रम्-इति रघुः—इति मुकुटः ॥

२—चुरादौ तु ह्रस्वादिर्दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । "मीनातिमिनोति–" (६।१।५०) इत्यात्वम् । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ "**प्रतिमानं** प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वाहित्थाधोभागस्य दन्तमध्यस्य ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**आसनं** द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । "इवे प्रति–" (५।३।९६) इति कन् ॥ **पद्मकं** स्यात्पद्मकाष्ठबिन्दुजालकयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बिन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गजमुखादिस्थबिन्दुसमूहस्य ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१) ॥ * ॥ पार्श्वस्य, पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गजपार्श्वस्य ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः ॥ दन्तसंबन्धी भागो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ *॥ एकमग्रभागस्य ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च । पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्वपश्चाज्जङ्घे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च ॥ पूर्वजङ्घाभागो गात्रम् । पश्चाजङ्घाभागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) ॥ यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति गादेशः । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "**गात्रं** गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अव राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ यद्वा न वृणोति, व्रियते, वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप् वा ॥ "**अवरं** गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे' त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ "गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽ**वरं** स्याच्चरमे त्रिषु" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ "**गात्रावरे** पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते" इति भागुरिः ॥ "द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ **गात्रावरे** न ना" इति रभसः ॥ कश्चित्तु—अष्ठीवद्भागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह ॥ * ॥ [१]**अपरा** पवर्गादिमध्या च ॥ "**अपरं** तूत्तरार्थे स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्" इति विश्वः ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

तोत्त्रं वैणुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ **तोत्त्रं** तु प्राजने वैणुकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वेणुना निर्वृत्तम् । "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादि-

१—तथा च माघश्लेषः—"बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्" इति—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्यः" (४।४।१९) इति ठक् ॥ "इसुसुक्तान्तात्कः" (७।३।५१) ॥ * ॥ 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम्। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे तोदनदण्डस्य ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ("विभाषा लीयतेः" (६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्तम्भः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बन्धनस्तम्भस्य ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः। अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**शृङ्खला** पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ च बन्धने" (इति हैमः) ॥ ("**शृङ्खला** पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे त्रिषु" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्द्यतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । "अन्दूदृम्भू–" (उ० १।९३) इति कूः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ "अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च" (इति मेदिनी) ॥ "स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-वचनान्यतिवर्तन्तेऽपि" (५) इति पुंस्त्वम् ॥ यद्वा विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । "इसुस्–" (७।३।५१) इति कादेशः । "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ निर्गतो गडः सेचन-मस्मात् । कठिनत्वात् ॥ निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा०प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डल-योरेकत्वम् ॥ (३) ॥ त्रीणि "**वेडी**" इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्क्विति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । "सानसिवर्णसि–" (उ० ४। १०७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "सृवृषिभ्यां कित्" (उ० ४।४९) इति निः ॥ * ॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "शॄंणिपृष्णिपार्ष्णि–" (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ "**शृणिरङ्कुशवाची च का-शश्च** तृणवाचकः" इति शभेदः ॥ (२) ॥ * ॥ "आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्रम्" इति तु माघस्य प्रमादः[२] । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥ * ॥ द्वे ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । "दोषो णौ" (६।४।९०) इ-त्यूत् । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "**दूष्यं** त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे" (इति मेदिनी) ॥— चूष्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नीयते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । ("**चूषा**") इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ कक्षे भवा । "शरीरावयवाच्च" (४।३।५५)

१—घृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि, इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति यत् ॥ "**कक्ष्या** बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभबन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च" ॥ (कार्यं हेतौ प्रयोजने, (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ व्रियतेऽनया । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः ॥ यद्वा वरं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि गजमध्यबन्धनस्य ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । "ण्यासश्रन्थ–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ "अथ **कल्पना** । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं क्लृप्तौ च कल्पने" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ 'एवं षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ "**सज्जनं** तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पल्याणाद्यारोपणेन सज्जीकरणस्य ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) "वीज्याज्वरिभ्यो निः" (उ० ४।४८) ॥ "**प्रवेणिः** स्त्री कुथावेण्योः" (इति मेदिनी) ॥ "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४९) इति वा ङीष् ॥ आस्तीर्यते । अनेन वा । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ व्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "कॄवृदृशिभ्यो नः" (उ० ३।१०) ॥ यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ "**वर्णः** स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तलाविशेषयोः । अङ्गरागे च **वर्णं** तु कुङ्कुमे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ परिस्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । "अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४०) इति मन् ॥ परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति)" (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वान्न षः[3] (८।३।६५) ॥ (४) ॥ * ॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (क्र्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "–दहदश–" (३।१।२४) इति निर्देशात्क्वचिदक्किल्यपि नलोपः ॥ यद्वा कुन्थत्यशोभाम् । 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (दि० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि" (इति मेदिनी) ॥ क्लीबेऽपि ॥ "स्त्री प्रवेणी, कुथं त्रिषु" इति वोपालितः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) ॥ अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**वीत**मसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ न सारो बलमस्य ॥ हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२) ॥ * ॥ एकम् ॥

१—इदं च कार्यशब्दार्थबोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ २—सिद्धान्तकौमुद्यां तु "कॄवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्" इति पाठो दृश्यते ॥ ३—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्न "उपसर्गात्" (८।३।६५) इत्यादिना षत्वम्—इत्याह ॥ युक्तं चैतत् । अन्यथा पूर्वकल्पे षत्वं दुर्वारम् ॥ ४—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वात्तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वारी तु गजबन्धनी।

वेति ॥ वार्यतेऽनया। 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः "वसिवपियजि–" (उ० ४।१२५) इतीञ्॥ "**वारी** स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति। **वारि**र्वाग्गजबन्धन्योः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि बालुके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बध्यतेऽस्याम्। 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०)। अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गजबन्धनशालायाः ॥

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः।

घोटेति ॥ घोटते। 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ पचाद्यचि "**घोटः**" अपि ॥ "**घोट**सैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ पिबति। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। क्तिन् (३।३।१७४)। "घुमास्था–" (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ "**पीति**र्नाश्वे स्त्रियां पाने" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ 'वीति' इति पाठे। वेति। 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४) ॥ ("**वीति**रश्वेऽशने गतौ। प्रजने धावने दीप्तौ" इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ तोरणम्। 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०)। "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) बाहुलकात्। घञ् (३।३।१८) वा। संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। तुरेण त्वरया गच्छति। "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः॥ "**तुरगी** चाश्वगन्धायां **तुरग**श्चित्तवाजिनोः" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अश्नुते। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)।'अशूप्रुषिलटि–" (उ० १।१५१) इति क्वन् ॥ ( ) ॥ * ॥ तुरेण गच्छति। "गमेश्च" (३।२।४७) इति खच्। "खच्च वा डित्" (वा० ३।२।३८)। "अरुर्द्विष–" (६।३।६७) इति मुम् ॥ ( ) ॥ ( ) ॥ * ॥ अवश्यं वजति। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)। "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः॥ यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य। इनिः (५।२।११५)॥ "वाजी बाणाश्वपक्षिषु" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते। अनेन वा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥ वाह्यते वा। ण्यन्तः। अच् (३।३।५६) ॥ वाहते। 'वाहृ प्रयत्ने'(भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ "**वाहो** भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु" (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। "अन्येभ्योऽपि–" (३।२।७५) इति वनिप् ॥ मुकुटस्तु—"स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्" (उ० ४।११३)—इत्याह ॥ तन्न। तत्र क्वनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ यद्वा अर्वति। 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात् कनिन् ॥ मुकुटस्तु—बाहुलकाद्वनिप्। "राल्लोपः" (६।४।२१)। इति सुभूतिः)—इत्याह ॥ तन्न ॥ बाहुलकस्यानुपयोगात्। "अन्येभ्योऽपि" (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ॥ उणादिषु वनिपो दर्शनात्। क्वौ झलादौ क्विति अनुनासिके च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात्। लोपं विनापि रूपसिद्धेश्च ॥ "**अर्वा** तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ गन्धमर्वति। 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। "कर्मण्यण्" (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ "**गन्धर्व**स्तु नभश्चरे। पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे। अन्तराभवदेहे च" (इति हैमः) ॥ (१०) ॥ * ॥ हयति। 'हय गतौ' (भ्वा०

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने "**अर्वा** तुरंगगर्ह्ययोः" "**पर्व** ग्रन्थिः प्रस्तावश्च" इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चिन्त्यमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ हिनोति वा। 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥ * ॥ सिन्धुषु भवः। "तत्र भवः" (४।३।९३) इत्यण्॥ "**सैन्धवस्तु** सिन्धुदेशोद्भवे हये। मणिमन्थेऽपि" इति हैमः ॥ (१२) ॥ * ॥ सपतिं सेनायां समवैति। 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम्। 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आयत्ता वा ॥ "अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं ब्रुवते" इति नाममाला ॥ "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदे पदे। आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः" इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ कुलस्यापत्यानि। "कुलात् खः" (४।१।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म। 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। सुशिक्षिताः ॥ "**विनीतः** सुवहाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु। जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते विनयान्विते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ साधुवहनशीलाः। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। "सुपि—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ मुकुटस्तु—"साधुकारिणि च" (वा० ३।२।७८) इति णिनिः—इत्याह ॥ तन्न ॥ एवं सति णिनिना गतार्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाल्हिका हयाः।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः। "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) ॥ "आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः" इति रत्नकोषः ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ पारसीके देशे भवाः। "कोपधाच्च" (४।३।१३७) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बोजेषु भवाः। "तत्र भवः" (४।३।९३) इत्यर्थे कच्छाद्यण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ वल्हिकदेशे भवाः। "कोपधाच्च" (४।३।१३७) इत्यण् ॥ "**वाल्हीकं वाल्हिकं** धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः" इति त्रिकाण्डशेषतो दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ॥—"वनायुजः पारसीक उक्तः" इति रत्नकोषात्, "श्वेताश्वं कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु" इति नाममालायाश्च द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति। "या" (अ० प० अ०)। 'यो द्वे च" (उ० १।२१) इति कुः ॥ "**ययुः** पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अश्वमेधाय हितः। "अश्वमेधाच्छ च" ( ) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः। "जु" इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च"। "जुचङ्क्रम्य–" (३।२।१५०) इति युच् ॥ "**जवनस्तु** स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु" (इति मेदिनी) (१) ॥ * ॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अधिकवेगस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठ्यः स्थौरी

प्रेति ॥ प्रशस्तमतिशायितं वा पृष्ठमस्य । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥ * ॥ स्थूलस्येदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् ॥ स्थौरं बलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ "स्थौरी पृष्ठ्यः **पृष्ठवहः**" इति वोपालितः ॥ द्वे भारवाहिनोऽश्वस्य ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते, वा । "कृदाधा–" (उ० ३।४०) इति कः ॥ "**कर्कः** कर्केतने वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं शुक्लाश्वस्य ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" (४।४।७६) इति यत् ॥ "**रथ्या** रथौघविशिखा-वर्तनीषु च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं रथवाहकाश्वस्य ॥

बालः किशोरः

बेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' (   ) ॥ किंचिच्छवति वा । 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । "किशोरादयः" (उ० १।६९) इति साधुः ॥ ("अथ **किशोरो**ऽश्वस्य शावके । तैलपर्ण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । 'टु वमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । "मितां ह्रस्वः" (६।४।९२) इत्यत्र 'वा' इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ यद्वा वं वरुणममति । तेना-म्यते वा । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ मुकुटस्तु—'वमत्युद्गिरति गर्भम् । "ज्वलिति–" (३।१।१४०) इति णः'—इत्याह ॥ तन्न । "नोदात्तो-पदेशस्य–" (७।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् ॥ "**वामी** शृगालीवडवारासभीकरभीषु च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठाट्टाप् ॥ (२) ॥ * ॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितम-स्याः । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ५।१।१०९) इति वः ॥ बलं वाति वा । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ बलेन वजति वा ॥ "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ डलयोरेकत्वम् ॥ "**वडवा** द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां नारीजात्यन्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वडवायाः ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । "खण्डिकादिभ्यश्च" (४।२।४५) इत्यञ् ॥ "**वाडवं** करणे स्त्रीणां घोटि-कौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

१—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् विकल्पानुवृत्तौ मानाभावः । इत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां 'वृत्तिकृत्' इत्युक्तम् । अत एव "ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा" इत्यन्तर्गणसूत्रे 'वा पदसार्थक्यम् ॥ तस्मात् "ग्लास्नावनु-वमां च' इत्यत्र सर्वसंमत'वा'पदानुवृत्त्या मित्त्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २— इदं च "अनाचमिकमिवमीनाम्" (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकमूरम ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । "अश्वस्यैकाहगमः" (५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वादेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः ॥ "**कश्यं** त्रिषु कशार्हे स्यात्क्लीबं मद्याश्वमध्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

हेषा ह्रेषा न निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेषेति ॥ हेषणम् । ह्रेषणम् । 'हेषृ ह्रेषृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

निगालस्तु गलोद्देशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ निगरत्यनेन वा । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) ॥ "उन्योर्ग्रः"(३।३।२९) इति घञ् । "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति वा लः ॥ (१) ॥ * ॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥ * ॥ "घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः" इत्यश्वशास्त्रम् ॥ * ॥ द्वे ग्रीवायाः समीपभागस्य ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

त्रिति ॥ अश्वानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्" (४।२।४८) ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे "तस्य समूहः" (४।२।३७) इत्यण् ॥—"अनुदात्तादेरञ्–" (४।२।४४)—इति मुकुटः ॥ तन्न । क्वन्नन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अश्ववृन्दस्य ॥

आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ आस्कन्दः संजातोऽस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ एवमिण्णलोपाभावश्च नानुपपन्नः ("**उत्तेरितमुपकण्ठ**मास्कान्दितकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः" इति हैममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ धोरणम् । 'धोर्ऋ गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥"अथ **धौरितकं धौर्यं धा(धो)रणं धौरितं** च तत्" इति वाचस्पतिः॥ वृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः ॥ ("तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवत्" इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ॥ ("**उत्तेजितं** रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः" इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ वल्गनम् । "वल्ग गतौ" (   ) । क्तः (३।३।११४) ॥ ("**वल्गितं** पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्" इति नाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) ॥ (''प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहारकम्'' इति हैमः) ॥ ''प्लुतम-
श्वस्य गतौ प्लुतस्त्रिमात्रके'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥ * ॥ धार्यन्तेऽश्वा अत्र,
अनया वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (''धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे
तुरंगगतिपञ्चके'' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गतिविशेषाणामेकम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥
प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ''**प्रोथो**ऽस्त्री हयघोणायां ना
कट्यामध्वगे त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अश्वभ्रमणस्य ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ''अच इः'' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ यद्वा ''क्वनादिभ्यो वुन्–'' (उ० ५।३५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४)
॥ (१) ॥ * ॥ खे मुखविले लीनः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ''**कडिआली**'' इति ख्यातायाः ॥

शफं क्लीबे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । ''अन्येभ्योऽपि'' (वा० ३।२।१०१) इति
डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ''**शफं** मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च'' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥ * ॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) इति कः ॥ ''**खुरः**
कोलदले शफे'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' ( ) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
''पुच्छभाण्ड–'' (३।१।२०) इति निपातनाद्वा ॥—इगुपधत्वात्को वा—इति मुकुटाश्चिन्त्यः ॥ अन्तरङ्ग-
''**पुच्छः** पश्चात्प्रदेशः स्याल्लाङ्गूले **पुच्छ**मिष्यते'' इति मेदिनी ॥ (१)
त्वात्तुकि सतीगुपधत्वाभावात् ॥
॥ * ॥ लूयते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥ * ॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ''खर्जिपि-
ञ्जादिभ्य ऊरोलचौ'' (उ० ४।९०) ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ ''लाङ्गूलं पुच्छशेफयोः'' (इति मेदि-
नी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

बालहस्तश्च बालधिः ।

वेति ॥ ''वालो ना कुन्तले, ऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ'' (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) ॥ वालो
हस्त इव । दंशादिनिवारकत्वात् ॥ बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥ * ॥ बाला धीयन्तेऽत्र । ''कर्म-
ण्यधिकरणे च'' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे केशवल्लाङ्गूलमात्रस्य ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१)
॥ * ॥ लुठति स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) ॥ क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे श्रमशा-
न्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्याश्वस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ चक्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ युद्धायेदम् ॥ तस्मिन् ॥ * ॥ शतमङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । "चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्" (३।२।१४८) ॥ "**स्यन्दनं** तु स्रुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्" (उ० २।२) । मलोपः (६।४।३७) ॥ **रथः** पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुष्य इव रथः ॥ पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा ॥ अन्तस्थमध्या ॥ * ॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं युद्धं विना यात्रासेवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य ॥

कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णी चासौ रथश्च । शब्दमात्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः ॥ यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन । स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । "अन्येषामपि–" (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोह्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ (२) ॥ * ॥ डीयतेऽनेन । 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ "**हयनम्**" इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा० प०. से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य "**डोला**" इति ख्यातस्य ॥

क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्लीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥—करणेऽसुन्—इति मुकुटः ॥ तन्न । करणत्वासंभवात् ॥ कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥ * ॥ शक्नोति भारं वोढुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—"शकटः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं स्वनम् । अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति ॥ 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । "शकादिभ्योऽटन्" (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । षित्वान्ङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बलः सास्नास्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शकटिकायाः ॥

शिबिका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ यद्वा शिवं करोति । "तत्करोति–" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् ॥ (१) ॥ * ॥ याप्यैरधमैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**पालकी**" इति ख्यातायाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । "दुल उत्क्षेपे" चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ प्रेङ्ख्यते । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "दोला **प्रेङ्खः** पुमान् **प्रेङ्खा,** निश्रेणिरधिरोहणी" इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ * ॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिलोला ॥ * ॥ द्वे "**हिंदोला**" इति ख्यातायाः ॥ "**डोली**" इति ख्याताया वा ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथः । "द्वैपवैयाघ्रादञ्" (४।२।१२) ॥(१)॥*॥(२)॥*॥ व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ "स्यात्**पाण्डुकम्बलः** श्वेतप्रावारग्रावभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । "पाण्डुकम्बलादिनिः" (४।२।११) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं शुक्लकम्बलवेष्टितरथस्य ॥

रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः । "परिवृतो रथः" (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना चार्मक्षौमदौकूलादिग्रहः ॥ * ॥ एकैकम् ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपादयो वास्त्रान्ताः)

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । "खलगोरथात्" (४।२।५०) इति यत् ॥ "**रथ्यो** रथांशे रथवोढरि । **रथ्या** तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ "इनित्रकट्यचश्च" (४।२।५१)॥ (२) ॥ * ॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि रथसमूहस्य ॥

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "भ्राजभास–" (३।२।१७७) इति क्विप् । "राल्लोपः" (६।४।२१) । "र्वोः–" (८।२।७६) इति दीर्घः ॥ ("**धूर्यानमुखभारयोः**" इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वोढृबन्धनस्थानस्य ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥ * ॥ अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) । "अपस्करो रथाङ्गम्" (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे चक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य ॥

१—इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ २—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादिकमपस्करः—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । "कृञादीनां के" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ "**चक्रः** कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकारणास्त्रयोः। जलावर्तेऽपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रथस्याङ्गम् ॥ "**रथाङ्गं** न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥ * ॥ नयति रथम् । "नियो मिः" (उ० ४।४३) ॥ "**नेमि**र्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डु धाञ्' (जु० उ० अ०) । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ नह्यन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । "नहो भश्च" (उ० ४।१२६) इतीञ् हस्य भः ॥ यद्वा नभ्यतेऽक्षेण । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "इञ(ण)जादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ "**नाभि**र्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः ॥

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके ॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "**अणि**[1]राणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिसीमयोः" इति विश्वः ॥ "अणिराणिदक्षाग्रकीलाश्रिसीमसु द्वयोः" (इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥ * ॥ व्रियते रथोऽनेन । "जॄवृञ्भ्यामूथन्" (उ० २।६) ॥ "(**वरूथो** रथगुप्तौ स्यात्) वरूथं चर्मवेश्मनोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य ॥

कूबरस्तु युगंधरः ।

क्विति ॥ कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । कुटादिः । "**कूबर**स्त्रिषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री युगंधरे" (इति मेदिनी) ॥—कूयते—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ युगं वोढृबन्धनकाष्ठं धारयति । "संज्ञायां भृतॄवृजि–" (३।२।४६) इति खच् । "अरुर्द्विष–" (६।३।६७) इति मुम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे युगकाष्ठबन्धनस्थानस्य ॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

१—"कृदिकारात्" इति ङीषि 'अणी' 'आणी' च ॥ 'समाधुर्या वाणिमनो हरति' इति दमयन्तीश्लेषात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ **अनुकर्षो** रथाधःस्थदारुण्यप्यनुकर्षणे" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ "**अनुकर्षा** नाक्षतलदारु" इति बोपालितात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं रथस्याधस्तलभागदारुणः ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । "उपसर्गस्य घञि–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् ॥ स्वामी तु ("युगाद्युगः" इति पाठमाश्रित्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना—इत्याह ॥ अन्ये तु—युगान्तरं यद्बध्यते । तस्य—इत्याहुः ॥ 'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः" इति कात्यः ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम् ॥ वाहयति । वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ अन्ये तु—वहत्यनेन । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् । "वाहनमाहितात्" (८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥ * ॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ '**यानं** स्याद्वाहने गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ युज्यते । अनेन वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ०अ०) । "युग्यं च पत्रे" (३।१।१२१) इति क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥ * ॥ पतन्त्यनेन । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ "**पत्त्रं** तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्ऋ गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च वाहनमात्रस्य ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् ॥ यद्वा विनीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथारूढम् । तस्यैकम् ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षद्लृ विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यके । णिनिः (३।३।१७०) ॥ यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यके (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठृदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३)॥

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालायां "प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्" इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम्' । यत्काष्ठं वत्सानां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—"युगं द्वितीयं प्रासङ्गः– इति व्याख्यातवान् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०)। तृच् । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । "वलादार्धधातुके वेष्यते" (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ॥—प्राजयति—इति स्वामिमुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥ णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् ॥ 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच्च ॥ यदपि—वानुवृत्तेर्वीभावो नास्ति—इति स्वामिनोक्तम् ॥ तदपि चिन्त्यम् ॥ वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥ * ॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ सुवति गमयति स्माश्वान् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ "सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्त्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु)" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ * ॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" (उ० २।९४) ॥ मुकुटस्तु "नप्तृनेष्टृत्वष्टृ–" (उ० २।९५) इति तृच्—इत्याह ॥ तन्न । नप्त्रादिषु क्षत्तुरग्रहणात् ॥ यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तृन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् ॥ तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥ (५) ॥ * ॥ सरत्यश्वान् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः ॥ "सर्तेर्णिच्च" (उ० ४। ८९) इति घथिन् ॥ सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥ * ॥ सव्ये वामे तिष्ठति । "सव्ये स्थश्छन्दसि" (उ० २।१०१) इत्यूर्, डिच्च । "स्थास्थिन्स्थृणाम्" (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । "स्थास्थिन्थूनाम्" इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८।३।९८) षत्वम् । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ * ॥ 'सव्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि ॥ "प्राजिता दक्षिणस्थश्च **सादी** सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ठ एव च" इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ दक्षिणे तिष्ठति । "सुपि–" (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०)। "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ यद्वा रथस्य कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । तस्य अष्टौ ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च" (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रथारूढस्य योद्धुः ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ सीदन्त्यवश्यम् । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ "**सादी** तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**असवार**" इति ख्यातस्य ॥

भटाः योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ' परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**भटः** स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च" (इति मेदिनी) (१) ॥ * ॥ युध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

१—"इदमस्ति । चक्षिङः ख्याञ् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति" इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेरुपलम्भादकिंचित्करमेतत् ॥ २—तुना—प्रकृतवार्तिकादाहरणेषु भाष्यकृता "सव्येष्ठा सारथिः" इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्थृशब्द ऋप्रत्ययान्तः' इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यरुचिः सूचिता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ "रक्षति" (४।४।३३) इति ठक् ॥ **सैनिकः** सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ द्वे प्रहरिकादेः ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवैति । "सेनाया वा" (४।४।४९) इति ण्यः ॥ "**सैन्यं** सैनिकसेनयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सेनायां मिलितस्यैकदेशीभूतस्य ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

बेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । "तपःसहस्राभ्यां विनीनी" (५।२।१०२) ॥२॥ * ॥ "अण् च" (५।२।१०३) इत्यण् (१) ॥ * ॥ द्वे सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । "सुपि–" (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः ॥ प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य—इत्यन्ये ॥ रथगजादेश्चक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "सत्सू–" (३।२।६१) इति क्विप् ॥ "**सेनानीः** स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) * ॥ द्वे सेनापतेः ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुकः ॥ "**कञ्चुको** वार-बाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । **कञ्चुक्यौ**षधिभेदे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । (मयूरव्यंसकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपा-तः ॥ यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । "पूर्वपदात्" (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे चोलका-कृतिसंनाहस्य ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । कर्मणः शेषत्वविवक्षायामच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ "**सारसन**मप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च" (इति मेदिनी) ॥ विश्वोऽपि—"**सारसनं** मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्" इति ॥ (१) ॥*॥ अधिक-मङ्गात् ॥ * ॥ क्वचित्तु "सारसनाधिपाङ्गे" इति पाठः ॥ यत्कात्यः—"अधिपाङ्गं सारसनम्" इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ * ॥ दुर्गस्तु—"तस्य सारसनं ज्ञेयं **धिपाङ्गं** च निबन्धनम्" इति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कञ्चुकदार्व्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् ॥ शीर्षे कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥* ॥ शिरसे हितम् । "शरीरावयवाद्यत्" (५।१।६) । "ये च तद्धिते" (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः । "ये चाभाव—" (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ "**शीर्षण्यं** शीर्षरक्षणे । **शीर्षण्यो** विशदे कचे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ शिरस्त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**टोप**" इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचाऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) "करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ **दंशनं** वर्मदंशयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ उरश्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः । "छादेर्घे—" (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (भ्वा०आ०से०)।"शकादिभ्योऽटन्"(उ०४।८१)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ'(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा०३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते। "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—" (चु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः ॥ जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा ॥ "जगरः **कङ्कटो योगः संनाहः** स्यादुरश्छदः" इति वोपालितः ॥ (६) ॥ * ॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प०से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः ॥ "**कवचो** गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि च" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त संनाहस्य ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्विति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥ * ॥ अपि नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "वष्टि भागुरिः—" इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि परिहितकवचादेः ॥ (परिहितस्य वस्त्रादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनह्यति, संनह्यते, वा स्म । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ "**संनद्धो** वर्मिते व्यूढे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वर्मणा नह्यते स्म । "सत्याप—" (३।१।२५) इति णिच्। "णाविष्ठवत्" (वा० ६।४।१५५) इति टिलोपः ॥ वर्म संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥ * ॥ सज्जति । 'षस्ज गतौ' (भ्वा प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ दंशः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) ॥ यद्वा—दंश्यते स्म । 'दशि दंशनादौ' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च धृतसंनाहस्य ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । "ठञ् कवचिनश्च" (४।२।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं धृतसंनाहानां गणस्य ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
पद्गश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । "अज्यतिभ्यां च" (उ० ४।१३०) "पादे च" (उ० ४।१३१) इतीण् । "पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु" (६।३।५२) इति पदः ॥ (१)॥*॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ मुकुटस्तु—"इञजादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इत्याह ॥ तन्न । 'स्त्रियाम्' 'अकर्तरि च कारके' 'भावे' इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतति' 'अजति' इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात्तिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा ॥ "पत्तिः सेनाभित्पद्गयोर्गतौ" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ पादाभ्यां गच्छति । "अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः । "पादस्य–" (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ * ॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् ॥ पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥ * ॥ "पादाविकः" इति क्वचित्पाठः ॥ पादाभ्यामवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः ॥ यद्वा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः" (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ पद्भ्यां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति । "पर्पादिभ्यः ष्ठन्" (४।४।१०) । "इके चरतौ" (वा० ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥ * ॥ पादातशब्दोऽप्यत्र ॥ "पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः" इत्यमरमाला ॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—इति ॥ तन्न । 'पादाभ्यां चरति' इति विग्रहेण पचाद्यचा गतार्थत्वात् ॥ * ॥ सप्त ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । "भिक्षादिभ्योऽण्" (४।२।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शास्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१)॥ (१) ॥ * ॥ काण्डानि शास्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ * ॥ "काण्डस्पृष्टः" इति मुकुटः ॥ स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । "वाहिताग्न्यादिषु" (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥ * ॥ आयुधेन जीवति । "आयुधाच्छ च" (४।४।१४) ॥ (३) ॥ * ॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि शस्त्रजीविनः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सम्यक्कृतशराभ्यासस्य ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ लक्ष्याद्वेध्यात् ॥ च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥ ॥ * ॥ एकं लक्ष्याप्राप्तशरस्य ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः ।

धेति ॥ "**धन्वा** तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ धन्वास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । "तसौ मत्वर्थे" (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ धनुः प्रहरणमस्य । "तदस्य, प्रहरणम्"[1] (४।४।५७) इति ठक् । इसुसुक्तान्तात्कः" (७।३।५१) ॥ (३) ॥ * ॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ "**अस्त्रं** प्रहरणे चापे" इति विश्वः ॥ अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ * ॥ धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति ॥ "**काण्डः** स्तवे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्धे रहसि न स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" (५।२।१११) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बाणधारकस्य ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । "शक्तियष्ट्योरीकक्" (४।४।५९) ॥ (१) ॥ * ॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य । (ईकन् '४।४।५९') ॥ (१) ॥ * ॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । "परश्वधाट्ठञ्च" (४।४।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ यष्टिश्च पर्श्वधश्च हेती ययोः ॥ * ॥ एकैकम् ॥

नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । "प्रहरणम्" (४।४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे खड्गायुधस्य ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः, कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

१—'तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्तः । सूत्रं त्ववशिष्टमेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥ * ॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे फलकधारकस्य ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । व्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् ॥ यद्वा वैजयन्त्या चरति । "चरति" (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ध्वजधारकस्य ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ॥ एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ अनु चरति । "चरेष्टः" (३।२।१६) ॥ (३) ॥ * ॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि सहायस्य ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।
पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । "अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ अग्रे सरति । "पुरोऽग्रतोऽग्रेषु–" (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिष्ठते गच्छति । "आतश्चोपसर्गे–" (३।१।१३६) इति कः । "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" (८।३।९२) इति षः ॥ "**प्रष्ठ**स्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । "पुरोऽग्रतः–" (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ "गमश्च" (३।२।४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥ * ॥ "सुप्यजातौ–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्ताग्रेसराणाम् ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः" (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् ॥ मन्थं राति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**मन्थरः** कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शनैर्गमनशीलस्य ॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ * ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जङ्घिलोऽपि ॥ "प्रजङ्घालप्रजङ्घिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्घिलादयः" इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिवेगवतः ॥

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिजङ्घा । सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा ॥ जङ्घाकरोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) ॥ जङ्घैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जङ्घाजीविनः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । "अस्मायामेधा—" (५।२।१२१) इति विनिः ॥ **तरस्वी** शूरवेगिनोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०आ०से०) । "ञीतः क्तः" (३।२।१८७)॥ त्वरा संजातास्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ "**त्वरितं** वेगतद्वतोः" (इति हैमः)॥ (२) ॥ * ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति । "जुः"सौत्रो वेगे गतौ च । "प्रजोरिनिः" (३।२।१५६) ॥ (४) ॥ * ॥ "जुचङ्क्रम्य—" (३।२।१५०) इति युच् ॥ "**जवनं** तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ "(**जवो** वेगवति त्रिषु)। पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौड्रपुष्पे **जवा** मता" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षड् वेगवन्मात्रस्य ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे, वा' (भ्वा० प० अ०)। "शकि लिङ् च" (३।३।१७२) इति शक्तौ "अचो यत्" (३।३।९७) । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (६।१।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र "अर्हे कृत्यतृचश्च" (३।३।१६९) इति योग्यतायाम् "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं जेतु योग्यस्य ॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । "तृन्" (३।२।१३५) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जयवतः ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

य इति ॥ अमित्रस्याभिमुखम् । "लक्षणेनाभिप्रती" (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः। अभ्यमित्रमलं गामी । "अभ्यमित्राच्छ च" (५।२।१७) । चाद् यत्खौ ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

ऊर्जेति ॥ "ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । "ज्योत्स्नातमिस्रा—" (५।२।११४) इति वलज्विनी ॥ ऊर्जशब्दोऽदन्तः सान्तश्च । आद्ये सगपि निपात्यः ॥ मुकुटस्तु 'ऊर्जा'शब्दमावन्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च' इत्याह ॥ तन्न ॥ उक्तमेदिनीकोशविरोधात् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिशयेनान्वितः ॥ (३) ॥ * ॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ "गुरोश्च—" (३।३।१०२) (इत्यप्रत्यये टापाबन्तोऽपि संभवति ॥ परं तु निपातने स न ग्राह्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् ॥ वृत्तिकारस्त्वसुन्नन्तं मन्यते ॥ तत्तु न सम्यक् ॥ "अस्माया—" (५।२।१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ * ॥ त्रीणि बलातिशयवतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् । मतुप् (५।२।९४) । "मादुपधा–" (८।२।९) इति वः ॥—"झयः" (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ॥ सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (२) ॥ * ॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥ * ॥ द्वे विपुलोरसः ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । "मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ" ॥ स्वामी तु—"मेधारथाभ्यामिरन्निरचो" (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा "[1]रथिरः" इति व्याख्याय—"रथिनः" इत्यपपाठः—इत्याह ॥—रथस्येनः प्रभुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ अत इनिठनौ" (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि रथस्वामिनः ॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् । "सुपि" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी । "अवारपार–" (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे यथेष्टं गमनशीलस्य ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अत्यन्तं गामी । "अवार–" (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ 'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥ * ॥ एकमतिगमनशीलस्य ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्विति ॥ शूरयति । 'शूर, वीर, विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**शूरः** स्याद्यादवे भटे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वीरयति ॥ "**वीरो** रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलक्यैलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मल्यूक्षीरविदार्योः क्लीबं शृङ्ग्यां नतेऽपि च" इति पवर्गतृतीयादौ मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।१२) ॥ इति क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि शूरस्य ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयिति ॥ जयनशीलः । "तृन्" (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९) ॥ **जिष्णुर्ना** वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्" (इति मेदिनी ॥ (२) ॥ * ॥ "इण्नशजि–" (३।२।१६३) इति क्वरप् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि जयशीलस्य ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । "प्रतिजनादिभ्यः खञ्" (४।४।९९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं युद्धकुशलस्य ॥

---

[1]—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् ॥ मुकुटोऽपि प्राथम्येन "रथिरः" इत्येवोक्तवान् ॥ इनज्घटितवार्तिकं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ वाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बंधने' (स्वा० उ० अ०) । "कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्" (उ० ३।१०) इति नः ॥ सह इनेन वा ॥ (३) ॥ * ॥ प्रियते । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् । गुणाभावश्च ॥ "**पृतना** तु स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ "**अनीकिनी** स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ चमति शत्रून् । "कृषिचमितनि—" (उ० १।८०) इत्यूः ॥—"चमितमिवधिभ्य ऊः"—इति मुकुटः ॥ तन्न । तादृशसूत्राभावात् ॥ "**चमूः** सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ वरूथाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ * ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा बलते । 'बल संवरणे, संचलने च' (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥ * ॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥ * ॥ क्रियतेऽनेन । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । "के कृञादीनाम्" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥ * ॥ अनित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । "अनिहृषिभ्यां किच्च" (उ० ४।१७) इतीकन् ॥ "**अनीको**ऽस्त्री रणे सैन्ये" (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश सेनायाः ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

व्यिति ॥ व्यूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**व्यूहः** स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्यूहस्य ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः ॥ यदाह कामन्दकिः—"तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः" इति ॥ दण्डवदवस्थानं **दण्डः** । अन्योन्यानुगतावृतिर्**भोगः** । सर्पशरीरवदवस्था **मण्डलः** । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानम**संहतः** ॥ शकट—मकर—पताका—सर्वतोभद्र—दुर्जयादयोऽपि ॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥ * ॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः ॥ "**पार्ष्णिः** स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्यूहस्य पृष्ठभागस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ॥ प्रतिगृह्यतेऽनेन । "ग्रहवृदृ—" (३।३। ५८) इत्यप् ॥ "**प्रतिग्रहः** स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सैनस्य पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ॥ पत्यते वा । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) ॥ क्तिच् (३।३।१७४) वा ॥ "**पत्तिर्ना** पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके" (इति मेदिनी) ॥ भरतः—"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते" ॥ (एकं सेनाविशेषस्य) ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी

पेति ॥ तिस्र पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो वाहिन्यः पृथना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चम्वोऽनीकिनी ॥ * ॥ सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥ * ॥ गुडति, गुड्यते, वा । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरेकत्वम् ॥ "**गुल्मः** सेनाघट्टभिदोः सैनारक्षणरुग्भिदोः । स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्यैलावली वस्त्रवेश्मसु (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गण्यते । गणयति वा । "गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ '**गणः** प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ (एकैकं सेनाविशेषस्य) ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ॥ ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । "पूर्वपदात्—" (८।४।३) इति णत्वम् ॥ "अक्षादूहिन्याम्" (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः । सोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । "अक्तत्व्यूहाः—" इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।८९)—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । उहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धेश्चरितार्थत्वात् ॥ "अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गेण बाध्यते" । यथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो गुणेन बाध्यते ॥ "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सेनामुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः ...	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । षञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः'' ॥ (१) ॥ * ॥ (एकमक्षौहिण्याः) ॥

अथ संपादि ॥ ७१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् । अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्विप् ॥ (१) ॥ * ॥ ''स्त्रियां क्तिन्'' (३।३।९४) ॥—''संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु'' (२।१।६) इति निर्देशात् स्त्र्यधिकारेऽपि ''वासरूप–'' (३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । ''क्विब्वचि–'' (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्विप् ॥ '**श्री**र्वेषरचना शोभाभारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतौ'' (इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । ''लक्षेर्मुट् च'' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः ॥ ''**लक्ष्मीः** श्रीशोशासंपत्प्रियंगुषु'' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि घनोत्कर्षस्य ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ एवमापत् । **आपत्तिः** ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयिवति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । ''घञर्थे कविधानम्, स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्'' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रह्रियतेऽनेन । ''करणा–'' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ''दाम्नीशस–'' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (३) ॥ * ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि प्रहरणमात्रस्य ॥

अथास्त्रियौ ॥ ७२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । ''अर्तिपृवपि–'' (उ० ४।११७) इत्युस् ॥ ''**धनुः** पियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु'' (इति सान्तेषु मेदिनी) ॥ * ॥ ''भृमृशी–'' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि ॥ (''**धनुः** पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने'' इति नान्तेषु मेदिनी) ॥ * ॥ (''कृषिचमितनिधनि–'' (उ० १।८०) इत्यूप्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि ॥ ''(**स्थावरं** तु **धनुर्गुणी**) । **शरावापो धनूः** स्त्री स्यात् (**तृणता त्रिणता**पि च)'' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥ * ॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । ''अवयवे च प्राण्योषधि–'' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ''कनिन् युवृषि–'' (उ० १।१५६) इति क-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निन् ॥ "**धन्वा** तु मरुदेशे ना क्लीबं चापे स्थलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) ॥ (४) ॥ * ॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे' ( ) । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ कौति । विच् (३।२।७९) । कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा ॥ "**कोदण्डं** कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि" इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥* ॥ कर्मणे प्रभवति । "कर्मण उकञ्" (५।१।१०३) ॥ "अथ **कार्मुकः** । वंशे **कार्मुक**मिष्वासे कर्मठे" इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । "हलश्च" (३।३।२२१) इति घञ् ॥ "**इष्वासो** धन्वधन्विनोः" इति हैमः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य ॥ कालवर्णं वा पृष्ठमस्य ॥ "**कालपृष्ठं** कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे" (इति मेदिनी) ॥ "**कालपृष्ठं** तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । **कालपृष्ठो** मृगभेदे कङ्के" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं कर्णधनुषः ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥ * ॥ गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्ति । "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ "गाण्ड्यजगात्–" (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः ॥ "जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे **गाण्डीवं गाण्डिवं** तथा" इति शाश्वतः ॥ कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अर्जुनधनुषः ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**कोटिः** स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धनुषोऽन्त्यस्य ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "गोधा तलनिहाकयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा०प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**तल**श्चपेटे तालद्रौ **तलं** ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तन्त्रीघाते च सव्यतः" ॥ "**तलं** स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ व्यक्तिद्वयाद्द्वित्वम् ॥ * ॥ ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे ॥ द्वे ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ धनुषो मध्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । "अवयवे च प्राण्योषधि–" (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ शिङ्क्ते । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥ * ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) ॥ "**गुणो** ज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११३) ॥ "**प्रत्यालीढं** तु चरणन्यासभेदेऽशिते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एवमालीढम् । "**आलीढं** पादन्यासे शिते त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ तत्र "ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् ॥ विपर्ययेऽन्त्यम् ॥ * ॥ आदिना **समपद** (३) **विशाख** (४) **मण्डल**(५) ग्रहः ॥ वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः ॥ रभसस्त्वाह—"वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्" इति ॥ * ॥ पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**लक्षं** व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ शरवे हिंसाय हितम् । "उगवादिभ्यो यत्" (५।१।२) ॥ यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । "संप्रसारणिभ्यो डः" (वा०३।२।३) ॥—"आतः–" (३।२।३) इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२) च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**वेझा=(निसाणा)**" इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥ * ॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ "**उपासन**मासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥
कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "लटः शतृ" (३।२।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । यद्वा "वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्–" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।

१—भरत इत्यपि पाठान्तरम् ॥ २—पृषन् असृजा सिञ्चन् कषति हिनस्ति । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ "बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्व्यां पुनर्द्वयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य ॥ "**विशिखा** खनित्रिकायां रथ्यायां **विशिखः** शरे" (इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ जिह्मस्याभावः । अजिह्ममृजु गच्छति । "अन्येष्वपि—" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥ * ॥ खं गच्छति । "अन्येष्वपि—" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ "**खगो**ऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि" इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ आशु गच्छाति । "अन्येष्वपि" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ "**आशुगो**ऽर्के शरे वायौ" इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ * ॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । "कॄकादिकालिकाडिभ्योऽम्बच्" (उ० ४।८२) ॥ "**कलम्बी** शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ मार्गयति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ मार्ग्यते वा । "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ "**मार्गणं** याचनेऽन्वेषे **मार्गणस्तु** शरेऽर्थिनि" इति हैमः ॥ (८) ॥ * ॥ शृणाति । अनेन वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) वा ॥ "**शरस्तु** तेजने बाणे दध्यग्रे ना **शरं** जले" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * ॥ दन्त्यादिपाठे तु । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "(**बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपाटश्च) चित्रपुङ्खः** शरः **सरः** । (**पत्रवाहो विकर्षः**)" इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥ * ॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ "**पत्री** काण्डे खगे द्रुमे । रथेऽद्रौ रथिके श्येने" इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ * ॥ रोप्यते । अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा रुप्यतेऽनेन । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**रोपो** रोपणबाणयोः" इति विश्वः ॥ (११) ॥ * ॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । "ईषेः किच्च" (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच्च ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्ष्वेदन्ते । 'ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ नरानाचामति । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सर्वलोहमयस्य शरस्य ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) । ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥—न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ निष्ठायां सेट्त्वान्न कुत्वम् ॥ वाजयति वा । ("**वाजो** निस्वनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीबे घृतयज्ञान्नवारिषु" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शरपक्षस्य ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिलिखितकल्यघटितपाठे तु कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' । रलयोरेकत्वम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निरस्तः प्रहिते बाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं प्रक्षिप्तबाणस्य ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विषसंबद्धबाणस्य ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ तूण्यते शरैः । घञ् (३।३।१९) वा ॥ * ॥ तूणा च ॥ "स्त्रियां **तूणे**षुधी उपासङ्गः" इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषपि ॥ "**तूणी** नील्यां निषङ्गे वा ना" (इति मेदिनी) ॥ ("**तूणी** तु नील्यां **तूणौ** निषङ्गके" इति विश्वः) ॥ (६) ॥ * ॥ एवं निषङ्गः । "उपसर्गात्—" (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ उपासज्यन्तेऽत्र शराः । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प अ०) । "हलश्च (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ यद्वा तूणीं शरैः संकोचं राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९३) इति किः ॥ (५) ॥ * ॥ षट् शराधारस्य ॥

खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । "छापूखडिभ्यः कित्" (उ० १।२४) इति गन् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ "**खड्गो** गण्डकशृङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । "निरादयः क्रान्ता—" (वा० २।२।१८) इति समासः । "संख्यायास्तत्पुरुषस्य" (वा० ५।४।७३) इति डच् ॥—"बहुव्रीहौ संख्येये—" (५।४।७३) इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ बहुव्रीहेरभावात् ॥ "**निस्त्रिंशो** निर्घृणे खड्गे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य ॥ चन्द्रं हसति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ॥ "**चन्द्रहासो**ऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च" [१]कनीयसि च गुग्गुलौ, (इति हैमः) ॥ (३) ॥ * ॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे" (दि० प० से०) ॥ असति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) ॥—वाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ "**असिः** खड्गे नदीभिदि" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ रेषति । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ रिशति वा । 'रिश हिंसायाम्' (तु० प० अ) । क्तिच् (३।३।

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१७४) ॥ "**रिष्टिः** खड्गे ना शुभे स्त्री" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ अजादिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ "**करवाल**मण्डलाग्र**कालेयका**सिरिष्टयः । **ऋष्टिः** खड्गस्त**रवारि**कौक्षेयकौ च **नन्दकः**" इति रभसः ॥ (९) ॥ * ॥ कुक्षौ भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः–" (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ (६) ॥ * ॥ मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥ * ॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ * ॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम् ॥ करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ करेण वलति वा । ज्वलादिणः (३।१।१४०) ॥ यद्वा वलनम् । वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । करे वालो यस्य ॥ करेण वल्यते वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥ * ॥ कृपां नुदति । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः । "पूर्वपदात्" (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥ * ॥ नव खड्गस्य ॥

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । "भृमृशी–" (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना कटितलच्छुरिकादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

मेखला तन्निबन्धनम् ।

मेयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति ॥ मा ईखति वा । माशब्दो निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् ॥ यद्वा मा ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ अणि वृद्धिः स्यात् ॥—मिखेः "कम्बलादयश्च" इति कलप्रत्ययो गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्रादर्शनात् ॥ "**मेखला** खड्गबन्धे स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे खड्गादेश्चर्मादिनिर्मितकटिबन्धनस्य ॥ युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिबन्धे प्रध्रियमाणस्य चर्मादेर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । "कृञादिभ्यो वुन्–" (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥ * ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ "**फलं** हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ "**चर्म** कृत्तौ च फलके" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**फरी**" इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संग्रह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । "समि मुष्टौ" (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अस्य फलस्य ॥ * ॥ एकम् ॥

द्रुघणे मुद्गरघनौ

द्रिति ॥ द्रुर्वृक्षो हन्यतेऽनेन । "करणेऽयोविद्रुषु" (३।३।८२) इत्यप्, घनादेशश्च । "पूर्वपदात्–"

१—"शिलाशूलर्ष्टिमुद्गरम्" इति भट्टिश्च—इति मुकुटः ॥　२—"करपालकः पालकः" इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(८।४।३) इति णत्वम् ॥ '**द्रुघणो** मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परश्वधे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ केचित्तु—क्षुभ्नादित्वात् (८।४।३९) न । (द्रुघनः)—इत्याहुः ॥ (१) ॥ * ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥ * ॥ हन्यतेऽनेन । "मूर्तौ घनः" (३।३।८१) इत्यघनादेशौ ॥ "**घनः** सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते **घनं** मध्यनृत्यवाद्यप्रकारयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**गुर्जा**" इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करपालिका ।

स्येति ॥ ईर्ते । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ०आ०से०) । "इगुपधात् कित्" (उ०४।१२९) इति इन् । "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ ईड्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ॥–"इगुपधात्किः"—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ "इगुपधात् कित्" इति सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥ * ॥ ("**इली**" इति) ह्रस्वादि पाठे तु 'इल' गतौ क्षेप च । (तु० चु० प० से०)इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) । कन् (ज्ञापि०५।४।५) ॥*॥ "**करवालिका**" इति पाठे तु करं वलते' 'वल हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ करेण वाल्यते वा । णिजन्तात् "अच इः" (उ०४।१३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**तरवार**" इति ख्यातस्य ॥–"**गुप्ती**" इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश कुन्तोऽभिधीयते" इति भरतः ॥ तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दिं पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**गोफण**" इति ख्यातस्य ॥—नालिकास्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । "परौ घः" (३।३।४) इति साधुः ॥ "**परिघो**ऽस्त्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ परितो घातयत्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य "**लोहाङ्गी**" इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जातित्वात् (४।१।६३) ङीष् ॥ कुठं वृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ स्वं धियति । 'धि धारणे' (तु०प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥ * ॥ परं शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च" (उ० १।३३) इति कुः ॥ (३) ॥ * ॥ परस्य श्वयनम् । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०२) इति डः । परश्वं धयति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥*॥ ("**पर्श्वधः**" अपि । यदाह–"यष्टिपर्श्वधहेतिकौ" इति—इति स्वामी ॥*॥ '**परस्वधः**'इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् ॥ "कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परश्वधः । पर्शुः'' । अथ छुरिका **कोशशायिका**'' इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि कुठारस्य ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ''दाम्नीशस–'' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । ङीष् (४।१।४१) ॥ ''**शस्त्र**मायुधे । लोहे **शस्त्री** छुरिकायाम्'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥ * ॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३९) ॥ ''इगुपध–'' (३।२।१३९) इति के कन् (ज्ञापि० ९।४।९) वा ॥ (३) ॥ * ॥ असेर्धेनुरिव ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः ॥ ''**शल्यं** तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदनद्रुश्वाविधोर्ना'' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ०) । ''खरुशङ्कुपीयु–'' (उ० १।३६) इति साधुः ॥ ''**शङ्कुः** पत्रशिरा जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मेढ्रे'' इति हैमः ॥ ''संख्याकीलकयोः **शङ्कुः शङ्कुः** प्रहरणान्तरे'' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ''**वर्छी**'' इति ख्यातस्य ॥—''**शेल**'' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः (पवर्गीयान्तः) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ ''शार्दूलशर्वलाशलाटुः'' इति शभेदः ॥ * ॥ स्वामी तु—'सर्वं लाति इति विगृह्णन् (**सर्वला**याः) दन्त्यादितामभिप्रैति ॥ (१) ॥*॥ तौति । ''तुः'' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) ॥ म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ ताश्चासौ मरश्च ॥ तौर्गन्ता म्रियतेऽनेन वा । ''पुंसि–'' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ''**गँडासा**'' इति ख्यातस्य ॥—''**शावली**'' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेधुके । **कुन्ती** पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुद्रुमे'' इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ''**भाला**'' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कवेति ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । ''हलश्च'' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा ॥ ''**कोणो** वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । ''अच इः'' (उ० ४।१३९) ॥ मुकुटस्तु—पाति । ''ऋतन्यञ्जि–'' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह ॥ तन्न ॥ तत्र पातेः पाठाभावात् ॥ ''**पालिः** कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री **पाली** यूकासश्मश्रुयोषितोः'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) ॥ अश्नुते

१—'अथ' इत्यादि छुरिकानाम ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वा। 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। अङ्क्या(वङ्क्या)दिः (उ० ४।६६) ॥ मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति। "आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च" (उ० ४।१३७) इतीण् डिच्च। डित्त्वात् (६।४।१४३) टिलोपः। आङो ह्रस्वश्च—इत्याह ॥ तन्न। उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ "अश्रिः कोणैकदेशयोः" इति धरणिः ॥ * ॥ "अस्रः कोणे शिरसिजे" इति विश्वात् 'अस्रः' अपि ॥ (३) ॥ * ॥ कोटयति, कोट्यते, वा। 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ कुट्यते वा। "इञ्(ण)-जादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) इतीञ्(ण्) ॥ "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि कोणभागस्य ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम्। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वस्यौघः ॥ "**सर्वौघो** गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वेषां संनहनम्। सर्वसंनहनमर्थो यत्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सर्वसैन्यसंनहनस्य ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ "**लोहो**ऽस्त्री शस्त्रके लौहे" (इति मेदिनी) ॥ लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम्। 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। भावे घञ् (३।३।१८) ॥ "लोहाभिहार इत्युक्तो विधिनार्रीजनोत्तरः" इत्यमरमाला ॥ * ॥ "**लोहाभिसारः**" इति पाठे तु 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ निःशेषेण नितरां वा राजनम्। 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। ण्यन्तः। "ण्यासश्रन्थ—" (३।३।१०७) इति भावे युच्। तस्याः सैव वा विधिः ॥ "नीराजनो विधिः" इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ * ॥ एकं महानवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः ॥

यत्सेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम्। "सत्याप—" (३।१।२९) इति सेनाशब्दाण्णिच्। ल्युट् (३।३।११९)। "उपसर्गात् सुनोति—" (८।३।६९) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५ ॥

येति ॥ यानम्। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्" (उ० ४।१६८) ॥ "**यात्रा** तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ व्रजनम्। 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। "व्रजयजोः—" (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ अभिनिर्या (३ प्रस्था (४) गमि (५) भ्यो ल्युट् (३।३।११९) ॥ * ॥ गमेः "ग्रहवृदृ—" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**गमो** नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् प्रस्थानमात्रस्य ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम्। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८) ॥ "**आसारः** स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्बले" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११९) ॥ * ॥ "**प्रसरणी**" इति पाठे "अर्तिसृधृ—" (उ० २।१०२) इत्यनिः। "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४९) इति ङीष् ॥ २ ॥ * ॥ द्वे सर्वतौव्यापिसैन्यप्रसरणस्य ॥

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिंचित्करम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् ॥ "प्रचक्रं चालितं त्रिषु" इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रस्थितसैन्यस्य ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोपदेश–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । "चरति" (४।४।८) इति ठक् ॥ स प्रयोजनमस्य । "प्रयोजनम्" (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥ * ॥ बोधं करोति । "कृञो हेतु–" (३।२।२०) इति ठः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रातर्जागरणकारिणः ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । "चरति" (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥ * ॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे ॥ क्वचित्तु "**चक्रिका घटिकार्थ**काः" इति पाठः ॥ तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ घटीं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । "ङ्यापोः–" (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**घडियारी**" इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥

स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याच्ञार्थः कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । "यस्य हलः" (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्णन् "**मधुकाः**" इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वंशपरम्पराशंसकानाम् ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वन्दन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥ * ॥ "वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः" ॥ * ॥ द्वे "**भाट**" इति ख्यातस्य ॥ ('चत्वार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । "तत्करोति" (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।

१—यच्छ्रीभोजः—"कमर्थिनः कुशुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागधाः । कामिषुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं भु(तु)रण्यति" इति—इति स्वामिमुकुटौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३९) वा ॥ सम्यक् शस्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥ * ॥ एकम् ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । 'अजिवृरीभ्यो निच्च" (उ० ३।३८) इति णुः ॥ "**रेणुः** स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ धुवति । धूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुकाल्लिः ॥ धवनम् । 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । धुवा लीयते । "इकृष्यादिभ्यः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ पंशति 'पशि नाशने' (चु० प० से०) । "अर्जिदृशिकम्यमि—" (उ० १।२७) इति साधुः ॥ * ॥ "तालव्या अपि दन्त्याश्च शंवशूकरपांशवः" इति शभेदात् (**पांसुः**) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ * ॥ रजति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरञ्जिभ्यां कित्" (उ० ४।२१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि रजसः ॥

चूर्णे क्षोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**चूर्णो** निवासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा" इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**क्षोदः** पेषणचूर्णयोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ[२] भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ बाहुलकादलच् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिसंकुलस्य ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

पेति ॥ पतति । पत्यतेऽनया वा । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वलाकादयश्च" (उ० ४।१४) इयाकः ॥ यत्तु—"शलिपदिपतिभ्यो नित्" (उ० ४।१४) इयाकः—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ अपाणिनीयत्वात् ॥ "**पताका** वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्कयोः" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । "तॄभूवहि—" (उ० ३।१२८) इति झच् । विजयन्तस्येयम्" "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ "**वैजयन्तो** गुहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । **वैजयन्ती** पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ केत्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । "करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ **केतनं** तु निमन्त्रणे । गृहे कैतौ च कृत्ये च" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ ध्वजति । 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**ध्वजः** पूर्वदिशो गृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

१—"अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः" इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ २—"**उत्पिञ्जलश्च**। "कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्त्रैः" इति माघः—इति मुकुटः ॥ केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सेति ॥ वीरा आशंस्यन्तेऽत्र । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । "सुप् सुपा" (२।१।४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । "सुप्सुपा" (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकमात्मनि शक्त्याविष्करणस्य ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् "अव्ययानाम्–" (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।
शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" (उ० २।५०) ॥ "**द्रविणं** काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ तरत्यनेन । 'तॄ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**तरो** जवे बले" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ सह्यतेऽनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**सहो** बले ज्योतिषि च **सहा** हेमन्तमार्गयोः" इति सान्तेषु हैमः ॥ * ॥ "दण्डोत्पलामुद्गपर्णी कुमारीनखभेषजे । **सहा** स्त्रियां, बले न स्त्री" इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) * ॥ वलते(त्य)ऽनेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घः ॥ "**बलं** गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ शूरस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ "**शौर्य**मारभटीशक्त्योः" इति विश्वः ॥ (५) ॥ * ॥ तिष्ठत्यनेन । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" (उ० ४।१४५) ॥–"आतो मनिन्–" (३।२।७५)–इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥ * ॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अविसिविसिशुषिभ्यः कित्" (उ० १।१४४) इति मन् ॥ "**शुष्मं** तेजसि, सूर्ये ना" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ शक्यतेऽनया । 'शक्ऌ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) ॥ "**शक्ति**रायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्" इति हैमः ॥ (८) ॥ * ॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**पराक्रमो** विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरपि" इति विश्वः ॥ (९) ॥ * ॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥

१—इदं च फलितसूत्रकथनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"**प्राणो** हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु" (इति मेदिनी)॥ (१०)॥ *॥ दश सामर्थ्यस्य॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता॥ १०२॥

वीति॥ विक्रमणम्। घञ् (३।३।१८)॥ "**विक्रमस्तु** पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ *॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य। तस्य भावः। तल् (५।१।११९)॥ (२)॥ *॥ द्वे॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे।

वीति॥ वीराणां पानम्। "वा भावकरणयोः" (८।४।१०) इति णत्वम्॥ (१)॥ *॥ एकम्॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्॥ १०३॥
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम्।
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ॥ १०४॥
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः।
अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः॥ १०५॥
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः।

य्विति॥ योधनम्। 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्त (३।३।११४) ल्युटौ (३।३।११९)॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ जननम्। "जनेर्यक्" (उ० ४।१११)॥ जायते वा। "भव्यगेय–" (३।४।६८) इति साधुः॥ "**जन्यं** हट्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम्। **जन्या** मातृवयस्यायां **जन्यः** स्याज्जनके पुमान्। त्रिषूत्पाद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः। वरस्निग्धे" इति विश्वमेदिन्यौ॥ (३)॥ *॥ प्रधानम्। 'डु धाञ्' (जु० उ० अ०)। "कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्: क्युः" (उ० २।८१)॥ "**प्रधनं** युधि दारणे" इति हैमः॥ (४)॥ *॥ 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०)। ण्यन्ताद्भावे ल्युट्॥ "**प्रविदारणमा**ख्यातं संपरायेऽवदारणे" इति मेदिनी)॥ (५)॥ *॥ मर्धनम्। 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा उ० से०)। बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः॥ (६)॥ *॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०)। भावे ल्युट् (३।३।११९)॥ "**आस्कन्दनं** तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च" इति विश्वः॥ (७)॥ *॥ संख्यानम्। चक्षिङः ख्यातेर्वा भावे कः॥ "**संख्य**माहवे। **संख्यै**कादौ विचारे च" इति हैमः॥ (८)॥ *॥ समनम्। 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०)। "अलीकादयश्च" (उ० ४।२५) इति कीकन्॥ सम्यगयनम्, वा। 'ई गत्यादौ' (अ० प० अ०)। बाहुलकात् कः॥ (९)॥ *॥ संपरायनम्। 'अय गतौ' (भ्वा०आ० से०)। 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा। घञ् (३।३।१८)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि०५।४।५)॥ *॥ विनयादित्वात् (५।४।३४) ठकि "**सांपरायिकः**" अपि॥ (१०)॥ *॥ समरणम्। 'ऋ गतौ' (क्र्या० प० से०)। घः (३।३।११८)॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) वा॥ यत्तु—ऋच्छन्त्यत्र। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। "ऋदोरप्" (३।३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम्॥ तन्न॥ ऋदन्तादपो विधानात्॥ (११)॥ *॥ अननम्। 'अन गतौ' (   ) 'प्राणने' (अ० प० से०) वा।

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु—प्रदन्धन्ति। धनिर्मारणार्थोऽत्र निधनवत्—इत्युक्तम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"अनीकादयश्च" इति साधुः ॥ न नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (२।२।६) ॥ "**अनीको**ऽस्त्री रणे सैन्ये" इति मेदिनी ॥ (१२) ॥ * ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "वशिरण्योश्च" (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ "**रणः** कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥ * ॥ "**कलं** तु मधुरध्वनौ" इति धरणिः ॥ कलस्य हननम् । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥ * ॥ विग्रहणम् । "ग्रहवृ—" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**विग्रहो** युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः" इति हैमः ॥ (१५) ॥ * ॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**संप्रहारो** गतौ रणे" इति हैमः ॥ (१६) ॥ * ॥ अभिसंपतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥ * ॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥—"कलेरिः"—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ तादृशसूत्राभावात् ॥ "**कलि**र्बिभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि" इति हैमः ॥ (१८) ॥ * ॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । "**संस्फेटः**" इति तु स्वामी ॥ तत्र 'स्फिट अनादरे' (चु० प० से०) ॥ (१९) ॥ * ॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (रुधा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "—रथयुग—" (४।४।७६) इति निर्देशाद्गुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग'-शब्दपाठाद्वा (२०) ॥ * ॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**अभिमर्दस्तु** पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च" (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥ * ॥ समाहननम् । घञ् (३।३।१८) ॥ "**समाघातो** वधे युद्धे" (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ * ॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (चु० उ० से०) ण्यन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२३) ॥ * ॥ अभ्यागमनम् । "ग्रहवृ—" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**अभ्यागमः** समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे" इति हैमः ॥ (२४) ॥ * ॥ आह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । "आङि युद्धे" (३।३।७३) इत्यप् संप्रसारणं च ॥ "**आहवः** संगरे यज्ञे" इति हैमः ॥ (२५) ॥ * ॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥ * ॥ संयतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) । संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । "गमादीनाम्" (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१)[2] ॥ (२७) ॥ * ॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ "**समिति**र्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्" इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥ * ॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "इञ्-(ण)जादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) । इञ्(ण्)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा "व्यादिभ्यः" इत्ये-वावक्ष्यत् ॥ "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वा ॥ "**आजिः** स्त्री समभूमौ संग्रामे" इति मेदिनी ॥ (२९) ॥ * ॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥ * ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥ * ॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥ * ॥ एकत्रिंशत्प्रहरणक्रियायाः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥ * ॥ बाहुभिर्युद्धम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु "अनीकादयश्च" इति सूत्रं नोपलभ्यते । किंतु "अनिहृषिभ्यां किच" (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥ २—"संयत्" पुंस्यपि ॥ "रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे" इति दण्डी —इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । "तुः" सौत्रः । बाहुलकान्मुलक् ॥ ("**तुमुलं** रणसंकुले । **तुमुलो** विभीतकद्रौ" इति हैमः) ॥ "**तुमुलं** व्याकुले रणे" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ रणस्य संकुलम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रणव्याकुलतायाः ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्येयिति ॥ क्ष्वेदनम् । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । "विशेषैर्यद्यबाधितः" इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् ॥ "**क्ष्वेडो** ध्वनौ कर्णामये विषे । **क्ष्वेडा** वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः ॥ (१) ॥ * ॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे योधानां सिंहनादस्य ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । "ण्यासश्रन्थः—" (३।३।१०७) इति यच् ॥ (१) ॥ * ॥ 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्त्वात् (३।३।१०३) अङ् ॥ "**घटः** समाधिभेदे-भशिरःकूटकुटेषु च । **घटा** घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे हस्ति-संघस्य ॥

क्रन्दनं योधसंरावः

क्रेति ॥ 'क्रदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११९) ॥ "**क्रन्दनं** रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ योधानां संरवणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । "उप-सर्गे रुवः" (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

व्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "नंपुसके" (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फर स्फुरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा । "स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि" (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**पटहो** ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आडम्बयति । 'डवि क्षेपे' ( ) । बाहुलकादरच् ॥ यद्वा डम्बनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । डम्बं राति । रायति वा । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ "आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे युद्धपटहस्य "**दमदमा**" इति ख्यातस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतो वा ॥ "क्लीबे तु प्रसभं हठः" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥—"बलात्" इति निपातो हठार्थः"—इति स्वामी ॥ बलात्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ हठनम् । 'हठ प्लुतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति "खनो घ च" (३।३।२९) इति वा घः ॥ "हठः स्यात्प्रसभे पुंस्याम्" "हठो बाधाविहेठयोः" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

अथेति ॥ स्खलनम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) ॥ "स्खलितं छलिते भ्रेषे" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ छानम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । "आतो लोपः—" (६।४।६४) इत्याकारलोपः ॥ ("छलं छद्मस्खलितयोः" इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ न जन्यते वा । "जनेर्यक्" (उ० ४।१११) ॥ "तकिशसि—" (वा० ३।१।९७) इति यद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ उत्पतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥ * ॥ उपसर्जनम् । उपसृज्यते वा । घञ् (३।३।१८,१९) ॥ "**उपसर्गः** पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य ॥

मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

म्वेति ॥ मूर्छनम् । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०२) इत्यः ॥ "उपधायां च" (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ कशनम् । 'कश गतौ' (अ० आ० से०) । "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" (उ० १।१०९) इति कलः ॥ बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥ * ॥ मोहनम् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "अथ **मोहो** नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (त्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे देशादेरुपद्रवदानस्य ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (१) ॥ * ॥ 'षद्लृ विशरणादौ' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रहारादिना निःशक्तिकरणस्य ॥

विजयो जयः ।

१—हठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वीति ॥ विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**विजयः** स्याज्जये पार्थे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "**जया** जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे, ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिकरणम् । घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गस्य—" (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ वैरस्य निर्यातनम् । "यत निकारादौ" चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वैरशोधनस्य ॥

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।
अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "प्रे द्रुस्तुस्रुवः" (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्द्रवणम् । "उदि श्रयति—" (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) * ॥ संद्रवणम् । संदवनम् । 'दु द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "समि युद्रुदुवः" (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥ (४) ॥ * ॥ विद्रवणम् । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (५) ॥ * ॥ "**द्रवः** प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च" (इति हैमः) ॥ (६) ॥ * ॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥ * ॥ यातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ पलायनस्य ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**भङ्गो** जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु **भङ्गा** सस्यान्तरे स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पराजयनम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्राप्ताभिभवस्य ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥ नश्यति स्म । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ तिरो धीयते स्म । हिनोति स्म वा । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । धाञस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥
प्रवासनं परासनं निषूदनं निर्हिंसनम् ।
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (१) ॥ * ॥ 'बर्ह हिंसायाम्' (चु० प० से०) ॥ (२) ॥ * ॥ 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) ॥ (३) ॥ * ॥ 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (४) ॥ * ॥ स्वार्थण्यन्तौ ॥ 'वस छेदे' (चुरादिः । प्र (५) निर् (९) उत् (२१) पूर्वः ॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ (६) ॥ * ॥ (१२) ॥ * ॥ 'षूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥ * ॥ 'हिंसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) ॥ (८) ॥ * ॥ 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' (भ्वा० प० अ०) । 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । **'निर्गन्धनम्'** इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥*॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । निर्पूर्वः 'तृन्हू' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥ * ॥ 'हन हिंसा-याम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥ * ॥ 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥ * ॥ 'वृजी वर्जने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥ * ॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥ * ॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥ * ॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ * ॥ स्वार्थण्यन्तौ ॥ 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥ * ॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥ * ॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ * ॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ आलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) "लभेश्च" (७।१।६४) । "उपसर्गात्खल्घञोः" (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥ * ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥ * ॥ विशरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (२७) ॥ * ॥ हननम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "हनस्तोऽचिण्णलोः" (७।३।३२) । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" (७।३।५४) ॥ (२८) ॥ * ॥ उन्मन्थनम् । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥—मन्थतेर्घञ्— इति मुकुटः ॥ तन्मते **"उन्मन्थः"** इति पाठः ॥ (२९) ॥ * ॥ हननम् । "हनो वध च" (३।३। ७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥ * ॥ त्रिंशन्मारणस्य ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥ **"पञ्चता** पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषि-ति" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥ * ॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥ (३) ॥*॥ प्रलयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ अत्ययनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ **"अत्ययो-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः'' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ * ॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**अन्तः** स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि'' इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**नाशः** पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावदर्शने'' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥ * ॥ मरणम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । "भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ'' (उ० ३।२१) इति त्युक् ॥ ("**मृत्युर्ना** मरणे यमे'' इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ "ल्युट् च'' (३।३।११५) ॥ (९) ॥ * ॥ निधानम् । "कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः'' (उ० २।८१) ॥ "**निधनं** स्यात् कुले नाशे'' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ प्राप्तं पञ्चत्वं येन ॥ (२) ॥ * ॥ परं लोकमितः ॥ परा दूरमितो वा ॥ "**परेतो** वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रकर्षेण इतः । "**प्रेतो** भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः'' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ संतिष्ठते स्म । "गत्यर्था—'' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥ * ॥ म्रियते स्म । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) ॥ "**मृतं** मृत्यौ याचिते च'' इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ प्रमीयते स्म । "मीङ् हिंसायाम्'' (क्र्या० आ० अ०) "गत्यर्था—'' (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**प्रमीतं** वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च'' इति मेदिनी ॥ (७) ॥ * ॥ त्रिषु परास्वादयः ॥ * ॥ सप्त ॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चीति ॥ चीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**चितं** छन्ने त्रिषु **चिता** चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "चित्याग्निचित्ये च'' (३।१।१३२) इति क्यप् ॥ "**चित्यं** मृतकचैत्ये स्या**च्चित्या** मृतचितौ स्त्रियाम्'' (इति मेदिनिः) ॥ २ ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**चिति**श्चित्यावृन्दयोः स्त्री'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अधिकरणे वा प्रत्ययाः ॥ * ॥ त्रीणि चित्यायाः ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) ॥ केन वायुना बध्यते वा ॥ "**कबन्ध**मुदके रुण्डे **कबन्धो** राहुरक्षसोः'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ पितॄणां वनम् ॥ पितॄन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**वनं** नपुंसकं नीरे निवासालयकानने'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

क्विति ॥ क्वणति । 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "क्वणेः संप्रसारणं च'' (उ० ३।१४३) इति कपन् ॥ "(**कुणपी** पुनः । विट्सारिकायाम्) **कुणपः** पूतिगन्धे शवेऽपि च'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ("शवः स्यात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मृतशरीरस्य ॥

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । "ग्रहवृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "**प्रग्रहस्तु** तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ सुवर्णहरिपादपे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "**उपग्रहः** पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वन्द्यते, वन्दते वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । ङीष् (ग० ४।१।४९) ॥ (२) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

कारा स्याद्बन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ ॥ "**कारो** वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुषारशैले च **कारा** दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि" (इति विश्वः) ॥ (१) ॥ * ॥ बन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "शॄस्वृस्निहि–" (उ० १।१०) इत्युः ॥—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥ * ॥ प्राणन्त्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**प्राणो** हृन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु" (इति मेदिनी) ॥ एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पञ्चवायूनाम् ॥

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**जीवः** प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ असूनां धारणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जीवनस्य ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ" (अ० प० अ०) । 'एतेर्णिच्च' (उ० २।११८) इत्युसिः ॥ (१) ॥ * ॥ जीवितस्य कालः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जीवावच्छिन्नकालस्य ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यतेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । "जीवेरातुः" (उ० १।७८) ॥ "**जीवातुरस्त्रियां** भक्ते जीविते जीवनौषधे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ जीवनस्यौषधम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मृतसंजीवनौषधस्य ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । "शरीरावयवात्—" (४।३।५५) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" (३।१।१०३) ॥ (३) ॥ * ॥ विशन्ति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥ * ॥ भूमिं स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । "स्पृशोऽनुदके क्विन्" (३।२।५८) "**भूमिस्पृक्** पुंसि मानववैश्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ षट् ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ जीव्यतेऽनया । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ कुन् (उ० २।३२) वा ॥ "**जीवकः** प्राणके पीतसारकपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे **जीविका** मता । त्रिषु सेविनि वृद्ध्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वृत्तिरस्त्यस्याम् । "वृत्तेश्च" (वा० ५।२।१०१) इति णः ॥ "**वार्ता** तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबे (वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिषु)" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ वर्ततेऽनया । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**वृत्ति**र्विवरणाजीवकैशिक्यादिप्रवर्तने" इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**वर्तनो** वामने क्लीबं वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् जीवनोपायस्य ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । "इक्कृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ पशून् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । तस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ वणिजां कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ * ॥ "दूतवणिग्भ्यां च" इति यप्रत्यये "**वणिज्या**" च ॥ ("सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या" इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकं जीवनोपायस्यैकैकम् ॥

सेवा श्ववृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेवृ सेवने । (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ शुनो वृत्तिरिव । शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परचित्तानुवर्तनस्य ॥

अनृतं कृषिः

अत्रिति ॥ न ऋतम् ॥ "शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्द्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते" इति ॥ "**अनृतं** कृषावसत्ये च" इति रुद्रः ॥ * ॥—"**प्रमृतम्**" इति तु सभ्यः पाठः— इति स्वामी ॥ "प्रभृतं कर्षणं स्मृतम्" (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे कर्षणस्य ॥

१—भाष्ये तु "दूतवणिग्भ्यां च" इति नास्त्येव—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उञ्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उञ्छनम् । 'उञ्छि उञ्छे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ शिलनम् । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) । घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ "**उञ्छः** कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं **शिलम्**" इति यादवः ॥ (२) ॥ * ॥ अर्यते । ऋच्छति वा । "निष्ठा" (३।२।१०२) इति "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति वा क्तः ॥ "ऋतमुञ्छशिलं स्मृतम्" (४।५) इति मनुः ॥ "पुमानुञ्छः शिलमृतम्" इति वोपालितः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥ * ॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ वणिजो भावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वाणिज्यस्य ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

ऋणमिति ॥ अर्यते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "ऋणमाधमर्ण्ये" (८।२।६०) इति नत्वम् ॥ "**ऋणं** देये जले दुर्गे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ परित उदञ्च्यते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । "कृत्यल्युटः–" (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ उद्ध्रियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ "**उद्धार**श्चोद्धृतावृणे" इति मेदिनी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥ * ॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । "कुसेरुम्भोमेदेताः" (उ० ४।१०६) इतीदः ॥ '**कुसीदं** वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ वृद्ध्या जीविका ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

याच्ञयाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्ञया निर्वृत्तम् । "अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ" (४।४।२१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) "उदीचां माङो व्यतीहारे" (३।४।१९) इति क्त्वा । "कुगति–" (२।२।१८) इति समासः । "समासेऽनञ्" (७।१।३७) । "मयतेरिदन्यतरस्याम्" (६।४।७०) इतीत्वम् । तुक् ॥ (६।१।७१) । अपमित्य आप्तम् । "अपमित्य–" (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥ * ॥ "निमयात्" इति "विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्" (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥ * ॥ एकं परिवर्तनेनाप्तस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ऋणव्यवहारे धनस्वामि-धनग्राहकयोः क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

क्वेति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । "कुसीददशैक–"(४।४।३१) इति ष्ठन् ॥ (१) ॥ * ॥ वृद्धिं गर्ह्यां प्रयच्छति । "प्रयच्छति गर्ह्यम्" (४।४।३०) इति ठक् । वृद्धेर्वृधुषिभावः" (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥ * ॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ कर्षति । "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्" (उ० २।३८) इति क्वुन् ॥ * ॥ वृद्धिपक्षे "**कार्षकः**" अपि ॥ (३) ॥ * ॥ कर्षणम् । "इकृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । "रजःकृषि–" (५।२।११२) इति वलच् । "वले" (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ व्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । "व्रीहिशाल्योर्ढक्" (५।२।२) ॥ * ॥ धान्यसामान्यस्य कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्यैकैकम् ॥

यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । "यवयवकषष्टिकाद्यत्" (५।२।३) ॥ * ॥ यवकः शकशून्यो यवः ॥ * ॥ एकैकम् ॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्द्विरूपता ॥ ७ ॥

तेति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गाया (१) च भवनं क्षेत्रम् । "विभाषा तिल–" (५।२।४) इति यत्खञौ (१) ॥ (२) ॥ * ॥ **माष्यम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **माषीणम्** ॥ (२) ॥ * ॥ **उम्यम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **औमीनम्** ॥ (२) ॥ * ॥ **अणव्यम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **आणवीनम्** ॥ (२) ॥ * ॥ **भङ्ग्यम्** ॥ (१) ॥ **भाङ्गीनम्** ॥ (२) ॥ * ॥ तिलादिभवनस्य प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । "धान्यानां भवने" (५।२।१) इति खञ् ॥ * ॥ आदिना **गौधूमीनम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **कालायीनम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **कौलत्थीनम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **प्रैयङ्गवीणम्** ॥ (१) ॥ * ॥ **चाणकीनम्**, (१) ॥ * ॥ इत्यादि ज्ञेयम् ॥

१—लक्ष्यादिनन्तोऽपि ॥ "श्रोत्रियस कदर्यस वदान्यसापि वार्धुषी"—इति स्वामी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वीजाकृतं तूप्तकृष्टम्

वीति ॥ वीजेन सह कृतं कृष्टम् । "कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृषौ" (५।४।५८) इति डाच्॥—अवीजं सवीजं संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति स्वामी ॥ तन्न । "अभूततद्भावे" इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ (पूर्वम्) उप्तं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । "पूर्वकाल–" (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । "नौवयोधर्म–" (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ हलेन कृष्टम् । "मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु" (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ हल्येन तुल्यम् । "तेन तुल्यम्" (५।१।११५) इति वतिः ॥ * ॥ त्रीणि ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । "संख्यायाश्च गुणान्तायाः" (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥ * ॥ तृतीयं कृतम् । "कृञो द्वितीय–" (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥ * ॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । "मतजन–" (४।४।९७) इति यत् । "रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ" (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य ॥

द्विगुणाकृते तु तत् सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ **द्वितीयाकृतम्** ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् ॥ ३ ॥*॥ **द्विसीत्यम्** ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्ति । "कंशंभ्याम्" (५।२।१३८) इति बः। शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । "कृञो द्वितीय–" (५।४।५८) इति डाच् ॥ * ॥ "सरित्सैरिभसम्बाकृतम्" इति दन्त्यौदा वर्णदेशना ॥ तत्र 'षम्ब संबन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । सम्ब्यते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च द्विवारकृष्टस्य ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । "तस्य वापः" (५।१।४५) इति ठञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आढकस्य वापः (५।१।४५)॥ (१) ॥ * ॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । **प्रास्थिकः** ॥ (१) ॥ * ॥ कुडवस्य वापः । **कौडविकः** ॥ (१) ॥ * ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः ॥ द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । "संभवत्यवहरति पचति" (५।१।५२) इति ठक् ॥ * ॥ द्रोणादिपरिमितव्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्यैकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । "खार्या ईकन्" (५।१।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । "वृधिवपिभ्यां रन्" (उ० २।२७) "**वप्र**स्ताते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ "**वप्रः** प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ" इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । "केदाराद्यञ्च" (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् ॥ "**केदारो**ऽद्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "**क्षेत्रं** भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभूपत्न्योः" इति हैमः ॥ "**क्षेत्रं** शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अस्य तु ।

केदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । "केदाराद्यञ्च" (४।२।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ चात् (४।२।४०) वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षेत्राणां समूहः । "भिक्षादिभ्यः–" (४।२।३८) इत्यण् ॥—"तस्य समूहः" (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ तन्न । "अचित्त–" (४।२।४७) इति ठक्स्तदपवादत्वात् ॥ (३) ॥ * ॥ "ठञ् कवचिनश्च" (४।२।४१) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥ "लेष्टुः शण्ढे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ लिश्यते, लिशति, वा । "लिश गतौ" (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ॥—"क्त्वादयश्च"—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "सुपि" (३।२।४) इति कः ॥ कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥ * ॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे लोष्टभेदनकाष्ठस्य "**हेंगा**" इति ख्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोत्त्रम्

प्रेति ॥ प्रतीयतेऽनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११९) । "वा यौ" (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥ * ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ "**तोत्त्रं** तु प्राजने वेणुकेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वृषभादिप्रेरणदण्डस्य ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

१—केदार एकारवान् "नमिताः फलभारेण न मिताः शालिमञ्जरीः । केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः" इति दमयन्तीयमकात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । "अर्तिलूधू–" (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥ * ॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥ * ॥ लूयतेऽनेन । 'लूञ्' (क्र्या० उ० से०) । "अर्ति–" (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आबेति ॥ आबध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ यूयतेऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (२) ॥ * ॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । ष्ट्रन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वृषादेर्गले युगबन्धनस्य ॥

अथो फलम् ।
निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से) । अच् (३।१।१३४) ॥ **फलं** हेतुफले जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । **फली** फलिन्याम्" इति हैमः ॥ स्वामी तु "हलम्" इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥ * ॥ ईशाया निर्गतम् । "निरादयः" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ स्वामी तु 'निष्क्रान्ता ईषास्मात्' इति विगृह्य **"निरीषम्"** इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ * ॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि०५।४।५)—इति वदन् **(कूटकम्)** दीर्घादि मन्यते ॥ अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥ * ॥ फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तदच् (३।१।१३४) ॥ 'फाल उत्प्लुतौ । क्लीबं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' ( ) ॥ (४) ॥ * ॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । "कृषिवृश्च्योः किकन्" (उ० २।४०) ॥ **"कृषिकाकृषिकौ** फालकृषकौ" इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥ * ॥ "फंकुनि (उ० २।३२) तु कृषकः ॥ स्वामी तु—"शिल्पिनि ष्वुन्" (३।१।१४५)—इत्याह । तन्न ॥ मेलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च ॥ "कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चापि फालस्य—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य ॥ अन्त्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच्, दीर्घश्च ॥—कलम्वा(म्वला)-

१—स्वामिग्रन्थे तु "कुन् शिल्पिसंज्ञयोः–" (उ० २।३२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दयश्च''—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ ''**लाङ्गली** तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ ''ज्वलिति–'' (३।१।१४०) इति णे 'हालः'आपि ॥ ''**हालः** फालवहः सीता'' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥ * ॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ॥—गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ नन्द्यादि (३।१।१३३) ल्युर्वा—इति मुकुटः ॥ तन्न । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभवात् ॥ (३) ॥ * ॥ सिनोति, सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । ''सूसिमिचीनां दीर्घश्च'' (उ० २।२९) इति क्रन् दीर्घत्वं च ॥ ''हलतिग्मकरौ **सीरौ**'' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ ''**सीरः** स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले'' इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ युगस्य कीलः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

ईति ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) इति कः ॥ ''प्रभुशंकरयो**रीशः** स्त्रियां लाङ्गलदण्डके'' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ ॥ ''**ईशः** स्वामिनि रुद्रे च स्या**दीशा** हलदण्डके'' इति शान्ते विश्वः ॥ * ॥ ईषते । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) । उभयत्र करणे ''गुरोश्च'' (३।३।१०३) इत्यो वा ॥ ''**ईषा** पेषी मञ्जूषा'' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥ * ॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने ॥ (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९॥–स्यति भुवम् । 'षोऽन्तकर्माणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) क्तः । ''घुमास्था–'' (६।४।६६) इतीत्वम्–इति मुकुटः ॥ तन्न । 'द्यतिस्यतिमास्था–'' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनत्वेन बाधात् ॥ ''**सीता** लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी'' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ ''**सीता** जनकजागङ्गाभेदयोर्हलपद्धतौ'' इति दन्त्यादौ हैमः ॥ * ॥ शेते स्म । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः ॥ ''**शीता** नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च **शीता** दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । **शीतं** स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च **शीतो**ऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः'' इति तालव्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे (लाङ्गलकृतरेखायाः) ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

प्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधृ संगमे' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ स्वामी तु—'मेथिः' इति पठति ॥ तत्र 'मेथृ संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । ''कृवापा–'' (उ० १।१) इत्युण् ॥ ''**आशु**स्तु व्रीहिशीघ्रयोः'' इति हैमचन्द्रः ॥ ''तृणवीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'' इति (पर्याये)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्लीबमाशु ॥ "**आशु** स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः" इति रत्नमालायामपि क्लीवम् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्हत्युपचयं गच्छति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ व्रीयते । 'व्रीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥ * ॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) ॥ पाटलो वर्णोऽस्यास्ति, इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति नामत्रयम् ॥ आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्—इति सुभूतिः ॥ "आशुव्रीहौ **पाटलो** ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान्" इति रुद्रः ॥ * ॥ त्रीणि षष्टिकादेः ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥ * ॥—(**शितशूकः**) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा ॥ "**यवो** धान्येऽपृथक्कृतौ" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तकति । तक्यते वा । 'तक सहने हासे च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओत्वम्, च ॥ ("**तोक्मं** कर्णमले, पुंसि हरिते च हरियवे" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकमपक्वयवस्य ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) ॥—कं वातं लाति । "आतः–" (३।२।३) इति कः । "आतः–" (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः ॥ तन्न । ञिति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ सति जीवे इनः प्रभुः । "संज्ञायाम्" (२।१।४४) इति समासः । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् । सतीनं वायुं करोति । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥—प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) "**सातीनकः**" अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥ * ॥ हरति । 'हृञ् हरणे' (भ्वा उ० अ०) । "कृहृभ्यामेणुः" (उ० २।१) ॥ "**हरेणुः** स्त्री-रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके" इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥ * ॥ खण्डोऽस्यास्ति । "अत इनिठनौ" (५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥ * ॥ "कलायस्त्रिकुटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कुटो ज्ञेयः" इति व्याडिः ॥ * ॥ चत्वारि ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ कौश्चासौ द्रवश्च ॥ विच् (३।२।७५) ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥
केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ मस्यति, मस्यते, वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। "मसेरुरन्" (उ० १।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ॥—"खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ" (उ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ * ॥ "मसेश्च" (उ० १।४३) इत्युरनि ह्रस्वमध्यश्च ॥ "वेश्यायां व्रीहिभेदे च **मसूरा मसुरा** स्त्रियाम् । **मसूरमसुरौ** पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः" इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्गे

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्क्यते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुटश्चासौ स्थकश्च । "पूर्वपदात्" (८।३।१०६) इति षत्वम् ॥ मुकुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥ * ॥ विश्वमेदिन्योस्तु "**मकुष्ठो** व्रीहिभेदे स्यात् (**मकुष्ठो** मन्थरेऽन्यवत्)" इति टवर्गद्वितीयान्तः ॥ (१) ॥ * ॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । "भृमृशीङ्–" (उ० १।७) इत्युः । मयुश्चासौ स्थकस्य ॥ मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिबन्धकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्ठकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह ॥ तन्न । 'मयते' इत्युचितत्वात् ॥ घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः ॥ तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ वनस्य मुद्गः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**मोठ**" इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति स्नेहोऽस्मात् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "सर्तेरपः षुक्च" (उ० ३।१४१) इत्यपः षुगागमश्च ॥ "सर्षपः स्यात् **सरिषपः कुटुस्नेहश्च** तन्तुभः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । "सुपि–" (३।२।४) इति कः ॥ * ॥ स्वामी तु—तुदति । **तुन्तुभः**—इत्याह ॥ बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसायाम्' ('कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । "कृ कदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" (उ० ४।८२) । अनित्यत्वान्न नुम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् ॥ "सरिषपः, सिते तस्मिन्**रक्षोघ्नो भूतनाशनः**" इति रभसः ॥ "सिद्धार्थस्तु पुमाञ् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । "गुधेरूमः" (उ० ५।२) ॥ "**गोधूमो** नागरङ्गे स्यादोषधिव्रीहिभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "गोधूमसुमनौ समौ" इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मासः

स्येति ॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥ * ॥ कुत्सितो माषः ॥ "**कुल्माषो** यावकः पुंसि" इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥ * ॥—कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिः—इति स्वामी ॥ —शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षितादयः ॥ * ॥ द्वे ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥—हरीणां मन्थं जनयति । "अन्येष्वपि" (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः ॥ तन्न । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् ॥ हरिभिर्मथ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । "तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ" (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥(२)॥ * ॥ "जर्तिलः" अपि । "**अर्तिलः** कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः" ॥ * ॥ द्वे तैलहीनतिलस्य ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) ॥ (**क्षवः** क्षुते राजिकायाम्" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुधामभिजनयति । नन्द्यादिः (३।१।१३३) ॥ * ॥—क्षुतमभिजनयति । "**क्षुताभिजननः**"—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ राजति, राजयति वा । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥ * ॥ कृष्णैव । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ ४ ॥ * ॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) ॥ अस्यति वा । "असेरुरन्" (उ० १।४२) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च "**राई**" इति ख्यातायाः ॥

स्त्रियौ कङ्गुप्रियंगू द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ कं सुखं गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । "अत्यविचमि—" (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ्' (जु० आ० अ०) माने । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । "विभाषा तिलमाषोमा—" (५।२।४) इति निपातनान्मक् इति वा ॥ **उमा**तसी-हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ क्षौति, क्षूयते, वा । 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् ॥ "अर्तिस्तुसुहुसृ—" (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ —क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकत्वात् ॥ "**क्षुमा**तसीनीलिकयोः" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला ॥ मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । ङीष् ४।१।१५) ॥ मातुलस्य धत्तूरस्य स्त्रीव वा । "मातुलोपाध्याययोर्ङीषानुकौ" (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ भज्यते । अनया वा । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० से०) । "अकर्तरि च" (३।३।१९) इति "हलश्च" (३।३।१२१) इति वा घञ् ॥ "तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्वये" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शणाख्यशस्यभेदस्य ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः ॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "अणश्च" । "धान्ये नित्" (१।८,९) इत्युः ॥ "अणुर्व्रीह्यल्पयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् "**चीना**" इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किंचित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "किंजरयोः श्रिणः" (उ० १।४) इत्युण् ॥ "अथ **किंशारु**र्धान्यशूके शरेऽपि च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ शस्यस्य शूकम् ॥ —शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे यवाद्यग्रस्य ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**कणिशो** धान्यशीर्षके" इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ "**धान्यं** तु व्रीहौ धान्याके" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (क्र्या० प० अ०) । "व्रीहिशाल्योर्ढक्" (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् ॥ "**व्रीहिः** सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ स्तम्बं करोति । "स्तम्बशकृतोरिन्" (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि धान्यसामान्यस्य[1] ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "स्थः स्तोऽम्बजबकौ" (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । "संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥ * ॥ द्वे यवादीनां मूलस्य ॥

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मसूर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलत्थ (१४) षठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४ सूत्रे) तु "शणसप्तदशानि धान्यानि" इत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नलत्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् (गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**नाडी** कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे स्नायौ" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ "**नालं** काण्डे मृणाले च **नाली** शाककलम्बके" इति च (हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "जमन्ताड्डः" (उ० १।११४) । बाहुलकाद्दीर्घः । काण्यते वा ॥ "**काण्डो** नालेऽधमे वर्गे द्रुस्कन्धेऽवसरे शरे । सह श्लाघाम्बुषु स्तम्बे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ अस्य गुच्छस्य ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प से०) । "तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्" (उ० १।११८) ॥—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ पलमलति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ स काण्डः ॥ * ॥ एकम् ॥

कडङ्गरो वुसं क्लीबे

केति ॥ गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) ॥ गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । कडस्य गरः । "कडंगर–" (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् ॥ यद्वा कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ * ॥ "**कडङ्कर**" इति हरदत्तपाठे कञ् धातुः ॥ (१) ॥ * ॥ वुसति । 'वुस उत्सर्गे' ॥ (तु० प० से०) । इगुपध"(३।१।१३५) इति कः ॥ (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥ * ॥ "**वुष**वेषतुषारतोषाः" इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥ * ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**तुषस्तु** धान्यत्वचि विभीतके" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

शिवति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "उलूकादयश्च" (उ० ४।४१) ॥ "**शूको**ऽनुक्रोशशुङ्गयोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥ * ॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः । शूकधान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥ * ॥ द्वे ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**शमी** सक्तुपलायां च शिम्बिकायां च वल्गुलौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । "उल्बादयश्च" (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ * ॥—शिनोति ॥ —इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ 'व्रणान्तरे' इति

१—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा "नाडीभिर्नह्यते युगम्" ॥ पाठ आसीत् ॥ २—सहो बलम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ("शिम्बा" ॥ "शिमिः" । "शिम्बिः" इत्यपि)—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "छिमि" इति ख्यातायाः ॥

त्रिषूत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**ऋद्धं** संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्यवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ "**रिद्धं**" संसिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी ॥ (तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ॥ क्तः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा ॥ रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) **अवसित**मृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**पूतं** त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३) । अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे राशीकृतस्य ॥ (हैमे तु "धान्यमावसितं **रिद्धं** तत्पूतं निर्बुसीकृतम्" इत्युक्तम्) ॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ "माषो मुद्गो राजमाषः कुलत्थश्चणकास्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः" इति रत्नकोषः ॥ * ॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना गोधूमादिः ॥ एकम् ॥

शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाड्यते । 'शाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् ॥ इन् (उ० ४।११८) ॥ शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**शालिस्तु** गन्धोलौ कलमादिषु" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ "षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते" (५।१।९०) ॥ एकम् ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ नि व्रियन्ते । 'वृञ् वरणे' (स्वा०

१—"राजार्थम्" इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैमव्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उ० से०) । ‘‘नौ वृ धान्ये’’ (३।३।४८) इति घञ् । ‘‘उपसर्गस्य–’’ (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ ‘‘स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते’’ इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥ * ॥ द्वे ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । ‘एध वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥ * ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । ‘देङ् रक्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । ‘‘तत्पुरुषे कृति–’’ (६।३।१३) इत्यलुक् ॥ ‘‘गवेडुः’’—इत्याह मुकुटः ॥ * ॥ द्वे ॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ मुस्यति अनेन वा । ‘मुस खण्डने’ (दि० प० से०) । ‘‘वृषादिभ्यश्च’’ (उ० १।१०६) इति कलच् ॥ ‘‘मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि’’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । ‘‘आतोऽनुप–’’ (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ‘‘उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः’’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । ‘स्फुट विकसने’ (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । ‘शूर्प माने’ (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘‘पुंसि–’’ (३।३।१०८) इति घो वा ॥ ‘‘शुभशतकिंशारुशूर्पांशुकम्’’ इति शभेदात्तालव्यादिः ॥ * ॥ ‘‘सूर्पे च’’ इति पाठाद्दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा । ‘चल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ ‘‘क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः’’ इति कात्यः ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (तं० उ० से०) । ‘‘तनोतेर्डउः सन्वच्च’’ (उ० ९।९२) ॥ ‘‘चालनं तितउ प्रोक्तम्’’ इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ ‘‘न स्त्री तितउ चालनी’’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्यिवति ॥ सीव्यते स्म । ‘षिवु तन्तुसंताने’ (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । ‘‘च्छ्वोः–’’ (६।४।१९) इत्यूठ् ॥ * ॥ ‘‘स्योनप्रसेवौ’’ इति मुकुटः ॥ तत्रौणादिको नः ॥ ‘‘स्योनस्यूतप्रसेवकाः’’ इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसीव्यते । ‘‘अकर्तरि च’’ (३।३।१९) इति घञ् ॥ प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दृतौ’’ इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वस्त्रशणादिनिर्मितस्य ‘‘थैला’’ इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि भेदने' (चु० प० से०) । "पटिकाडिकण्डिभ्य ओलच्" (उ० १।६६)॥[1] (१) ॥ * ॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ क्कुनि (उ० २।३२) **"पिटकः"** अपि ॥ * ॥—**"पिण्डः"**—इति स्वामी ॥ तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ **"पिण्डो** बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः । **पिण्डी** पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वंशादिनिर्मितभाण्डस्य ॥

कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कटः** श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिंजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां **कटी** मता" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ किल्यतेऽनेन । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥—"तत्पुरुषे कृति–" (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः ॥ तन्न । कृद्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

समानौ

सेति ॥ "समानौ" इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ * ॥ महच्च तदनश्च । अनसोपकरणं लक्ष्यते । "अनोश्मायः–" (५।४।९४) इत्यादिना टच् ॥—महदनोऽस्य—इति स्वामी ॥ तन्न । "अनोश्मायः–" इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पुजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । "गोरतद्धित–" (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । "तस्येदम्" (४।३।१२१) इत्यण् ॥ यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्य । पुरोगुः । "गोस्त्रियोः–" (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥ * ॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे महानसाधिकृतस्य ॥

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । "ऋक्पूर्–" (५।४।७४) इत्यः । "कुसुयुभ्यश्च" इत्यपोऽत उत् ॥[2]

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु "कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्मात्बाहुलकादोलच् ॥ २—इदं च "अत उत्" इत्यन्तमसंगतम् । "न पूजनात्" (५।४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । "कुसुयुभ्यश्च" इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् ॥ अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे "स्वप्" शब्द उदाहृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सवति रसम् । 'षु प्रसवादौ' (भ्वा० प० से०) । "सुशृभ्यां निच्च" (उ० ३।२६) इति पो दीर्घश्च ॥— "युकुसूनां किच्च"—इत्यपाणिनीयम् ॥ सूपं करोति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ वल्लनम्। 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । "वल्लिः" सौत्रो वा प्रीतौ । भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ वल्लं वाति । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ "**बल्लवः** सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदुहि" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ अरालं कुटिलं चरन्ति । "चरति[1]" (४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ सूदन्ति छागादीन् । 'षूद हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१। १३४) । कः (३।१।१३५) वा ॥ "**सूदस्तु** कथितः सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ ओदनं शिल्पं येषाम् । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥ * ॥ गुणयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ "**गुणो** मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥—आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम्" (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दौ संस्कृतम् । "संस्कृतं भक्षाः" (४।२।१६) इत्यण् ॥ कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।४।५१) ॥ (२) ॥ * ॥ भक्ष्यं करोति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इमयिति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ "**अश्मन्त**मशुभे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ "**अस्वन्त**" इति पाठे असूनामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ उद् धीयतेऽत्र । 'धाञः' (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ "**उद्धान**मुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ "**उद्ध्मानम्**" इति पाठे तु—उद्ध्मायतेऽत्र ॥ 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ अधिश्रीयतेऽत्र । 'श्रीञ् पाके' (क्र्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥ * ॥ चुल्लयतेऽत्र । 'चुल्ल भावकरणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ चुद्यतेऽत्राग्निरिति वा । 'चुद प्रेरणे' (चु० प० से०) । बाहुलकाल्लिक् । "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥ * ॥ अन्त्यतेऽत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।३।१०९) ॥ "अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ।

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

[1]— "चरति" इत्यत्र 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चिन्त्यमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धाञः (जु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । "टिड्ढा–" (४।१।१५) इति ङीप् । कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ (१) ॥ * ॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२) ॥ * ॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प से०) । "लटः शतृ–" (३।२।१२४) । "शप्श्यनोः–" (७।१।८१) इति नुम् ॥ "**हसन्त्यङ्गा**रधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इति ल्युट् । "टिड्ढा–" (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "बोरसी" इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्" (उ० ३।१३४)॥ अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'लादाने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । "उल्मुकदर्वि–" (उ० ३।८४) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य ॥—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्लीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । "अम्बरीषः" (उ० ४।२९) इति साधुः ॥—"शिरीषादयश्च"—इति त्वपाणिनीयम् ॥ "अम्बरीषपुरुषोषरौषधम्" इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् ॥ "**अम्बरीषं** रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातकेऽनुतापे च" "**अनिमिषो** मत्स्यदेवयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ भृज्ज्यतेऽत्र । "भ्रस्ज पाके (तु० उ० अ०) । "भ्रास्जिगमिनामि–" (उ० ४।१६०) इति ष्ट्रन्वृद्धी ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भर्जनपात्रस्य ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ स्कन्दति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । "स्कन्देः सलोपश्च" (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ खिद्यतेऽस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥—'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**कराही**" इति ख्यातस्य ॥

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "इकृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८)॥ 'जॄ' इन् (उ० ४।११८) वा ॥ अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जॄष् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जॄ

१—स च साग्निर्निरग्निश्च । तत्र साग्नौ यथा—"अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते" इति ॥ निरग्नौ यथा—"कलङ्कस्तत्रत्यो व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्" इत्यादि प्रयोगः—इति मुकुटः ॥ २—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्यामङ्गारस्योल्मुकार्थेकतोक्तेः ॥ ३—'अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वयोहानौ' (क्र्या० प० से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३९) वा ॥ (१) ॥ * ॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "सर्वधातुभ्यः–" (उ० ४।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "माट" इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालूर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । "कर्क हासे" (   ) । घञ् (३।३।१८) । कर्कं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**कर्करी** भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ * ॥ ह्रस्वपाठे आलाति । 'लादाने' (अ० प० से०) । भितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ "**आलु**र्गलन्तिकायां स्त्री क्लीबं मूले च भेलके" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । "उगितश्च" (४।१।६) । "शप्श्यनोः–" (७।१।८१) इति नुम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "करवती" इति ख्यातायाः ॥—कन्दोर्घृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रादाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "स्थाचति–" (उ० १।११६) इत्यालच् ॥ स्थलत्यत्र वा । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलादिण (३।१।१४०) । "जातेः" (४।१।६३) इति ङीष् ॥ स्थालं च ॥ "**स्थालं** भाजनभेदेऽपि **स्थाली** स्थात्पाटलोखयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ ('**उषा**' इति) मूर्धन्य-पाठे 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥ * ॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । "कुणादिभ्यः कित्" इति डः—इति मुकुटः ॥ तन्न । उक्तसूत्राभावात् । "क्वादेः कित्" (उ० १।११५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् ॥ "**कुण्ड**मग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । **कुण्डी** कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्योदनादिपचनपात्रस्य ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३९) ॥ * ॥ तालव्यान्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' (   ) । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशूकरपांशवः । **कलशः** शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा" इति शभेदः ॥ स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥ * ॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी ॥ "**घटः** समाधिभेदे ना शिरःकूटकुटेषु च । **घटा** घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ नियतं पिबन्त्यनेन । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥ * ॥ कुटनिपावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥ * ॥ चत्वारि घटस्य ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ शृणाति वा । अच् (३।१।१३४) । शरं शराद्वावति । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ * ॥—**(सरावः)** दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ऋजीषं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । "अर्जेरृज च" (उ० ४।२८) इतीषन् ॥ * ॥ **"ऋचीषम्"** इति पाठः—इति कश्चित् ॥ 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥ * ॥ पच्यतेऽत्र । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **"तावा"** इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "आयादयः–" (३।१।३१) इति णिङ् न । "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" (उ० ३।६२) ॥ **"कंसो**ऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पीयते, इति पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥ (२) ॥ द्वे ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

क्विति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । बाहुलकात् कूः, टिलोपश्च ॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूस्तुक्च वा । "कुत्वा डुपच्" (५।३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥ * ॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥ * ॥ स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥ द्वे ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ "सा" इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥ * ॥ अल्पा कुतूः । "कुत्वा डुपच्" (५।३।८९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डु वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'भदि कल्याणे सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ भणति । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'ञमन्ताड्डः" (उ० १।११४) । प्रज्ञादण् (४।४।३८) ॥ **"भाण्डं** मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयीमध्ये भूषणे भाजनेऽपि च" इति (हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ पिबन्त्यनेन वा । 'पा पाने'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भ्वा० प० अ०) । श्नन् (उ० ४।१९९) ॥ (३) ॥ * ॥ अमति । 'अमति' । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्" (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥ * ॥ भाजयति । 'भाज पृथक्कर्मणि' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (५) ॥ * ॥ सूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥ * ॥ पञ्च ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । "वृदृभ्यां विन्" (उ० ४।५३) ॥ * ॥ "कृदिकारात्—" (ग० ४।१।४५) इति ङीषि **दर्वी** च ॥ ("**दर्वी** पणातर्द्वोः" इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्विन् ॥ (२) ॥ * ॥ खजति । 'खज मन्थे' (भ्वा० प० से०) । "खजेराकः" (उ० ४।१३) ॥ (३) ॥ * ॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥ * ॥ त्रीणि "**करछुली**" इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । "त्रो दुट् च" (उ० १।८९) इत्यूः, दुडागमश्च ॥ तर्दति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । तृणत्ति वा । 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' (रु० उ० अ०) इति वा । बाहुलकादूः ॥ (१) ॥ * ॥ हस्तप्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥ * ॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि ॥ * ॥ द्वे ॥ (पञ्चापि पर्यायाः । उक्तहैमानुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारित्वात् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् ॥ शक्नोत्यनेन भोक्तुम् । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**शाको** द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमान्, हरितकेऽस्त्रियाम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ हरति, ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । "हृश्याभ्यामितन्" (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ शीक्यते, शीकते । 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् रुग्ह्रस्वौ गश्च ॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । "जत्र्वादयश्च" (उ० ४।१०२) इति साधुः, इति वा ॥ "**शिग्रुर्ना** शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । "कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥ * ॥ डलयोरैक्यम् ॥ केन लम्बते वा । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कलम्बी** शाकभेदे, स्यात्कदम्बशरयोः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ ("**कलम्बः** सायके नीपे नालीशाके **कलम्ब्यपि**" इति विश्वः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शाकनालस्य ॥ (—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

१—अत एव "नाला न ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बके" इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति । वृणोति वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृञः (तु० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । "समवाये च" (६।१।१३८) (इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्ग्वादेः ॥—हिङ्गुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः ॥ "चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्" इत्यात्रेयसंहिता ॥—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः, । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम्। त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं वेसवार इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । "अनी(ली)कादयश्च" (उ० ४।२९) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ चकति (ते) । 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) । "चक्रिरम्योरुच्चोपधायाः" (उ० २।१४) इति रक् ॥ "**चुक्रं** वृक्षाम्ले चाङ्गेर्यां स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "चूका" इति ख्यातस्य ॥—वल्लीविशेषस्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्लनम् । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । घञ् । (३।३।१८) । वेल्लं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । "अन्येष्वपि—" (३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ म्रियते त्रिषमनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकादीचः ॥ * ॥ (**मरिचम्**) ह्रस्वमध्यमपि॥ (२) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा० ॥ (३) ॥ * ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) । "कृषेर्वर्णे" (उ० ३।४) इति नक् ॥ "**कृष्णः** सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । **कृष्णा** स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ ऊषति । 'ऊष दाहे (रुजायाम्' । (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ "**ऊषणं** मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्मृता" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ (**उषणम्** इति) ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (५) ॥ * ॥ धर्मपत्तने जातम् । "तत्र जातः" (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । "जुः" सौत्रः । "जोरी च" (उ० २।२३) इति रक् ॥ जिनाति वा । 'ज्या

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप'ग्रहणमकृत्वोत्तरसूत्रे 'चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः" इत्युक्तम् ॥ तस्मात् "उपात्-" (६।१।१३९) इति सूत्रेण समवायेऽपि सुट् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) । "ज्यश्च"[1] इति रक् । "संज्ञायाम्–" (५।३।७५) । इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ जरयति 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ "**जरणं** हिङ्गुनि स्मृतम् । **जरणो** जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ अजमजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । (ङीप् ४।१।१५) "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**कणा** जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । **कणो**ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्विति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) । "उपसर्गात्सुनोति–" (८।३।६५) इति षत्वम् । सोऽस्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ यद्वा कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । ण्यन्तः । संपदादि क्विप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । संज्ञापूर्वकात्र वृद्धिः ॥ यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ॥ तन्न । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् ॥ यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति ॥ तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ "**कारवी** मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० प० से०) । "प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्–" (उ० १।२८) इति कुः । "वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४) इति ङीष् ॥ "**पृथ्वी** भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ "**पृथुः** स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पर्ण्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥ * ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । "पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा–" (४।३।२८) इति वुन् ॥ आर्द्रयति जिह्वाम् । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ आर्द्रसंज्ञकं वा । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ अर्दति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । "अर्देर्दीर्घश्च" (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥ * ॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बरु च धान्याकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) ॥ "**छत्रं** स्यादातपत्राणे **छत्रा** मधुरिकौषधौ । धान्याके शिलीन्ध्रे च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्याकप् (५।४।१५४) ॥ यत्तु—वितुदति मन्दाग्निम्—इति स्वामी ॥ तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्या-

[1] —इदं वाक्यम् "रक्कि ज्यः संप्रसारणम्" इति (१।१।४ सूत्रस्थ) भाष्यमूलकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावात् ॥ 'वितुद्यते भक्ष्यार्थम्' इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**वितुन्नकं** तु धान्याके झाटामलमयूरके" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कुत्सितं तुम्बति । 'तुबि अर्दने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् "कुस्तुम्बुरुणि जातिः" (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥ * ॥ धन्यते भक्ष्यार्थिभिः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) । "पिनाकादयश्च" (उ० ४।१५) इति साधु ॥ स्वामी तु—धान्यमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥ * ॥ ह्रस्वादिः—इति मुकुटः ॥ "**धन्याकं धान्यकं धान्यं** कुस्तुम्बुरु **धनीयकम्**" इति रभसः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ * ॥ इनि (उ० ४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि ॥ "सधन्या**शुण्ठि**सैन्धवम्" इति वैद्यकम् ॥ इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥ * ॥ महच्च तदौषधं च ॥ "**महौषधं** तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) "अशुप्रुषि—"(उ० १।१५१) इत्यादिना क्वन् ॥ "**विश्वं** कृत्स्ने च भुवने, **विश्वे** देवेषु, नागरे । **विश्वा**प्यतिविषायां स्यात्" इति विश्वः ॥ (**विश्वा** त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ नगरे भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "**नागरं** मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आर्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ नलति । 'णल गन्धे' । (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति—" (३।१।१४०) इति णः ॥ आरो नालोऽस्य । "शेषाद्विभाषा" (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरेषु भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कुल् अर्धखिन्नो माषोऽस्मिन् ॥ कुल् वन्धुर्माषोऽस्य वा ॥ "**कुल्माषं** स्यात्तु काञ्जिके । **कुल्माषो**ऽर्धस्विन्नधान्ये+र्यवके चणकेऽपि च+" इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ * ॥ अभिषूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "उपसर्गात्" (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ * ॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्धस्विन्नैरभिषूयते स्म । (**कुल्माषाभिषुतम्**) इत्येकं नाम—इति स्वामी ॥ (४) ॥ * ॥ सूयते स्म, इति । 'षुञ्' (स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ * ॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥ * ॥ कुत्सितं जलम् (पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (७) ॥ * ॥ 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । "संज्ञायाम्" (३।३।१०९) इति भावे ण्वुल् । "धात्वर्थनिर्देशे" (वा० ३।३।१०८) वा ।

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिर्देशस्यानुपलम्भेन प्रमादलिखितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

के अञ्जिकास्य ॥ * ॥ "काञ्चिके" इति पाठे काञ्चयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । इन् (उ० ४।११८) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ "**काञ्चिकं** काञ्जिकं **वीरं कुल्माषामिषुतं** तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं **महारसम्** । सौवीरं च **सुवीराम्लं** तथा **शुक्तं तुषोदकम्**" इति धन्वन्तरिः ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । "सुप्यजातौ" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ जत्विव । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ "**जतुका**जिनपत्त्रायां **जतुकं** हिङ्गुलाक्षयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वल्हीकेषु भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ ह्रस्वमध्यमपि ॥ "(अथ) **वाल्हिकः** । देशभेदेऽश्वभेदे च **वाल्हिकं** हिङ्गुकुङ्कुमम् । (**वाल्हिक**वत्)" (इति हैमः) ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) ॥ हिमं गच्छति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ (४) ॥ * ॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः ॥ रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । "रमेर्वृद्धिश्च" (उ० १।१०१) इत्यठः ॥—रमयति । वाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ "रमेर्वृद्धिश्च" इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥ * ॥ "त्वक्पत्री" इति च पाठः ॥ "तत्पत्री **त्वच**माख्यातं **त्वक्पत्त्री** कारवीति च" (इति रुद्रः) ॥ "**त्वक्पत्रं** तु वराङ्गके । **त्वक्पत्त्रीति** च कारव्याम्" इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥ * ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । "प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्" (उ० १।२८) इति कुः । "वोतो गुणवचनात्" (४।१।४४) इति वा ङीप् ॥ "**पृथ्वी** भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ "**पृथुः** स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ बाष्पमिव । "इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥ * ॥ "**वाष्पीका**" इति पाठे पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥ * ॥ "जानपद—" (४।१।४२) इति ङीषि कबरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥ * ॥ "**कर्वरी**" इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च (षट्) ॥

निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आह्वा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ * ॥ काञ्च्यतेऽनया । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । "—करणा—" (३।३।११७) इति ल्युट् । "टिड्ढा—" (४।१।१५) इति ङीप् ॥ "**काञ्चनः** काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे, हरिद्रायां तु **काञ्चनी** । क्लीबेऽब्जकेसरे हेम्नि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ पीयत स्म । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । "घुमास्था—" (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ "**पीतो** वर्णनिपीतयोः । **पीता** हरिद्रा" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ हरिभिर्द्रूयते वा ॥ हरितं द्रव-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥ * ॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "**सामुद्रं** लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य" इति हैमः ॥ * ॥ लुनाति । 'लुञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । "लवणाल्लुक्" (४।४।२४) इति निपातनाण्णत्वम् ॥ "**लवणं** सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**अक्षीवं** वशिरे, शिग्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति ॥ "**वशिरः** पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । "कच्छादिभ्यश्च" (४।२।१३३) इत्यण् ॥ "**सैन्धवस्तु** सिन्धुदेशोद्भवेहये । माणिमन्थेऽपि" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ **शीतशिवं** क्लीबं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ" (इति मेदिनी) ॥ * ॥—सितं शुभ्रम् । सितं च तच्छिवं च । **(सितशिवम्)**—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ मणिमन्थाख्यपर्वते भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ * ॥—मणिबन्धपर्वते भवम् । **(माणिबन्धम्)**—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥ * ॥ सिन्धुषु जातम् । "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ (१) ॥ * ॥ वसु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ वस्त्रेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा ॥ वस्त्रस्त्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । "इसुसु–" (७।३।५१) इति कः ॥ "**वसुकं** रौमके, पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ "वस्तकम्" इति पाठे वस्त इव । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ अजगन्धित्वात् ॥ "रौमके **वस्तकं** वसु" इति नाममाला ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**सांभरी**" इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) । "चजोः–" (७।३।५२) इति कुत्वम् ॥ पाके साधु, इति वा । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**खारी**" इति ख्यातस्य ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि "**सैन्धवः** सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्थे स्यात्" इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सौवर्चलेऽक्षरुचके

सार्विति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ "अथ **सौवर्चलं** सर्जक्षारे च लवणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) "**अक्षो** रथस्यावयवे व्यवहारे बिभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । **अक्षं** सौवर्चले तुत्थे हृषीके" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ "**रुचको** बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**सौंचर**" इति ख्यातस्य ॥.

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ "**तिलको** द्रुमरोगाश्वभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं तस्मिन् (सौवर्चले) कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । "टिड्ढा—" (४।१।१५) इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ फाण्यते (स्म) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**राव**" इति ख्यातस्य ॥—शुभ्रखण्डगुटिकायाः क्रमेणैकैकम्—इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "श्रः करन्" (उ० ४।३) ॥ **शर्करा** खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः" (उ० ३।८९) ॥ शुक्लवर्णत्वाद्वा सिता ॥ "**सित**मवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**मिश्री**" इति ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वाद्बोध्यः । ज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) ॥ कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्या वा । "अतः—" (५।२।११५) इति ठन् ॥ "दध्ना सह पयः पक्वं यत्तत्स्याद्दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" "**कूर्चिका** सूचिकायां च तूलिकायां च कुड्मले । कपाटाकुटिके-(टोड्भेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **किलाटिकायाः** ("उभे क्षीरस्य विकृती **किलाटी** कूर्चिका तथा" इति हैमनाममाला) ॥ * ॥ ("**मावा**" इति ख्यातायाः) ॥

रसाला तु मार्जिता ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥ * ॥ मार्ज्यते स्म । 'मृजू शौचालंकारयोः' (चु० उ० से०) चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ "अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन" इति सूदशास्त्रम् ॥ ("रसालायां तु मार्जिता । **शिखरिणी**" इति हैमनाममाला) ॥ * ॥ द्वे "**शिखरिण**" इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । "करणे ल्युट्" (३।३।११७) ॥ "**तेमनं** व्यञ्जने क्लेदे **तेमनी** चुल्लिभिद्यपि" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ निष्ठीयतेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्यञ्जनस्य ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यम्

शिवति ॥ शूलेन कृतम् "शूलात्पाके" (५।४।६५) इति डाच् ॥ (१) ॥ * ॥ भटति । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से) । "अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ" (उ० ४।१७३) इतीत्रः ॥—ग्रहादित्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ भट्यते स्म वा ॥ (२) ॥ * ॥ शूले संस्कृतम् । "शूलोखाद्यत्" (४।२।१७)॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि लोहशलाकया पक्वमांसस्य ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥ * ॥ पिठरे संस्कृतम् । "संस्कृतं भक्षाः" (४।२।१६) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ "**प्रणीत**मुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**उपसंपन्न**मुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ सुष्ठु संस्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "संपरिभ्याम्—" (६।१।१३७) इति सुट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ "पिच्छा तु शाल्मलीचेष्टे मण्डे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाश्वपदामये । (पङ्क्तौ पूगच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । **पिच्छः** पुच्छे)" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् । विजिं लाति । 'लादाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोध्यते स्म । 'शुध शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्कनम् । 'चिक्क गतौ' (   ) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।९) ॥ यद्वा चिक्कनम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्कस्य अणम् । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥—चित्यते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । "चितेः कणः कश्च" (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । बाहुलकादृणः ॥ यद्वा समृणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**मसृणो**ऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ स्निह्यति स्म । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "वा द्रुह–" (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म । "भुवोऽवकल्कने" इति चुरादिण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) ॥ "**भावितं** वासिते प्राप्ते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वास्यते स्म । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**वासिता** करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते" (इति मेदिनी ॥ "अथ **वासितम्** । वस्त्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ **वासिता** । स्त्रीकरिण्योः") इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ग्राहितहिङ्ग्वादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः ॥

आपक्वं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पक्वम् । "आङीषदर्थे" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ् (३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इञ् ॥ अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥ * ॥ अभ्यूषति । अभ्यूष्यते वा । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ "तोक्मं हरितो यवोऽभ्युषः" इति बोपालितात् ह्रस्वादिः (समध्यः) अपि ॥ तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥ * ॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) "**अभ्योषः**" अपि, इत्येके ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि हरितयवादेर्भर्जितस्य ॥

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि "चितेः कणः कश्च" (उ० ४।१७६) । बाहुलकादगुणः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्" इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदस्मरणमूलकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पुंसि बहुत्वे ॥ "**लाजः** स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूम्नि, इत्यर्थः ॥ मुकुटस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति विगृह्य ॥ ते (लाजाः) नित्यपुंलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचख्यौ ॥ "**अक्षतं** न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्वहिंसिते । यवेऽपि क्वचित्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भृष्टव्रीह्यादेः ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रीति ॥ 'प्रथते । प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । "–पृथुकपाकाः–" (उ० ५।५३) इति साधुः॥ "**पृथुकश्चिपिटेऽर्भके**" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ नासिकाया नतम् । "इनच्पिटच्चिकचि च" (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः । चिपिटमिव । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) । "इवे–" (५।३। ९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**चिवडा**" इति ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ दधति । 'डुधाञ्' (जु० उ० से०) । "धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः" (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूम्नि ॥ "**धाना** भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ भृष्टश्चासौ यवश्च॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । "नीपादयश्च" इति पः कित्—इति ॥ तन्न । तादृशसूत्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ न पूय्यते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।१।६६) ॥ यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥ * ॥ पिष्टस्य विकारः । "संज्ञायाम्" (४।३।१४७) इति कन् ॥ "**पिष्टको** घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । "अकर्तरि च–" (३।३।१९) इति घञ् । "रभेरशब्लिटोः" (७।१।६३) इति नुम् ॥ * ॥ "**करम्बः**" इति पाठे । केन जलेन रम्बते । 'रबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा किराति, कीर्यते, वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) "कॄकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" (उ० ४।८२)॥ (१) ॥ * ॥ सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । "सितनिगमि–" (उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥ ("**धानाचूर्णं** तु **सक्तवः**" इति नाममाला) ॥ दध्युपसिक्ताः सक्तवः । "अन्नेन व्यञ्जनम्"(२। १।३४) इति समासः ॥ शाकपार्थिवादिः (२।१।७८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति। 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०)। बाहुलकात्सः। "बहुलं छन्दसि" (७।४।७८) इतीत्वम्। "ब्राह्मणभिस्सा" इति (६।४।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि ॥ यद्वा भेदनम्। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। भिदं स्यति। 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः। 'पृषोदरादिः (६।३।१०९)। मुकुटस्तु—भ्यस्यते भक्ष्यते। 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः। "भ्यसेः संप्रसारणं सश्च"—इत्याह ॥ तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥ * ॥ भज्यते स्म। 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०)। कर्मणि क्तः॥ "**भक्त**मन्ने तत्परे च" इति हेमचन्द्रः ॥ (२)॥*॥ अद्यते। 'अद भक्षणे' (अ० प० से०)। "अदेर्नुम्धौ च" (उ० ४।२०६) इत्यसुन् ॥ अन्धयति वा। 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥ * ॥ अद्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। "अन्नाण्णः" (४।४।८५) इति निपातनात् "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः ॥ "**अन्नं** भक्ते च भुक्ते स्यात्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ उनत्ति। "उन्दी क्लेदने" (रु० प० से०)। "उन्देर्नलोपश्च" (उ० २।७६) इति युच् ॥ ऊर्दतेऽनेन वा। 'उर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०)। करणे ल्युट् (३।३।११७)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) "**ओदनं** न स्त्रियां भक्ते वलाया-**मोदनी** स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥ * ॥ दीव्यत्यनेन। 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०)। "दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य" (उ० ४।५५) इतिक्विन् ॥—"हव्यादयश्च" इति क्विन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥—'सः' इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी ॥ **दीदिवि**र्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्" इति विश्वः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते। 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। "अन्येभ्योऽपि–" (वा०३।२।१०१) इति डः। "ङ्यापोः–" (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ दह्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)। कुत्सिता दग्धा। "कुत्सिते" (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दग्धौदनस्य ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम्।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च ॥ रसस्याग्रः, इति वा ॥ अग्रो रसः, इति। राजदन्तादिः (२।२।३१) वा। सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा। 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१८) वा ॥ मन्यते वा। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। "ञमन्ताड्डः" (उ० १।११४) ॥ "**मण्डः** पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि। आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते। 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। ण्यन्तः। बाहुलकादरन् ॥ मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ आच-म्यते। 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०)। "अकर्तरि च" (३।३।१९) इति घञ्। वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥ * ॥ निस्राव्यते। 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। ण्यन्तः। "एरच्" (३।३।५६)। घञ् (३। ३।१९) वा ॥ * ॥—"**विस्रावः**"—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥ * ॥ त्रीणि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । "सृयुवचिभ्योऽन्यूजागूजक्नुचः" (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥ * ॥ उष्णैव । "ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्" (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । "संयोगादेरातः" (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥ * ॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥ * ॥ तरणम् । तरः । 'तॄ प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) । तरं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च "लपसी" इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । "गोपयसोर्यत्" (४।३।१६०) । "वान्तो यि प्रत्यये" (६।१।७९) ॥ "गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वं भवविकारावयवादि ॥ * ॥ एकम् ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गवीति ॥ गोर्विट् ॥ (१) ॥ * ॥ गोः पुरीषम् । "गोश्च पुरीषे" (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कृतॄभ्यामीषन्" (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ "दुग्धं क्षीरे पूरिते च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यन्तः । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ घस्यते वा । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । "घसेः किच्च" (उ० ४।३४) इतीरन् । "गमहनजन–" (६।४।९८) इत्युपधालोपः । "खरि च" (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वम् । "शासिवसि–" (८।३।६०) इति षत्वम् ॥ "क्षीरं पानीयदुग्धयोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ पीयते । 'पीङ् माने' (दि० आ० अ०) ॥ पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "पयः क्षीरे च नीरे च" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः । "गोपयसोर्यत्" (४।३।१६०) ॥ (१) ॥ * ॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तक्रं नवनीतं च ॥ * ॥ एकम् ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्रेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । "अब्यादयश्च" (उ० ४।११२) इति 'त्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्स्यम्' इति निपातः—इति मुकुटः ॥ "द्रप्सम्" इति स्वामी पठति ॥ दृप्यन्त्यनेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) । "अनुदात्तस्य च" (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ॥—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः ॥ "द्रप्सं दध्यघनं तथा" इति नाममाला ॥ (१) ॥ * ॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥ * ॥ एकं "**दगडा**" इति ख्यातस्य ॥ केचित्तु 'द्रप्स'स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "वाणद्रप्सौ **सरौ**" इति दुर्गात् ॥—उपरि प्लवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा०प०अ०) । "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः" (उ० ३।८९) ॥ "**घृत**माज्याम्त्रुदीप्तेषु" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । "अञ्जेः संज्ञायाम्" (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः" (वा० २।१०८) इतीसिः ॥ "**हविः** सर्पिषि होतव्ये" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । इसिः (वा० २।१०८) ॥ ४ ॥*॥ चत्वारि ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । "विशेषणम्" (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥ * ॥ एकमकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्भवति । अच् (३।१।१३४) । तस्य "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्" (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥ * ॥ एकमेकरात्रपर्युषिताद्दध्न उत्पन्नस्य घृतस्य ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । "कर्तृकरणे—" (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवम् । "दृतिकुक्षि—" (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥ * ॥ न रिष्टमक्षेमं यस्मात् । "अनेक—" (२।२।२४) ॥ "**अरिष्ट**मशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि घोलस्य ॥

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

तेति ॥ तञ्चति । तञ्च्यते वा । 'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । "स्फायितञ्चि—" (उ० २।१३) इति रक्म् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥ * ॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । "उदकस्योदः संज्ञायाम्" (६।३।५७)। "उदश्वितः—" (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥ * ॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकं क्रमेण चतुर्थांशजलघोलार्धजलघोलनिर्जलघोलानाम् ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेति ॥ दध्नो भवति ॥ * ॥ मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । "सितनि–" (उ० ११६९) इति तुन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वस्त्रनिःसृतदधिजलस्य ॥—दध्न उपरिभागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) । "पीयेरूषन्" (उ० ४।७६) ॥ "**पीयूषं** सप्तदिवसावधिक्षीरे तथामृते" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * ॥ मुकुटस्तु—"**पेयूषम्**" इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः ॥ यत्तु—पीयते ददम् । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो नाशयिता । पेयूषः—इति व्याख्यातम् ॥ तन्न । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् ॥ 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नवप्रसूतायाः गोः क्षीरस्य ॥

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । "सुपः–" (३।१।८) इति क्यच् । "अशनाया–" (७।४।३४) इतीत्वाभावः । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ भोक्तुमिच्छा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । "धातोः कर्मणः" (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥ * ॥ क्षोधनम् । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ * ॥ भागुरिमते टापि "**क्षुधा**" च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

ग्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । "अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ केन वलते । 'वल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) । "घुमास्था–" (६।४।६६) इतीत्वम् । समाना पीतिः । "समानस्य च्छन्दसि–" (६।३।८४) इति सभावः ॥ सह पीतिर्वा। "सहस्य सः संज्ञायाम्" (६।३।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बहुभिः संमिल्य पानस्य ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । "बहुलं छन्दसि" (२।४।३९) इति घस् । "घसिभसोर्हलि च" (६।४।१००) इत्युपधालोपः । "झलो झलि" (८।२।२६) इति सलोपः । "झषस्तथोर्धोऽधः" (८।२।४०) । "झलां जश् झशि" (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना ग्धिः । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ * ॥ सह भोजनम् । "सुप् सुपा" (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥ * ॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। "धातोः" (३।१।७) इति सन् । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ तर्षणम् । 'ञितृष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ ("**तृट् तृष्णावत्तर्ष**वच्च भवेल्लिप्सा-पिपासयोः" इति हैमः) ॥ (३) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥ * ॥ "**तृषा** लिप्सातृषोः स्त्रियाम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । "अदो जग्धिः" (२।४।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ भुजेः (रु० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'जिमु आदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**लेप**-स्तु लेपने । अशने च सुरायां च" इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ आहरणम् । 'हृञः' (भ्वा० उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ न्यदनम् । अदेः (अ० प० अ०) "नौ ण च" (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । "घञपोश्च" (२।४।३८) इति घस्लादेशः ॥ (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च" (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितम् । "पूर्वकालैक–" (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भुक्तोत्सृष्टस्य ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "विशेषैर्यद्यबाधितः" इति क्लीबत्वम् ॥ "**कामं** वाढेऽनुमतिरेतसोः । **कामः** स्मरेच्छाकाम्येषु" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥ * ॥ "**इष्ट**माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रे-एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।११४) ॥ "इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रे-" यसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ आप्तु-मिष्टम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । क्तः (३।३।११४) । "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७।४।५५) । "अव्ययं विभक्ति–" (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् इच्छानतिक्रमस्य ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**गोपो** गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्" इति विश्वः मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गां पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"**गोपालो** नृपगोपेशे + **गोकिलो** मुसले हले +" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ गां संचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०)। "चक्षिङः ख्याञ्" (२।४।५४)। "समि ख्यः" (३।२।७) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ गां दोग्धि । "सत्सूद्विष–" (३।२।६१) इति क्विप् ॥ * ॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के "गोदुहः" अपि ॥ "गोप**गोदुह**बल्लवाः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४) ॥ * ॥ आ समन्ताद्भियं राति। "आतः–" (३।२।३) इति कः ॥ आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ' (अ० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा। "आतः–" (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च । गोमहिष्यौ आदी यस्य । तत् ॥ * ॥ पादे बन्धनमस्य ॥ * ॥ "यादवं धनम्" इति पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ "गवादि **यादवं** वित्तम्" इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥ * ॥ बहवो गावोऽस्य । भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ "ज्योत्स्ना–" (५।२।११४) इति मिनिश्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥ * ॥ गवां धनं समूहः ॥ "गोकुले धनगोधने" इति व्याडिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गोसंघातस्य ॥

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । "अषड–" (५।४।७) इति खः । मुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं पूर्वं गवां चरणस्थानस्य ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
अनड्वान् सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)। "श्वन्नुक्षन्–" (उ० १।१५९) इति कनिः ॥ बाहुलकात्कनिन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ भन्दति(ते)। 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०)। "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २।२८) इति साधुः ॥—"स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ॥ "**भद्रः** शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्त-

---

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि "गोकिलशब्दार्थबोधकत्वात्" ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्च वर् च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) ॥ अतिशयितं बलमस्य । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥ बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥ * ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । "ऋषिवृषिभ्यां कित्" (उ० ३।१२३) इत्यभच् ॥ (४) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) ॥ "**वृषभः** श्रेष्ठवृषयोः" इति विश्वः ॥ (५) ॥ * ॥ "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**वृषो** धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्रले । **वृषा** मूषिकपर्ण्यां च" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ अनः शकटं वहति । "अनसि वहेः क्विबनसो डश्च" ( ) ॥ (७) ॥ * ॥ सुरभ्या अपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२०) ॥—"इतश्चानिञः" (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ तत्र 'द्व्यचः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥ * ॥ गच्छति । "गमेर्डोः" (उ० २।६७) ॥ "**गौः** स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणादिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । "गोत्रोक्षोष्ट्र–" (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । "खलगोरथात्" (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥ * ॥ "इनित्रकट्यचश्च" (४।२।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकैधनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । गोत्रोक्षोष्ट्र–" (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ धेनूनां समूहः । "अचित्तहस्ति–" (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्चासावुक्षा च । "अचतुर–" (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ।

व्रिति ॥ वृद्धश्चासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ * ॥ जरंश्चासौ गौश्च । "पूर्वकालैक–" (२।१।४९) इति समासः । गोरतद्धितलुकि" (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । "अचतुर–" (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं भ्रष्टदम्यभावस्य ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृणु भक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शेति ॥ शकृत् करोति । "स्तम्बशकृतोरिन्" (३।२।२४) ॥ (१) ॥ * ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" (उ० ३।६२) ॥ "**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । "अर्हे कृत्यतृचश्च" (३।३।१६९) इत्यर्थे "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ तनुर्वत्सः । "वत्सोक्षाश्व–" (५।३।९१) इत्यादिना ष्टरच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वत्सभावमतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य ॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः । "ऋषभोपानहोर्ञ्यः" (५।१।१४) ॥(१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः । ॥ * ॥ एकम् ॥

षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

षेति ॥ सनोति । सन्यते वा । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । "अमन्ताड्डः" (उ० १।११४) । वाहुलकान्न सत्वम् ॥ "**षण्ड** पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्" इति मूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनी ॥ *॥ "शाण्ढः" इति पाठे "शमेर्ढः" (उ० १।९९) ॥ "**शण्ढः** स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ एषणम् । इट् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ केचित् "**इत्वरः**" इति पठन्ति । एति तच्छीलः । "इण्नश्जि–" (३।२।१६३) इति क्वरप् । तुक् (६।१।७१)॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**सांड**" इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । "गोचरसंचर–" (३।३।११९) इति साधुः ॥ "**वहः** स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

सास्ना तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । "रास्नासास्ना–" (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ गालस्य कम्बलः ॥ **कम्बलो** नागराजे स्यात्सास्ना प्रावारयोः कमौ। (**कम्बल**श्चोत्तरासङ्गे **कम्बलं** सलिले मतम्) इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।३।११४) । नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे–" (चु० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ नासिकायां भवा । "शरीरावयवाच्च" (४।३।५५) इति यत् । "नस्नासिकायाः यत्तस्क्षुद्रेषु" (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यया नासारज्ज्वा उतः ॥ * ॥ "**नस्तोतः**" इति पाठः—इति कश्चित् ॥ नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्तयोतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नासारज्जुयुक्तस्य ॥

१—"स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः" इति पाठान्तरम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमग्रगामिनं वहति । "वहश्च" (३।२।६४) इति ण्विः ॥ * ॥ स्वामी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विग्रह्य (**'पष्ठवाट्'** इति) रेफरहितं पठति ॥ तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ * ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । "अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य ॥

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

य्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" (४।४।७६) इति यत् ॥ * ॥ "शकटादण्" (४।४।८०) ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । "तेन दीव्यति खनति–" (४।४।२) इति ठक् ॥ * ॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । "हलसीराट्ठक्" (४।४।८१) ॥ * ॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । "हलसीराट्ठक्" (४।३।१२४) ॥ * ॥ द्वे उक्तार्थेषु नाम्नी ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥ * ॥ "धुरो यड्ढकौ" (४।४।७७) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ "खः सर्वधुरात्" (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥ * ॥ धुरं धारयति । "संज्ञायां भृतॄवृजि–" (३।२।४६) इति खच् । "खचि ह्रस्वः" (६।४।९४) । "वाचंयमपुरंदरौ च" (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक्[१] । "अरुर्द्विष–" (६।३।६७) इति मुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

उवेति ॥ एका चासौ धूश्च । "ऋक्पूरब्धूः–" (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । "एकधुराल्लुक् च" (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ (लुक्पक्षे "लुक् तद्धितलुकि" (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥ * ॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्च । सर्वधुरां वहति । "खः सर्वधुरात्" (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ "गौरुस्रा **प्रिया इला मही**" इति निरुक्तम् ॥ मह्या अपत्यं स्त्री । "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२०) ॥—मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ।

१—"वाचंयम–" इत्यत्र "इच एकाचोऽम्" इत्यत्र 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विधेयः । तया च मुमोत्रोपन्यासो व्यर्थः ॥ अक् विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"खनो घ च" (३।३।१२५) इति वा। महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥ * ॥ गच्छति। "गमेर्डोः" (उ० २।६७) ॥ (३) ॥ * ॥ वसति क्षीरमस्याम्। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। "स्फायि–" (उ० २।१३) इति रक्। "वचिस्वपि–" (६।१।१५) इति वस्य उः। 'न रपर–" (८।३।११०) इति षत्वाभावः ॥ "उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्रार्जुन्युपचित्रयोः" (इति मेदिनी) ॥ "उस्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्" ॥ (४) ॥ * ॥ मान्यते। 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०)। "नप्तृनेष्टृ–" (उ० २।९५) इति साधुः ॥ "मातरौ गोजनन्यौ द्वे" इति रुद्रः ॥ "माता गौर्यादिजननी गोब्रह्माण्यादिभूमिषु" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ शृङ्गमस्त्यस्याः। "अतः" (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥ * ॥ अर्जुनवर्णयोगात्। "अन्यतो ङीष्" (४।१।४०) ॥ "अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः। मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि। उषायां वाहुदानद्यां कुट्टिन्यामपि च क्वचित्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा। "अघ्न्यादयश्च" (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ (८) ॥ * ॥ रोहितवर्णयोगात्। "वर्णादनुदात्तात्–" (४।१।३९) इति ङीन्नौ ॥ "रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्गवि। (लोहिताकटुरोहिण्योः)" इति हेमचन्द्रः ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी।

स्येति ॥ नीचैश्चरति। "चरति" (४।४।८) इति ठक्। "अव्ययानाम्–" (६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ यद्वा "निचिः कर्णशिरोदेशे" इति रभसः ॥ ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। प्रशस्तं निचिकमस्याः। "ज्योत्स्नादिभ्यः" (वा० ५।२।१०३) इत्यण् ॥ "नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता" इति नाममाला ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः ॥ शवलयोगात्। "अन्यतो ङीष्" (४।१।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ धवलयोगात्। अनुदात्तत्वाभावान्न ङीष् ॥ मुकुटस्तु—"धवली"—इत्याह ॥ तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना 'कृष्णा–कपिला–पाटला' इत्यादयः ॥ प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः ॥ अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्रशृङ्गी, इत्यादयः ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः। "दामहायना–" (४।१।२७) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः। आर्हीयष्ठक् ( )। तस्य "अध्यर्ध–" (५।१।२८) इति लुक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ एको हायनो यस्याः। 'ङीष्' (४।१।२७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ चत्वारो हायना यस्याः। ङीष् (४।१।२७)। "त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य" (वा० ८।४।) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**वशो** जनस्पृहायत्तेष्वायतत्वप्रभुत्वयोः । **वशा** नार्यां बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥—अघ्न्यादिः (उ० ४।११२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ स्रवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्च—" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ संधास्त्यस्याः । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ + अवश्यं संधत्ते वा । "आवश्यका—" (३।३।१७०) इति णिनिः + ॥ "**संधिनी** वृषभाक्रान्ताकालदुग्धोस्त्रयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं कृतमैथुनायाः ॥

अथ वेहद् गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । "संश्चत्तृपद्वेहत्" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ गर्भमुपहन्ति । "सुप्यजातो—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वृषयोगेन गर्भपातिन्याः ॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥*॥ उपसर्यते वृषेण । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) "उपसर्या काल्या प्रजने" (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं गर्भग्रहणयोग्यायाः ॥

प्रष्ठौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्ठं वहति । "वहश्च" (३।२।६४) इति ण्विः । "वाहः" (४।१।७१) इति ङीष् ॥ * ॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ "**पष्ठौही**" इति पाठे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रथमं गर्भं धृतवत्याः ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ न चण्डी ॥ (१) ॥ * ॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) ॥ सु क्रियते वा । "ईषद्दुःसुषु—" (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुशीलायाः ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

१—इदमसंगतम् । णिनेः क्तित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः । णित्वात् "आतो युक्" (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैतज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां "स्थायी" 'गोसंदायः' इत्यत्र युगेव कृतः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ परमिच्छति ॥ परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बहुप्रसूतायाः ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । "सुप्सुपा" (२।१।४) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ वष्कते । 'वष्क गतौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः । "अतः–" (९।२।११९) इतीनिः । "अट्कुप्वाङ्–" (८।४।२) इति णत्वम् ॥–"पूर्वपदात्–" (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ समासाभावात् ॥ * ॥ यद्वा "**वष्कयस्त्वेकहायनो** वत्सः" इति शाकटायनः ॥ तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । "सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्" (ग० ४।१।४९) इति ङीष् । गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ॥ "पूर्वपदात्" (८।४।३) इति णत्वम् ॥ अत्र पक्षे (**वष्कयणी**) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेट इच्च' (उ० ३।३४) इति नुः ॥–"धेन्वादयश्च–" इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ "**धेनुर्गोमात्रके** दोग्ध्याम्" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । "शेषात्–" (९।४।१९४) इति कप् । "प्रत्ययस्थात्" (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सुव्रता सुखसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ सुखेन संदुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पीनोध्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । "ऊधसोऽनङ्" (९।४।१३१) । "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" (४।१।२९) ॥ (१) ॥ * ॥ पीवरः स्तनोऽस्याः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्" (४।१।९४) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥ * ॥ द्रोणं दोग्धि । "दुहः कप् घश्च" (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ "संज्ञायां धेनुष्या" (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । "समां समां विजायते" (९।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाब्विभक्त्योर्लोपः, पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

वीति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । "ऊधसोऽनङ्" (९।४।१३१) इत्यादि निर्देशादूधादेशः ॥—"श्वेः संप्रसारणं च" (उ० ४।१९३) इत्यनुवृत्तौ "वहेर्धो दीर्घश्च" इत्यसुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः । "प्यायः पी" (६।१।२८) निष्ठायाम् । "आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः" (वा० ६।१।२८) इति वा, पीभावः। "ओदितश्च" (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्षीराशयस्य ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ श्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । "सर्वनिघृष्व—" (उ० १।१५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०)। "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पशुबन्धनकाष्ठस्य ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ द्यति । 'दो अवखण्डनम्' । दीयते वा, वनेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥ * ॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । "अन्" (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । "टिड्ढा—" (४।१।१५) इति ङीप् ॥ "नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः" (४।१।२९) इति ङीष् वा ॥ * ॥—"**बन्धनी**"—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पशुबन्धनरज्जोः ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । "विशाखाषाढात्—" (५।१।११०) ॥ "**वैशाखो** मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मथ्यतेऽनेन । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**मन्थो** रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च" इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच्॥ ताच्छील्ये चानश् (३।२।१२९) वा ॥ मुकुटेन तु "परमे कित्" इत्यनुवृत्तौ "मन्थः" (उ० ४।११) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न ॥ अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् ॥ यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् ॥ तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न ॥ आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥ * ॥ मथ्यतेऽनेन । "मन्थः" (उ० ४।११) इतीनिः कित् ॥ यत्तु—"पथिमथिभ्यामिन्"—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥ * ॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' ( ) । बाहुलकात्करन् ॥—"कुठश्च" इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ * ॥ "**कुटरः**" इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (१) ॥ * ॥ दण्डं विष्कभ्नाति । 'स्कम्भु रोधने' सौत्रः । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । "वेः स्कभ्नातेर्नित्यम्" (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मन्थबन्धनकाष्ठस्य ॥ गर्गरीमुखस्य वा ॥ मन्थदण्डधारककाष्ठस्य वा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

मेति ॥ मथ्यतेऽस्याम् । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । "आतः–" (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ गिरति वा । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्गरट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मन्थनपात्रस्य ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१९९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥—"उषिसूभूभ्यः कित्" इति ष्ट्रन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे'(भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥ इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ॥ एलयति । 'इल गतौ' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥ * ॥ मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ ("**मयः** शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ महान्त्यङ्गान्यस्य । "अनेकम्–" (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । "कृशृशलि(कलि)गर्दिभ्योऽभच्" (उ० ४।१२२) ॥ "**करभो** मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकमुष्ट्रशिशोः ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥७५ ॥

केति ॥ "शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे" (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्तस्य करभस्य ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "अजाविभ्याम्–" (५।१।८) इति निर्देशान्न वी । "अजाद्यतष्टाप्" (४।१।४) ॥ "**अज**श्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ छ्यति, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । "छापूखडिभ्यः कित्" (उ० १।१२४) इति गन् । "जातेः–" (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभ्नोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) तु नलोपो न स्यात् ॥ * ॥ "**तुभ**" इति पाठे, तोभते । 'तुभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥ * ॥ "**शुभ**" इति पाठे 'शुभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । "छो गुक् ह्रस्वश्च" (उ० १।११३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥ * ॥ पञ्च ॥

मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

१—इदं च "उषिखनिभ्यां कित्" (उ० ४।१६२) इति सूत्रास्मरणमूलकम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (१) ॥ * ॥ उरु भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यद्वा उना शंभुना रम्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । वाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अर्तेः क्युरुच" (उ० ५।१७) इति क्युन् ॥ (३) ॥ * ॥ ऊर्णा अस्य । "ऊर्णाया युस्" (५।२।१२३) ॥ (४) ॥ * ॥ मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प०से०) । "सृवृषिभ्यां कित्" (उ० ४।४९) इति निः ॥—"सृणिवेणिवृष्णिपार्ष्णिचूर्णयः" इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (६) ॥ * ॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । डलयोरेकत्वम् ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

वितिं ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समूहः । "गोत्रोक्षो—" (४।२।३९) इति वुञ् ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । "आसन्दीवत्—" (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ वलय उपसंहाराय संहितः । "छदिरूपधि—" (५।१।१३) इति ढञ् ॥ वलेरपत्यम् । "इतश्चानिञः" (४।१।१२२) इति ढग् वा ॥ "**वालेयो** गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु" इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ रासते । 'रासृ शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । "रासिवल्लिभ्यां च" (उ० ३।१२९) इत्यभच् ॥ (३) ॥ * ॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" (उ० ३।१२२) ॥ "**गर्दभं** श्वेतकुमुदे **गर्दभो** गन्धभिद्यपि । रासभे, **गर्दभी** क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ खं मुखविलमतिशायितमस्य । "खमुख—" (वा० ५।२।१०७) इति रः ॥ "**खरो** रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च" इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो बाणिजो बणिक् ।
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवाः । धूमादित्वात् (४।२।१२७)वुञ् ॥ विदेग्धि वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ 'वै निश्चितो देह उपचयो यस्य,' इति वा ॥ "**वैदेहको** बाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च" इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥ * ॥ सार्थं वहन्ति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ निगमे भवः । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "**नैगमः** स्यादुपनिषद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे 'निगमः' अपि ॥ "**निगमो** बाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च" (भ्वा० आ० से०) । "पणतेरिज्यादेश्च बः" (उ० २।७०) । "**बणिक्** स्त्रियाम् । बणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणा-" प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (४) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । "अवद्यन्तरे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पण्य–'' (३।१।१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥ * ॥ आपणो व्यवहारोऽस्यास्ति । ''अतः–'' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७) ॥ * ॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । ''वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्'' (४।४।१३) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' (क्र्या० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रयेण जीवति । ''वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्'' (४।४।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ ''[१]दूतवणिग्भ्यां च'' इति यः ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे वणिक्कर्मणः ॥

मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । ''नौवयो–'' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वसत्यत्र । ''धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः'' (उ० ३।६) ॥ ''**वस्नं** वस्त्रे धने मूल्ये भृतौ'' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ अवक्रीयतेऽनेन । ''पुंसि–'' (३।३।११८) इति घः—''एरच्'' (३।३।५६)—इति मुकुटः ॥ तन्न । ल्युटा बाधात् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०) । ''अनित्यमागमशासनम्'' इति न नुम् ॥ ''इगुपधात्कित्'' (उ० ४।१२०) इतीन् । ''कृदिकारात्–'' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥–''निपूर्वाद्व्येञो निरी च'' इति डिः । ''कृदिकारात्'' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । व्यो यलोपः, नेर्दीर्घः । नीवी—[२]इत्याह मुकुटः ॥ ''**नीवी** स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपॅणे'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ परिपण्यते वृद्ध्यर्थं प्रयुज्यते । ''पुंसि–'' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । अकर्तरि–'' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अध्यारूढम् । ''अधिकम्'' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥ * ॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ''**फलं** जातीफले सस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोः । (त्रिफलायां

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥ तस्मात् वणिजि साधुः । ''तत्र साधुः'' (४।४।९८) इति यत् इति बोध्यम् ॥ २—उज्ज्वलदत्तादिषु तु ''नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'' (उ०४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥

३—परिपण आधम्बरः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु **फली** स्मृता)" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ "**फलं** हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । **फली** फलिन्याम्" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥ * ॥ क्वचित् "**प्रतिदानम्**" इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) । "अचो यत्" (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) । "ईद्यति" (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ * ॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "**अदलाबदला**" इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

प्विति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निक्षेपस्य ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ तस्यार्पणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्वामिने निक्षेपार्पणस्य ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । "अचो यत्" (३।१।९७) । गुणः (७।३।८४) "क्रय्यस्तदर्थे" (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकं 'ग्राहका गृह्णीयुः' इति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य ॥

क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥ * ॥ एकं हट्टे प्रसारणयोग्यस्य ॥

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । "तव्यत्तव्यानीयरः" (३।१।९६) ॥ (२) ॥ * ॥ "अवद्यपण्य–" (३।१।१०१) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विक्रयक्रियाकर्मणः ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः)

क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

क्लीति ॥ सत्यस्य करणम् । "सत्यापपाश–" (३।१।२५) इति णिजापुकौ । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥ "**सत्यापना** सत्याकृतिः" इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् "ण्यासश्रन्थः–" (३।३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) । "कारे सत्यागदस्य" (६।३।७०) इति मुम् ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । "सत्यादशपथे" (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**साई**" इति ख्यातायाः ॥

१—इतः प्रभृतिः एरजित्यन्तः पाठः काश्मीरपुस्तकस्थः ॥ अन्यत्र तु न ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ * ॥ विक्रयणम् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विक्रयक्रियायाः ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशान्ति, दश्यन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् ॥ दशशब्दमभिव्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) । "नपुंसकात्–" (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न ॥ एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च ॥ तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु 'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' ॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः । एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः, दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥ आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्' इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । "अष्टादशभ्य एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः" इति—इति स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां हेमाचार्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । "बहुषु बहुवचनम्" (१।४।२१) इति सूत्रभाष्ये 'किंसंबन्ध्येकत्वे, किंसंबन्धिद्वित्वे, किंसंबन्धिबहुत्वे' इत्यर्थे "कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु" इति प्रयोगेण संख्यापरत्वस्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्रयोगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ताएव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ।ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च" इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये संख्याने वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशतिर्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—"ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः" इति—इति हेमचन्द्रः ॥ ३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्त एकशेषेण। द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः ॥—इति क्षीरस्वामी ॥ यद्वा तु भेदविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामानाधिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्याभावेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंश तयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः ॥ "पङ्क्तिविंशति–" (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशभट्टेन तु—विंशत्यादयो द्व्यादयश्च धर्मशक्ता एव । धर्मधर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ। विंशत्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचिदभेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आरोपेण, इति गृहाण ॥ द्व्यादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्, इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवचनम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ "द्व्येकयोः–" (१।४।२२) इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति निष्कर्ष उक्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचनबहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः,' इति ॥

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः । यथा 'विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । "पङ्क्तिविंशति–" (५।१।५९) इति साधुः ॥ "**पङ्क्तिर्द**शाक्षरछन्दोदशासंख्यावलीषु" इति विश्वः ॥ * ॥ पङ्क्तेर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा 'दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्रम्, दश सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥

यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्बाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् । योतुः शोधनम्, शोधकः, वा । "तस्येदम्" (४।३।१२०) ॥ * ॥ द्रोर्विकारः । "माने वयः" (४।३।१६२) ॥ (२) ॥ * ॥ मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । "पाय्यसांनाय्य–" (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥ * ॥ मानमर्थो यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह ॥ **तुलेति** ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०३) । —"अतुलोपमाभ्याम्" (२।३।७२) इति निर्देशाद्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मष्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ ("**माषो** व्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेदयोः" इति मेदिनी) ॥ कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**अक्षो** रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । **अक्षं** सौवर्चले तुत्थे हृषीके स्यात्" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**पलमु**न्मानमांसयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥ * ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्विति ॥ शोभनो वर्णः, स्तुतिः, वा यस्य ॥ रुद्रस्तु "**सुवर्णं** स्वर्णविस्तयोः" इति क्लीबमाह ॥ "**सुवर्णो** ना स्वर्णकर्षे **सुवर्णा** च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीबे काञ्चने हरिचन्दने" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विस्यते स्म । 'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आगमस्यानित्यत्वान्नेट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

क्विति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य हेम्नः पले ॥ * ॥ एकम् ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । "–अतुलोपमाभ्याम्–" (२।३।७२) इति निपातनाद्गुणाभावः । णिजभावे तु "इगुपध–" (३।१।१३५) ॥ "**तुला** सादृश्यमानयोः। गृहाणां दारुबन्धाय पीठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (**तुलं** स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)" इति विश्वहैमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पलानां शतम् ॥ * ॥ एकम् ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । "अकर्तरि च" (३।३।१९) इति घञ् ॥ "**भारः** सहस्रद्वितये पलानामपि वीवधे" इत्यजयः ॥ "**भारः** स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसहस्रके" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ (ऋयादेर्दीर्घान्तात्) अपि (३।३।५७) **भरः** ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "आरैर्दशभिराचितः" इति रत्नकोषः ॥ "**आचितः** शकटोन्मेये पलानामयुतं द्वये" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । "शेषे" (४।२।९२) इत्यण् ॥ * ॥ एकम् ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षस्यायम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । "नित्यं पणः–" (३।३।६६) इत्यप् । "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घो वा ॥ कार्षस्य कार्षेण वा आपणः ॥ "**कार्षापणो**ऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रजतरूप्यस्य ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ * ॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । "नित्यं पणः–" (३।३।६६) इत्यप् ॥ "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ "**पणो** वराटमाने स्यान्मूल्ये का-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृतौ धने" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं ताम्र-कृतकार्षापणस्य ॥ तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानां त्वाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढोकते । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**आढकी** च तुवर्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । "कॄवॄजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्" (उ० ३।१०) इति नः ॥ "द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृ-दन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**वाहो**ऽश्वमानयोः । वृषे, **वाहा** तु वाहौ स्यात्" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० से०) । बाहुलकात् कवचूप्रत्ययः । अनित्यत्वान्न नुम् ॥ * ॥ "**कुटपः**" इत्यपि पाठः—इति मुकुटः ॥ तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१४२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रस्थीयतेऽनेन । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) ॥ "**प्रस्थो**ऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादिग्रहः ॥ "**वाहो** विंशतिखारीभिर्**भविका** स्यादनेनं तु । **प्रवर्तः** पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः" ॥ "पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्" ॥ * ॥ पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "पदरुज—" (३।३।१६) इति घञ् ॥ "(**पदं** शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । **पादो** बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते । 'अंश विभाजने' ( ) अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥—"अमेः शन्" इति त्वपाणिनीयः ॥ "**अंशो** विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि वस्तुनः" इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयंलिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्याया-मप्रकृतत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ * ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ "भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ द्रुरिव । "द्रव्यं च भव्ये" (५।३।१०४) इति साधुः ॥ "**द्रव्यं** भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ विद्यते स्म । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । "वित्तो भोगप्रत्यययोः" (८।२।५८) इति साधुः ॥ "**वित्तं** क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ स्वपतौ साधु । "पथ्यतिथि—" (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥ * ॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । "पातृतुदिवचिरिचि—" (उ० ३।७) इति थक् ॥—"वमिकाशि—" इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (४) ॥ * ॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् क्थन् ॥ (५) ॥ * ॥ धनाति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "**धनं** तु गोधने वित्ते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ वसति, उष्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । "शॄस्वृस्निहि—" (उ० १।१०) इत्युः ॥—"पचसिवसि—" इत्यादिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । उः ॥ "**वसुर्**मयूखाग्निजनाधिपेषु योक्त्रे सुरे स्याद्वसुहाटके च । वृद्ध्यौषधस्थानधनेषु रत्ने वसु स्यान्मधुरेऽन्यवच्च" इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥ * ॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । "हर्यतेः कन्यन् हिर् च" (उ० ५।४४) ॥—जिहीते भाग्यवन्तम् । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । "हो हिर् च" इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ "**हिरण्यं** चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ द्रवति, द्रूयते वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । द्रुदक्षिभ्यामिनन्" (उ० २।५०) ॥ "**द्रविणं** न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ दिवं मनति । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ "**द्युम्नं** वित्ते बलेऽपि च" इति हेमचन्द्रः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । "अकर्तरि—" (३।३।१९) इति घञ् ॥ ऋच्छति, अर्यते वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" (उ० २।४) ॥ "**अर्थो** विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने" (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । "रातेर्डैः" (उ० २।६६) ॥ "**रा** द्वयोर्विभवे स्वर्णे" इति रुद्रः ॥ (१२) ॥ * ॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ॥ "**विभवो** धननिर्वृत्त्योः" इति हैमः ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) ॥ अकर्तरि—" (३।३।१९) इति घञ् ॥ * ॥ कुश्यते । 'कुश संश्लेषणे' (   ) "ताल्व्या मूर्धन्याश्चैते" इत्यधिकारे "**कोशविशदौ** च" इति शभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । "राजसूय–" (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् (हेमरूप्याभ्यामन्यस्य) ताम्रादेर्धातोः ॥

रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ "**आहतं** तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते चापि" इति हैमः ॥ आहतं रूपमस्य । "रूपादा हतप्रशंसयोर्यप्" (५।२।१२०) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गरुत्मतो जातत्वात् "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥ * ॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥ * ॥ लोहितमेव । "लोहितान्मणौ" (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥ * ॥ पद्ममिव रागोऽस्य । "अनेकमन्य–" (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । "विनयादिभ्यष्ठक्" (५।४।३४) ॥ (१) ॥ * ॥ मुच्यते स्म । 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**मुक्ता** मौक्तिकपुंश्चल्योः" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः ॥ यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । "द्युद्रुभ्यां मः" (५।२।१०८) ॥ ("**विद्रुमो** रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति–" (३।१।१४०) इति णः ॥ "**प्रवालो**ऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात् क्नप् । तुक् (६।१।७१) ॥ "**रत्नं** स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ मण्यते । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "**मणिः** स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिंजरेऽपि च)" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अश्मजातौ मरकतादौ ॥ * ॥ द्वे ॥

१—तद्द्वयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी ॥—तयोर्हेमरूप्ययोर्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनो वर्णोऽस्य ॥ सुष्ठु वर्ण्यते वा । 'वर्ण वर्णने'(चु० प० से०) ण्यन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) ॥ "**कनकं** हेम्नि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥ * ॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ हाटयति वा । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । "कृत्यल्युटः" (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥ * ॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) ॥ * ॥ अनुशतिकादिः (७।३।२०) । ("**शातकौम्भम्**") इति तु स्वामी ॥ (८) ॥ * ॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ "यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत" इति वायुपुराणम् ॥ "**गाङ्गेयः** स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकसेरुणोः" (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ बिभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१४५)॥ ("**भर्म** स्यात्काञ्चने भृतौ" इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ कर्वत्यनेन । 'कर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०)। मद्गुरादिः (उ० १।४१) ॥ "**कर्बुरं** सलिले हेम्नि **कर्बुरः** पापरक्षसोः । **कर्बुरा** कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ चमीकरे आकरे भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ यद्वा चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । "इञजादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) । "अनाचमेः" (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । "कृदिकारात्" (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामीं करोति । "कृञो हेतु–" (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥ * ॥ जातं रूपं यस्य ॥ यद्वा प्रशस्तं जातम् । "प्रशंसायां रूपप्" (५।३।६६) ॥ (१३) ॥ * ॥ महच्च तद्रजतं च । "सन्महत्–" (२।१।६१) इति समासः । "आन्महतः" (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥ *॥ काञ्चति(ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा०आ०से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥—पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । "काचि"धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥ * ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "युजिरुचितिजां कुश्च" (उ० १।१४६) इति मक् ॥ "**रुक्मं** लोहे सुवर्णे च" इति हैमचन्द्रः ॥ (१६) ॥ * ॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३)॥ कृताः पाठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । "शेषे" (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥ * ॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥ * ॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । "अष्टनः संज्ञायाम्" (६।३।१२५) इति दीर्घः ॥ यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥ * ॥ एकोनविंशतिः ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥ * ॥ शृङ्गिणामी । शृङ्गीं कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा ॥ "स्त्री **शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्**" इति रत्नकोषः ॥ "भूषणं कनकं शृङ्गी" इति नाममाला च ॥ अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिः" इति वचनात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । "**दुर्वर्णं** त्रिष्वसद्वर्णे क्लीबमैलेयरूप्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रजति, रज्यते वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । "पृषिरञ्जिभ्यां कित्" (उ० ३।१११) इत्यतच् । "**रजतं** त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीबं हारे च दुर्वर्णे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "**रूप्यः** स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्" इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥ * ॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । "खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ" (उ० ४।१४०) इत्यूरः ॥ "**खर्जूरं** रूप्यफलयोः । **खर्जूरः** कीटवृक्षयोः" (इति हैमः) ॥ (४) ॥ * ॥ श्वतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**श्वेतो** द्वीपाद्रिभेदयोः । **श्वेता** वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) ॥ रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) ॥ "**रीतिः** स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले लोहकिट्टे च" (इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । आरं कूटयते । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**आरकूटो**ऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्" इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पित्तलस्य ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । "अमितम्योर्दीर्घश्च" (उ० २।१६) इति रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—"तम्यमिचमां दीर्घश्च" इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । "उल्वादयश्च" (उ० ४।९५) इति साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्व्यते, वा । 'शुल्व माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । "एरच्" (३।३।५६) वा ॥ "**शुल्वं** ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य ॥ म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ द्वे हेमरूप्ये अश्नुते स्म । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेन वरम्, उरु, वा । अतिशायने इष्ठन् (५।३।५५) । "प्रियस्थिर–" (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् ॥ "**वरिष्ठं** ताम्रके

१—शृङ्गिर्हृस्वान्ता च । तथा च बाणः—"वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्" इति—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्लीबम्'' इति टवर्गद्वितीयान्ते रुद्रः ॥ ''वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ ना वरोरुतमयोस्त्रिषु'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ उं शंभुं वृणोति । 'वृञ् वरणे ('स्वा० उ० से०) । ''संज्ञायां भृतॄवृजि–'' (३।२।४६) इति खच् । ''अरुर्द्विषत्–'' (६।३।६७) इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा०२।२।१८) ॥ ''उदुंबरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्'' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तु ''औदुंबरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञादौ यज्ञशाखिनः'' इत्यजयः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुह्यते, वा । 'लुह गार्ध्ये' (   ) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ लूयते,ऽनेन वा । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । बाहुलकाद् हः ॥ रुह्यते, रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ ''**लोहो**ऽस्त्री शस्त्रके **लोहं** जोङ्गके सर्वतैजसे'' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यणि ''**लौहम्**'' ॥ (१) ॥ * ॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ''दाम्नीशस्–'' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा । 'तिज निशाने' (चु०प० से०) । ''तिजेर्दीर्घश्च'' (उ० ३।१८) इति क्स्नः ॥ ''**तीक्ष्णं** सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं, यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ ''**पिण्डो** बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः'' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ कालं च तदयश्च । ''अनोश्मायःसरसाम्–'' (५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥ * ॥ एति, अयते वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥ * ॥ अश्मनः सारः ॥ ''अश्मसारं च शस्त्रकम्'' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

अथ मण्डूरं शिङ्घाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥ * ॥ शिङ्घ्यते । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । ''आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः'' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ सिंहमाणयति. वा ॥ (''**शिङ्घाणं** काचपात्रे च लोदनासिकयोर्मले'' इति मेदिनी) ॥ * ॥ ''**सिंहानम्**'' इति पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । अच् (३।१।१३४) ॥ सिंहमानयाति वा । ''कर्मण्यण्'' (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ तस्य लोहस्य मले ॥ * ॥ द्वे ॥

सर्वं स्यात्तैजसं सोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । ''तस्य विकारः'' (४।३।१३४) इत्यण् ॥ यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ * ॥ एकं सर्वधातूनाम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः । "जानपद–" (४।१।४२) इति ङीष् ॥ "**कुशी** फालेऽपि, वल्गायां (**कुशा**, पापिष्ठ-मत्तयोः । **कुशो** वाच्यवदाख्यातः)" इति विश्वः ॥ "**कुशो** रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । **कुशी** लोहविकारे स्यात्**कुशा** वल्गा **कुशं** जले" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति–" (३।१।१४०) इति णः ॥ "**क्षारः** काचे रसे गुडे । भस्मनि धूर्ते लवणे" हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ कचते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ काचयति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "**काचः** शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । "चुपेरच्चोपधायाः" (उ० १।१११) इति कलः ॥ यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' (   ) । ण्यन्तः । "एरच्" (३।३।५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ "**चपल**श्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च **चपला** तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ रसयति धातून् वा । अच् (३।१।१३४) । "**रसः** स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । **रसा** तु रसनापाठासल्लकीक्षितिकङ्गुषु" (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ शिवेन सूयते स्म । 'षू प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**सूत**स्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पारं ददाति । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ "पारते" इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–"(वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ **रसेन्द्रः** पारदः प्रोक्तः **पारतो**ऽपि निगद्यते" इति तारपालः ॥ "पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । "पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः" इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

गवलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् ॥ यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं महिषशृङ्गस्य ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।[2]

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्र्यते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ * ॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे'

१—रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथनम्—इति मुकुटः ॥ २—"गिरिजामलम्—" इत्येकं नाम—इति स्वामिमुकुटौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(दि० आ० से०)। "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) ॥ ("गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे। लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलुङ्गयोश्च योषिति" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अमति। 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ न मलमस्य, इति वा ॥ ("अमलं त्वभ्रके क्लीबं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु" इति मेदिनी) ॥ "गिरिजं गिरिजाबीजममलं गव्रलध्वजम्" इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ स्रोतोजमञ्जनम्। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ सुवीरे देशे भवम्। "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "सौवीरं काञ्जिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले। ना तु नीवृति" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कपोतस्येदम्। कपोतवर्णत्वात्। "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण्। कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥ * ॥ यमुनायां भवम्। अण् (४।३।५३) ॥ यद्वा यमुनाया इदम्। तद्वच्छ्यामत्वात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "सुर्मा" इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुथ्यते, वा। 'तुत्थ आवरणे' ( )। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'एरच्' (३।३।५६) वा। तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥ * ॥ शिखिनो ग्रीवा। शिखिग्रीवास्यास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। तद्वद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ वितुद्यते स्म। 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥ * ॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ मयूरं कायति वा। सादृश्यात्। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।३) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "तूतिया" इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका क्वाथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ दार्वी दारुहरिद्रा। तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ तत्तुत्थं क्वाथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यायम् ॥ * ॥ तुत्थं चास्य नाम ॥ तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमित्यपि" इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम्। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ तार्क्ष्यशैले भवम्। अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥ स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्यायानुक्त्वा दार्विकाक्वाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः।

सौगन्धिकश्च

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पर्यन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाक्वाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ "**गन्धिकः**" इति पाठे "अत इनिठनौ" (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ * ॥ शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।४।३४) स्वार्थे ठक् ॥ * ॥ "आमोदलेशयोर्गन्धः स **सुगन्धः सुगन्धकः**" इति रभसः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि रसाञ्जनस्य ॥

चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

चेति ॥ चक्षुषे हिता । "शरीरावयवाद्यत्" (५।१।६) ॥ "**चक्षुष्यः** केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से) ।—"कर्मण्यण्" (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ "चक्षुष्या **कुम्भकारी** च कुलाली च कुलत्थिका" इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ * ॥ कुलत्थप्रतिकृतिः । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् ॥ यद्वा कुले तिष्ठति । "सुपि—" (३।२।४) इति कः ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् ॥ उदन्तपुंसकेषु "पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः । "इवे—" (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ * ॥ कुसुमामिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि रीतिकायां ध्मायमानायां जातस्य मलस्य ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । "निष्ठायामनिटः" (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) ॥ "**पिञ्जरो**ऽश्वान्तरे पीते क्लीबं स्वर्णे पीतने" ॥ (१) ॥ * ॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**पीतनं** पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तालयति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४,३।३।५६) ॥ "**तालः** कालक्रियामाने हस्तमानद्रुभेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले त्सरावपि" (इति हैमः) ॥ "**तालः** करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ **ताली** जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ "**आलं** स्यादनलप्रहरितालयोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ हरितं वर्णमालाति । "आतोऽनुप—"[1] (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्**" इति माधवः ॥ "हरिताले तु **कर्वूरं गोदन्तो नट**संज्ञकः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

१—अत्राङ उपसर्गस्य सत्त्वेनानुपसर्गपदघटितसूत्रस्याप्राप्त्यां तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां "अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः" इत्युक्तम् ॥ तस्मात् 'मूलविभुजादित्वात्कः' इति व्याख्येयम् ॥ यद्वा हरितमलति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गैरेयेति ॥ गिरौ भवम् । "नद्यादिभ्यः—" (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥ * ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ अर्थादनपेतम्, वा । "धर्मपथ्य—" (४।४।९२) इति यत् ॥ "**अर्थ्यो** विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु" इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ गिरेर्जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । "पञ्चम्यामजातौ" (३।२।९८) इति डः ॥ "**गिरिजं** त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि **गिरिजा** गौरीमातुलुङ्गयोश्च योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अश्मनो जातम् ॥ (४) ॥ * ॥ शिलाया जत्विव । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोसरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलेति ॥ बोलयाति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥ * ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ * ॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) "**रसगन्धः**" अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥ * ॥ प्राणिति, अनेन, वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् वा ॥ "**प्राणो** हृन्मारुते वोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**पिण्डो** वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिल्हयोः । कवले **पिण्डं** तु वेश्मैकदेशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे **पिण्ड्य**लाबूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च" इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ गां जलं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥ * ॥ "**गोपः**" इति स्वामी ॥ गोर्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "सुपि" (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ रसयति, रस्यते, अनेन, वा । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । "**गोपरसः**" इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥ * ॥ षट् "**वोर**" इति ख्यातस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डि' इति वा शब्दमीरयति । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥ * ॥ (**डिण्डीरः**) डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥ * ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "फेनमीनौ" (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि समुद्रफेनस्य ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दूते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । "स्यन्देः संप्रसारणं च" (उ० १।६८) इत्यूरन् ॥—खर्जादित्वादूरः, बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ "**सिन्दूर**स्तरुभेदे स्यात्**सिन्दूरं** रक्तचूर्णके । **सिन्दूरी** रोचनारक्तचेलिकाधातकीषु च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "**नागं** नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । **नागः** पुन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । अनित्यत्वान्न तुक् । ईं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । सि च तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । "सप्तमी–" (२।१।४०) इति समासः ॥ (३) ॥ * ॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । "वृधिवपिभ्यां रन्" (उ० २।२७) ॥*॥ 'वर्ध्र' इति पाठः— इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । रन् (उ० २।२७) ॥ ("**वर्ध्रः** सीसवरत्रयोः" इति हैमः) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "**सीसो**" इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिच्चटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "शृस्वृस्निहि–" (उ० १।१०) इत्युः ॥ "**रङ्गसीसकयोस्त्रपुः**" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ पिच्चयति, पिच्चते वा । 'पिच्च छेदने' (भ्वा)। अच् (३।१।१३४) । पिच्चं टौकते । 'टौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ पिच्चयति । "शकादिभ्योऽटन्" (उ० ४।८१) वा ॥ "**पिच्चटो** नेत्ररोगे स्यात्क्लीबं सीसकरङ्गयोः" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ("**रङ्गो** ना रागे नृत्यरणक्षितौ । अस्त्री त्रपुणि" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ वङ्गति । 'वगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "[1]**वङ्गं** सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे" (इति मेदिनी) ॥ "**वङ्गः** कार्पासे वृन्ताके **वङ्गा** जनपदान्तरे । **वङ्गं** त्रपुणि सीसे च" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "**राँग**" इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' ( ) । पचति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ "**पिचुर्ना** कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ तूलयति । तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा ॥ **तूलं** स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ * ॥ "**पिचुतूलः**" इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**रूई**" इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ।। कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥ * ॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे (दि० प० से०) । "कुसेरुम्भो-

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थकथने उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये न शाब्दबोधाजनकत्वात् । वार्ताकादिवाचकत्वाभावाच । मूलपुस्तके तथापाठसानुपलम्भाच ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेदेताः" (उ० ४।१०६) इत्युम्भः। बाहुलकान्न गुणः॥ "**कुसुम्भं** हेमनि महारजने ना कमण्डलौ" (इति मेदिनी)॥ (२)॥ *॥ वह्निवत् शिखास्य ॥ (३)॥ *॥ रज्यतेऽनेन। ल्युट् (३।३।११६)॥ "रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्" (वा० ६।४।२४) इति नलोपः। "रञ्जेः क्युन्" (उ० २।७९) वा। महच्च तद्रजनं च। "सन्महत्—" (२।१।६१) इति समासः॥ "**महारजन**मुद्दिष्टं शातकुम्भकुसुम्भयोः" (इति मेदिनी)॥ (४)॥ *॥ चत्वारि "**कुसुम्भ**" इति ख्यातस्य॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति॥ मेषलोमकृतः कम्बलः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (१)॥ *॥ ऊर्णास्यास्ति। "ऊर्णाया युस्" (५।२।१२३)॥ "**ऊर्णा**युर्ना क्षणाभङ्गे मेषकम्बलमेषयोः" इति विश्वः(मेदिनी)॥ (२)॥ *॥ द्वे॥

शशोर्णं शशलोमनि।

शेति॥ शशस्य ऊर्णा। "शशोर्णं कारणं करम्" इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम्॥ (१)॥ *॥ शशस्य लोम॥ (२)॥ *॥ द्वे॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति॥ मन्यते। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। "फलिपाटि—" (उ० १।१८) इति साधु॥ "**मधु** पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे। वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति" इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१)॥ *॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम्। "क्षुद्राभ्रमर—" (४।३।११९) इत्यञ्॥ "**क्षौद्रं** तु मधुनीरयोः" इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥ *॥ मक्षिकाभिः कृतम्। "संज्ञायाम्" (४।३।११७) इत्यण्॥ (३)॥ *॥ आदिना **भ्रामर–वाटक–पौतिका**दिग्रहः॥ *॥ त्रीणि॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्॥ १०७॥

मेति॥ मधुन उच्छिष्टम्॥ (१)॥ *॥ सिञ्चति, सिच्यते, वा। 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) "पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्" (उ० २।७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (२)॥ *॥ द्वे "**मोम**" इति ख्यातस्य॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका।
नैपाली कुनटी गोला

मेति॥ मनःशब्दवाच्या शिला। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (१)॥ *॥ मनसा गुप्ता। "कर्तृकरणे—" (२।१।३२) इति समासः॥ (२)॥ *॥ मनःशब्देन हूयते कथ्यते। ह्वेञ् (भ्वा० उ० से०)। "आतश्चोपसर्गे"[1] (३।३।१०६) इत्यङ्॥ (३)॥ *॥ नागानां जिह्वेव। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (४)॥ *॥ नेपाले भवा। "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण्॥ "**नैपाली** नवमालीमनःशिलासुवहासु च" इति विश्वः॥ (५)॥ *॥ कौ नटति। 'नट अवस्यन्दने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)॥ यद्वा कुत्सिता नटीव॥ (६)॥ *॥ गां दीप्तिं लाति। कः

१—इदमसंगतम्। अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सूत्राप्राप्तेः॥ तस्मात् "कृतो बहुलम्" (वा० ३।३।११३) इति न्यासे "सुपि" (३।२।४) इति योगविभागेन के प्राप्ते "कविधौ प्रसारणिभ्यो डः" (वा० ३।२।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३।२।३) ॥ गुड्यते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् ॥ "गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मण्डने चालिंजरे बालखेलने" + "चेला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्+" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥ * ॥ यवाग्राज्जायते स्म । "पञ्चम्याम्–" (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ पाके साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि यवक्षारस्य ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥ * ॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥ * ॥ सुवर्चलाया इदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ "अथ **सौवर्चलं** सर्जक्षारे च लवणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ "**रुचको** बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च **साजीक्षार**" इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः ॥ गौरादिः (४।१।४१) ॥१॥*॥ रोचते । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना ॥ ("स्याद्वंशरोचना **वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा**) । त्वक्क्षीरी **वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी**" इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शिग्रुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिग्रोर्जायते स्म । "पञ्चम्याम्" (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शोभाञ्जनबीजस्य ॥

मोरटं मूलमैक्षवम्

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने'(तु० प० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥ * ॥ इक्षोरिदम् ॥ * ॥ एकम् ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

ग्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । "इवे–" (५।३।९६) इति कन् ॥ "**ग्रन्थिकं** पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पिप्पल्या मूलम् ॥

१—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः । मूले हैमविश्वयोश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् ॥ किंतु मूलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(२) ॥ * ॥ चटकायाः शिर इव ॥ * ॥ "शिरः" अपि ॥ "**शिरो** ना पिप्पलीमूले" इति रभसः ॥ ("**शिरो** ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति" इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोम्नामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि ॥ "**गोलोमी** श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ भूतानां केश इव ॥ भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य ॥ "**पत्राङ्गं** न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रक्तं चन्दनमिव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रक्तसारद्रव्यस्य "**पतङ्ग**" इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ ऊषति । 'ऊष दाहे' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणामूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२) ॥ * ॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे" (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादिः (४।१।४) ॥ * ॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) ।—"तृफश्च" (उ० १।१०४) इति कलः ॥ "त्रिफला **तृफला**पि च" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

शिवति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । "शुचेर्दश्च" (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ॥—"शदे रक् चात ऊत्वं च"—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य ॥ अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ वृष्यते, वर्षति, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। "वृषादिभ्यश्च" (उ० १।१०६) इति कलच् ॥ वृषं धर्मं लुनाति वा । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०) इति डः ॥ वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३) ॥ * ॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । "पञ्चम्याम्–" (३।२।९८) इति डः ॥ "**जघन्यं** मेहने क्लीबे चरमे गर्हितेऽन्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

आचाण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आचेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "ॠत इद्धातोः" (७।१।१००) । "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ अम्बष्ठश्च करणश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवति ॥ शूद्रा च विट् च । तयोः सुतः ॥ * ॥ किरति, कीर्यते, वा । 'कॄ' (तु० प० से०) । "वहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति युच् । "कृत्यल्युटः–" (३।३।११३) इति वा ॥ "**करणं** हेतु-कर्मणोः । वाल्वादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीबं पुंसि शूद्राविशोः सुते" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वैश्याच्छूद्रायां जातस्य ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥ * ॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । "सुपि–" (३।२।४) इति कः । "अम्बाम्ब–" (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ "**अम्बष्ठो** देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । **अम्बष्ठा**प्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शूद्राक्षत्त्रिययोरुग्रः

उग्रेति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥ * ॥ उच्यति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २।२८) इति निपातनात्साधुः ॥ "**उग्रः** शूद्रासुते क्षत्राद्रुद्रे पुंसि त्रिषूत्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मागधः क्षत्त्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विट् च । तयोः सुतः ॥ * ॥ मगध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ड्वादिः । अच् (३।१।१३४) । "यस्य हलः" (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ "**मागधो** मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे **मागधी** स्यात्तु पिप्पली । यूथी भाषाविशेषश्च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्त्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥ * ॥ महिष्यां साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ यद्वा मह्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "अविमह्योष्टिषच्" (उ० १।४५) । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥ * ॥ क्षदति, क्षद्यते, वा । 'क्षद संभृतौ' (   ) । "–शंसिक्षदादिभ्यः–" (उ० २।९४) इति तृच् ॥ "**क्षत्ता** शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन "क्षत्रियायां च शूद्रजे" इत्यनेनाविरोधः ॥ * ॥ एकम् ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ सूयते स्म । 'षूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ "**सूतः** पारदसारथ्योः प्रसूतेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेति ॥ विदेहेषु भवः । "तत्र भवः" (४।३।९३) इत्यण् ॥ विदेहस्यापत्यम् । "जनपद–" (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**वैदेहको** वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नायाम् ॥ * ॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "**रथकारस्तु** माहिष्यात्करणीजे च तक्षणि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) । "पतिचण्डिभ्यामालञ्" (उ० १।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्येकमेकैकं (संकरविशेषाणाम्) ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । "कृवापा–" (उ० १।१) इत्युण् ॥ "**कारुस्तु** कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ शिल्पमस्यास्ति । "अत–" (५।२।११५) इतीनिः ॥ "**शिल्पी** तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः" ॥ * ॥ द्वे ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । "वहिश्रिश्रुयु–" (उ० ४।५१) इति निः ॥ "**श्रेणिः** स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सजातीयशिल्पिसंघस्य ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठः

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ "**कुलकं** तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "कुलिकः" इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) ॥ "**कुलिको** नागभेदे स्याद्दुमभेदे कुलसत्तमे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कारुसंघे मुख्यस्य ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ मालास्यास्ति । "व्रीह्यादिभ्यश्च" (५।२।११६) इति ठन् ॥ यद्वा माला शिल्पमस्य । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठन् ॥ "**मालिका** सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**माली**" इति ख्यातस्य ॥

१—"वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासु च" (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

क्विति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) ॥ "**कुम्भकारी** कुलथ्यां च पुंसि स्याद्धटकारके" (इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरैक्यम् ॥ कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) ॥ कुलमलति वा । अण् (३।२।१) ॥ कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ "घूके **कुलालः** कुक्कुभे कुम्भकारेऽञ्जनान्तरे" ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति वदनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । "ह्वावामश्च" (३।२।२) इत्यण् ॥ * ॥ "**तन्त्रवायः**" इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिंस्तत्तन्त्रम् । तद्वयति ॥ * ॥ "**तन्त्रवापः**" इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विदॢ लाभे' (तु० उ० अ०) । "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्" (वा० ३।१।१३८) इति शः ॥ कुप्यति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । "कुपेर्वा वश्च" (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ सूची शिल्पमस्य । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकरः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ रङ्ग आजीवोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ चित्रं करोति । "दिवाविभानिशा—" (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् । (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ असिं धावति । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पादूकृच्चर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "णित्कशिपद्यर्तेः" (उ० १।८९) इति ऊः । पादूं करोति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्म करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ "**व्यो**" इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति श्रीभोजः ॥ व्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "व्योकारोऽयस्कारोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्" इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडीं वंशनलीं धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' (भ्वा० प० से०) । "नाडीमुष्टयोश्च" (३।२।३०) ॥ इति खश् । "खित्यनव्ययस्य" (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥ * ॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ कलामादत्ते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।४) कः ॥ (३) ॥ * ॥ रुक्मं करोति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) । "—शाश्वतिकः" (२।४।९) इति निर्देशात्कादेशोऽनित्यः ॥ कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्वघट्टनं शिल्पमस्य । "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । "—युवृषि—" (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । वर्धं कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाड्डिः ॥ (२) ॥ * ॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । "त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ रथं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (४) ॥ * ॥ काष्ठं तक्षति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

ग्रेति ॥ ग्रामेऽधि । "सप्तमी" (२।१।४०) इति समासः । "अषडक्ष—" (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ ग्रामस्य तक्षा । "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः" (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ * ॥ एकम् ॥

क्षुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

क्षिवति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । "अतः—" (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्डं करोति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"मुण्डमिश्र–" (३।१।२१) इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य ॥ "**दिवाकीर्ति**स्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसायिनोः" इति विश्वः(मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ न पियति स्म । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन "सुप्सुपा" (२।१।४) इति समासः ॥ यद्वा नापनम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । "तदस्य संजातम्" (५।२।३६) इतीतच् ॥ (४) ॥ * ॥ नखानामन्तमवसातुं शीलमस्य । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा प० अ०) वा । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः । "आतो युक्–" (७।३।३३) ॥ ("**अन्तावसायी** श्वपचे मुनिभेदे च नापिते" इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । "उपसर्गादसमासे–" (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ रजति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ("**शुण्डा** पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च" इति मेदिनी) ॥ शुण्डा सुरा पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम्" (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डं सुराग्ररसं हरति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शौण्डिकस्य ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ कः (वा० ३।२।५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥ * ॥ अजा आजीवो जीविकास्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । "सुप्यजातौ–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ * ॥ (**देवाजीवः**, इति) अदन्तपाठे देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३) ॥ देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा । "माछाससिभ्यो यः" (उ० ४।१०९) ॥ मां याति वा । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । ("**माया** स्याच्छाम्बरीबुद्ध्योर्**मायः** पीताम्बरेऽसुरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बराख्यदैत्यस्येयम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इन्द्रजालादिमायायाः ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिहरणम् । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावे घञ् (३।३।१८)। प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य। "प्रयोजनम्" (५।१।१०९) इति ठञ्॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इन्द्रजालिकस्य ॥

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः।
भरता इत्यपि नटाः

शायिति ॥ शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते। "पाराशर्यशिलालिभ्याम्–" (४।३।११०) इति णिनिः॥ (१) ॥ * ॥ शिलूषस्य ऋषेरपत्यम्। अण् (४।१।११४)॥ "नटे बिल्वे च **शैलूषः**" इति ताल्व्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः॥ (२) ॥ * ॥ जायया जीवन्ति। 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते। "कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" (४।४।१११) ॥ (४) ॥ * ॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः। अण् (४।३।१२०)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः॥ यद्वा बिभर्ति स्वाङ्गम्। 'डु भृञ्' (जु० उ० अ०)। "भृमृदृशि–" (उ० ३।१११) इत्यतच्॥—विदाद्यञो (४।१।१०४) वा॥ "यञञोश्च" (२।४।६४) इति लुकि भरताः—इति मुकुटः॥ तन्न। अबहुवचने वृद्धिप्रसङ्गात्। पूर्वव्याख्याविरोधाच्च॥ (५) ॥ * ॥ नटति। 'नट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (६) ॥ * ॥ "**रङ्गावतारी** शैलूषो नटो भरत**भारतौ**" इति वाचस्पतिः॥ (७) ॥ * ॥ षट्॥

चारणास्तु कुशीलवाः॥ १२॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम्। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से) णिजन्तः। नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)। कुत्सितं शीलमस्त्येषाम्। "कुगति–" (२।२।१८) इति समासः। "अन्यत्रापि दृश्यते" (वा० ५।२।१०९) इति वः। कुशीलं वान्ति वा। 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे बन्दिविशेषस्य॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम्। "शिल्पम्" (४।४।५५) इति ठक्॥ (१) ॥ * ॥ मुरजः शिल्पमेषाम्। ठक् (४।४।५५)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति। 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तादण् (३।२।१)॥ (१) ॥ * ॥ पाणिं घ्नन्ति। "पाणिघताडघौ शिल्पिनि" (३।२।५५) इति साधुः॥ (२) ॥ * ॥ द्वे॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

वयिति ॥ वेणुं धमन्ति। 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०)। "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः॥ (१) ॥ * ॥ वेणोर्विकारः। "ओरञ्" (४।३।१३९)। वैणवं शिल्पमस्य। ठक् (४।४।५५)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे॥

वीणावादास्तु वैणिकाः॥ १३॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति॥ (१) ॥ * ॥ वीणा शिल्पमेषाम्॥ (२) ॥ * ॥ द्वे॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥ * ॥ शकुनान् हन्ति । "पक्षिमत्स्य—" (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । "चरति" (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥ * ॥ कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥ * ॥ मांसं पण्यमस्य । "तदस्य पण्यम्" (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ यद्वा भृतिं करोति । तत्करोति—" (३।१।२६) इति णिजन्तात्क्वुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ कर्म करोति । "कर्मणि भृतौ" (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥ * ॥ वेतनेन जीवति । "वेतनादिभ्यो जीवति" (४।४।१२) इति ठक् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥ * ॥ विवधं वीवधं वा वहति । "विभाषा विवधात्" (वा० ४।४।१७) इति ठन् ॥ पक्षे ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "कवडिया" इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । "अतः—" (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । "**वर्णो** द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ पामानं राति । कः (३।२।३) ॥ यद्वा पा धर्मः म्रियते येन । 'मृङ्' (तु० प० अ०) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ * ॥ निकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्' (स्वा० उ० अ० । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) ॥ यद्वा प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥ * ॥ निश्चयेन हीनः । "कुगति—" (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥ * ॥ अपकृष्टमपकृष्टे वा सीदति । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥ * ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (चु० प० से०) । जालं करोति ॥ बाहुलकान्मः । "नेड् वशि कृति" (७।२।८) ॥ जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च" इति हैमः ॥ (८) ॥ * ॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३) । स्वार्थे न् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुन् (उ० २।३२) वा ॥ यद्वा क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०)। "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक्। कपिलिकादिः (८।२।१८) ॥ यद्वा क्षुधा लक्ष्यते। 'लक्ष आस्वादने' ( )। "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ * ॥ कवर्गद्वितीयादिरपि ॥ "खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे" इति रभसात् ॥ खदनम्। 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। खुदं लाति। कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥ * ॥ इना कामेन तीर्यते। 'तॄ' (भ्वा० प० से०)। "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ इतं गमनं करोति वा। "तत्करोति–" (वा० ३।१।२६) इति णिच्। यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीयते। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु०सू०) इति णिच्। बाहुलकादरः ॥ यद्वा 'इ' इत्यव्ययमपकर्षे। "द्विवचन–" (५।३।५७) इति तरप्। द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः।
नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते। 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०)। "भृञोऽसंज्ञायाम्" (३।१।११२) इति क्यप् ॥ "**भृत्यः** दासे भृतौ **भृत्या**" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ दास्या अपत्यम्। "द्व्यचः" (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥ * ॥ "क्षुद्राभ्यो वा" (४।१।१३१) इति ढ्रक् च ॥ (३) ॥ * ॥ दंसयति। दंस्यते वा। 'दसि दीप्तौ' (चु० प० से०)। "दंसेष्टटनौ न आ च" (उ० ५।१०) ॥ यद्वा दास्यते। 'दासृ दाने' (भ्वा० उ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ (**दाश,** इति) तालव्यान्तपक्षे "दंशेश्च" (उ०५। ११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते। 'गुपू रक्षणे' (भ्वा०प० से०)। ण्यत् (३।१।१२४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥ * ॥ चेट्यते। 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०)। "क्वुनादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) ॥ (६) ॥ * ॥ नियुज्यते। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४)। "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे" (७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥ * ॥ किंचित्, कुत्सितं वा करोति। "दिवाविभा–" (३।२।२१) इत्यत्र "किंयत्तद्बहुषु" इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥ * ॥ प्रेष्यते। 'इष गतौ' (दि० प० से०) आभीक्ष्ण्ये (क्र्या० प० से०) वा। ण्यत् (३।१।१२४)। "प्रादूहो–" (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (९) ॥ * ॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम्। भुज्यते वा। "रुचिभुजिभ्यां किष्यन्" (उ० ४।१७९) ॥ (१०) ॥ * ॥ परिचरति। 'चर गत्यादौ' (भ्वा०प०से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः।

पेति ॥ परेणाचितः। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ परिस्कन्दति। 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा०प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। "परेश्च" (८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ परस्माज्जातः। परपोषितत्वात् ॥ * ॥ "**पराजित**" इति पाठे परैराजीयते स्म। 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ यद्वा परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (३) ॥ * ॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि औदासीन्येन परपोषितस्य ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥

मेति ॥ मन्दते स्वपिति। 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ "मन्दो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिपु पुंसि स्याद्धस्तिजाल्यन्तरे शनौ" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । "तुन्दशोकयोः–"(३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ न लसति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ * ॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ शीतं करोति । "शीतोष्णाभ्यां कारिणि" (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥ * ॥ "**उष्णो** ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**दक्षः** प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ । द्रुमे **दक्षा** तु मेदिन्याम्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चतति, चत्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्" (उ० १।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ पेशं लाति । कः (३।२।३) ॥ पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् वा ॥ (३) ॥ * ॥ पाटयति । णिजन्तः। "फलिपाटि–" (उ० १।१८) इति साधुः ॥ "**पटुर्**दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्लीबे छत्रालवणयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ "**उष्णो** ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । "पतिचण्डिभ्यामालञ्" (उ० १।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**प्लवः** प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । (जलान्तरे **प्लवं** गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि" इति हैमः ॥ "**प्लवः** स्यात्प्लवने भेले भेकेऽवौ श्वपचे कपौ । जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्रुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्) । कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् ॥ मतङ्गस्यायम्, वा। "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ * ॥ दिवा कीर्तिरस्य ॥—दिवा अकीर्तिरस्य—इति मुकुटः ॥ (४) ॥ * ॥ अधार्मिकाञ्जनान् गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । "गमश्च" (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥ * ॥ निषीदति पापमस्मिन् । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**निषादः** स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ श्वानं पचति । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ न्यङ्क्वादित्वात् (ग० ७।३।५३) कुत्वे "**श्वपाकः**" अपि ॥ (७) ॥ * ॥ ग्रामादेरन्ते वसति । "सुप्यजातौ–" (३।२।७८) इति णिनिः । "शयवास–" (६।३।

१—यद्यपि "कर्मण्यण्" (३।२।१) सूत्रभाष्ये "अनुपपदस्यावकाशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः । इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन" इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं बाधित्वाजेव भवति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥ * ॥ स्वार्थे अञ् (५।३।११७) । "चाण्डालः" अपि ॥—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके ॥ तन्न । "—कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि" (५।४।३६) सूत्रे इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानाल्लोके तदभावात् ॥ (९) ॥ * ॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा पुमांसं वा कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ "(**पुष्कसी** कालिकानील्योः) **पुष्कसः** श्वपचेऽधमे" इति (विश्वे) दर्शनात्पुष्कसोऽपि ॥ * ॥ (हैमे तु "**वुक्सी—वुक्स**—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ॥ यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः ॥ तन्न । जातिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥ * ॥ किरति । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ किरश्चासावतश्च ॥ "**किरातो** म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ शवं राति वा । कः (३।२।३) ॥ "**शबरो** म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च" (इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । "कुणिपुलिभ्यां किन्दच्" (उ० ४।८५) इति मुकुटः ॥ "**पुलिन्दः** कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्द्रेऽपि निगद्यते" इति तारपालः ॥ "पुलिन्दः **पत्त्रशवरः**" इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः ॥ "गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते" ॥ सूतसंहितायामपि । "ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते" इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । "श्याद्व्यधा–" (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥ * ॥ मृगवधेनाजीवति । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "मृगय्वादयश्च" (उ० १।३७) इति कुः ॥ "**मृगयुः** पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
शुनको भषकः श्वा स्यात्

कोविति ॥ कुले भवः । "कुलकुक्षि–" (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ "**कौलेयकः** सारमेये कुलीने" इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सरमाया अपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक्" (४।१।१२०) ॥ (२) ॥ * ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च ॥ "**कुक्कुरः** सारमेये ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्" इति

१—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव रूपम् । 'चण्डालाः' इति रूपे तु "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्याद्यण् बोध्यः ॥ छान्दसा अपि क्वचिल्लोके 'सग्धिः' इत्यादय इव प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ (४) ॥ * ॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२)॥ (५) ॥ * ॥ भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥ * ॥ श्वयति । 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः' (भ्वा० प० से०) । "श्वन्नुक्षन्–" (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (७) ॥ * ॥ "कुक्कुरस्तु **शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः**" इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ सप्त ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम्, अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) ॥ अर्च्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ "**अलर्को** धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ एकं मत्तशुनः ॥

श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ यद्वा विश्वं कन्दाति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जत्र्वादिः (उ० ४।१०२) ॥ **विश्वकद्रुस्त्रिषु** खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मृगयायां कुशलः ॥ * ॥ एकम् ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादमः ॥ ("**सरमा** कुक्कुरीदेवशुन्योः स्याद्राक्षसीभिदि" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

विट्चरः शूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ विषश्चरो वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वर्करस्तरुणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् ॥ "**वर्करः** परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ "**वर्करो** मेषशावकः" इति रक्षितः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥ तरुणपशुमात्रस्य ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥ मृगा व्यय्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ आखिट्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥ * ॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । "–परिचर्यापरिसर्यामृगया–" (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "**शिकार**" इति ख्यातस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽरुरस्य ॥ * ॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । "दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे" (५।४।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । चुरा शीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः" (४।४।६२) ॥ "**चौरः** पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि "**चौरः**" अपि ॥ (१) ॥ * ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । "ऐकागारिकट् चौरे" (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । "–जनिमनिदसिभ्यो युः" (उ० ३।२०) । "अनुनासिकयोः" इत्युक्तत्वान्नानः (७।१।१) ॥ "**दस्युश्चौरे** रिपौ पुंसि" इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ तत् करोति । "किंयत्तत्तद्बहुषु" (वा० ३।२।२१) इत्यच् । "तद्बृहतोः करपत्योः" (ग० ६।१।१५७) इति सुट्दलोपौ ॥ (५) ॥ * ॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥ * ॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥ * ॥ परान् आस्कन्तुं शीलमस्य । 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥ * ॥ पाटयंश्चरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ "चौरजीर्णपटयोः **पटच्चरः**" इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ * ॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । मलिं धृतं म्लोचति । 'म्लुच स्तेये' (भ्वा०प०से०) । मूलविभुजादिकः (वा०३।२।५) ॥ "**मलिम्लुचो** मासभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । "स्तेनाद्यन्नलोपश्च" (५।१।१२५) इत्यत्र "स्तेनात्" इति योगविभागात् ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ (यन्नलोपौ) ॥ (४) ॥ * ॥ चौरस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ "स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्" इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ चत्वारि चोरकर्मणः ॥

लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुप्यते । 'ऌ छेदने' (तु० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ * ॥ लूञः ष्ट्रनि 'लोत्रम्' अपि ॥ "**लोत्रमश्रुणि चोरिते**" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥ * ॥ एकम् ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंस्यते । 'तसि अलंकारे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ "**वीतंसो** बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं मृगादिबन्धनसाधनस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

वीति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ्॥ "**उन्माथः** कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मृगादिबन्धनयन्त्रस्य ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । 'गुरी हिंसायाम्' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः । "वष्टि भागुरि–" इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ मृगो बध्यतेऽनया । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥—वातेर्भद्रादित्वाद्रण् गुरुक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ * ॥ द्वे जालविशेषस्य ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्यते, शुल्वयति वा । 'शुल्व विसर्गे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । "एरच्" (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ "रज्जुः शुल्वा वराटो ना" इति रत्नकोषात्स्त्र्यपि ॥ **शुल्वं** ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ" इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—"**सुम्यं वटाकरः**"—इति पठति ॥ सु पूजितं मीयते । 'मीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । बाहुलकाद्यण् ॥ सुमे पुष्पे साधु । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० उ० अ०) । "सृजेरसुम् च" (उ० १।१५) चात्सलोपः॥—सृजेः कुरसुगागमश्च—इत्यादिमुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ "**रज्जुर्वेण्यां** गुणे योषित्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ * ॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**वटी** त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः" वव्यते वा । "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घः ॥ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**गुणो** मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वव्यां च" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्घेति ॥ उद्घाट्यते, अनेन वा । 'घट संघाते' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥ * ॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रहेः कूपात् । सलिलमुद्वाह्यतेऽनेन ॥ * ॥ द्वे "**अरट**" इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । "वेञः सर्वत्र" (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥ * ॥ वपनम् । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥ * ॥ "**वायदण्डः**" इति क्वचित् पाठः । तत्र वेञो भावे घञ् । "आतो युक्" (७।३।३३) । वायस्य दण्ड ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) अदन्तः । "एरच्" (३।३।५६) ॥ सीव्यते । अनेन वा । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । "सिविमूच्योष्टेरू च" (उ० ४।१६३) । चात् कित् ष्ट्रन् प्रत्ययः ॥ "**सूत्रं** तु सूचनाकारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ नरि पुंसि ॥ * ॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । "सितनि–" (उ० १।६९) इति तुन् ॥ * ॥ "**सूत्रतन्तुः**" इति हारावल्याः संहतोऽपि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ विशिष्टा ऊतिः । वेञः "ऊतियूति–" (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वस्त्रादिवानस्य ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

पिति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०) । णिच् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ "मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते" ॥ लेप्यमादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च ॥ आदिना काष्ठपुत्तलिकादि ॥ * ॥ एकम् ॥

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चभिर्वर्णैरल्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । "प्रत्ययस्थात्–" (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ "संज्ञायाम्" (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा ॥ संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ * ॥ "**पाञ्चालिका**" इति पाठे पञ्चालदेशे भवा । "जनपदतदवध्योश्च" (४।२।१२४) इति वुञ् । आदिवृद्धिः (७।२।११७) ॥ "**पाञ्चालिका** स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पुत्रीव । "इवे–" (५।३।९६) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा ॥ "स्यात्**पुत्रिका** पुत्तलिकादुहित्रोर्यावतूलिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ आदिना काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥ * ॥ द्वे ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ "**पिटक**स्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**पेटकः** पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ "**पेडा**" इति मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥ * ॥ "**पीडा**" इति स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ मज्जति, अत्र वा । 'टु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । "मस्जेर्नुम् च" (उ० ४।७७) इत्यूषन् ॥ यत्तु—द्विजकारः—इति मुकुटः ॥ तन्न ॥ "मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्" (१।१।४७ सूत्रे)

१—ण्वुलि वृद्धावपि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेन क्षत्यभावादत्रास्य लेखोपयोगो दुर्ज्ञानः ॥ २—भाष्ये तु "अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मित्–" इति पाठः ॥ अयं तु सिद्धान्तकौमुदीस्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि "पेटी" इति ख्यातायाः ॥ मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् "झायी" इति ख्यातायाः ॥ अन्त्यद्वयं "मञ्जूष" इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ" (५।३।९६) इति कन् ॥ विहायसा गच्छति वा । "गमश्च" (३।२।४७) इति खच् । "विहायसो विह च" "खच्च डिद्वाच्यः" (वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ * ॥ मुकुटस्तु—"विहंगमा"—इति पठति ॥ (१) ॥ * ॥ भारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "कावडी" इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । "सुपि—" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ * ॥ स्रंसतेऽस्मात् । 'स्रंसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । "स्रंसेः शिः कुट् किच्च" (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः शिरादेशो यतः कुट् ॥—शक्नोति वोढुम् । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ कच्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'णित्काशिपद्यर्तेः' (उ० १।८५) इत्यूः ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ पादं उपनह्यते, पादमुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) "क्विप् च" (३।२।७६) इति वा क्विप् । "नहिवृति—" (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । "यस्य चायामः" (२।१।१६) इत्यव्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । "अनुपदसर्वा—" (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

नध्री वर्ध्री वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । "दाम्नी—" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । "वृधिवपिभ्यां रन्" (उ० २।२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥ * ॥ व्रियतेऽनया । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "वृञश्चित्" (उ० ३।१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि चर्ममयरज्जोः ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कशति। 'कश शब्दे' ( )। 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) वा। अनित्यो नुम्। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥ ३१ ॥

चेति ॥ चण्डालस्येयम्। "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण्। "टिड्ढा–" (४।१।१५) इति ङीप्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ चण्डालेन कृता वा। "कुलालादिभ्यो वुञ्" (४।३।११८) ॥ "**चाण्डालिका** किंनरायामुमायामोषधीभिदि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कण्डते। 'कडि मदे' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादोलच् ॥—"काडिकपि–"—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥ * ॥ "**कटोलवीणा**" इति पाठे तु कटति। 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०)। "कपिगडि–" (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥ * ॥ चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि "**किंगरी**" इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो बाणभेदः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥ इष्यतेऽनया। 'इष गतौ' (दि० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७)। कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुवर्णतुलायाः ॥

शाणस्तु निकषः कषः।

शेति ॥ शण्यते। 'शण दाने' (भ्वा० प० से०)। "अकर्तरि–" (३।३।१९) इति घञ् ॥ श्यति वा। 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। बाहुलकाण्णः ॥ "पुंसि[2] स्यात्, **शाणो**ऽमासचतुष्टये। लोहादीनां च निकषे **शाणी** प्रावरणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ निकषति। 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥—निकष्यतेऽत्र। "गोचर–" (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तत्र कषेरपाठात् ॥ नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ "**निकषः** शाणफलके (**निकषा** यातुमातरि)" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य ॥—खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य—इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्त्रपरशुः

व्रिति ॥ वृश्च्यतेऽनेन। 'ओ व्रश्चू छेदने' (तु० प० से०)। "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ पत्रमिव परशुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य ॥—लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते। 'इष गत्यादौ' (दि० प० से०)। "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) ॥ * ॥ "**ईषिका**" इति पाठे ईष्यते। ईषति वा। 'ईष उञ्छे' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ तूलति। 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वीरणादिशलाकायाः ॥

तैजसावर्तनी मूषा

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कशेरनिदित्त्वाङ्गीकाराद्व्यर्थमिदम् ॥ २—'पुंसि स्यात्' इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुचित इव भाति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तैजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ मूषति । 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध-" (३।१।१३५) इति कः ॥ * ॥ 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०) । इत्यस्मात् भिदाद्यङि (३।३।१०४) "ह्रस्वादिरपि ॥ * ॥ ह्रस्वा मूषा मूषी । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "मूषा । **मुषा त्वावर्तनी मूषी**" इति शब्दार्णवः ॥ यत्तु-"मुष स्तेये' (क्र्या०प०से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि "अन्येषामपि-" (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति मुकुटः ॥ तन्न । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन "अन्येषामपि-" इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्" (उ० ४।१६८) । "तितुत्र-" (७।२।९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । "क्वनादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) । "संज्ञायाम्" (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फाविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चुरादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ * ॥ ललन्ती स्फोटयतीति "**लास्फोटनी**" । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ "**वेधनी** तु लास्फोटन्यां **स्फोटनी वृषदंशिका**" इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मुक्तादिवेधिन्याः ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । वाहुलकादरः ॥ यद्वा कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप-" (३।२।३) इति कः । गौरादिः । (४।१।४१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वृक्षादनो वृक्षभेदी

व्रिति ॥ वृक्षमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः—" (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ वृक्षं भेत्तुं शीलमस्य । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । "सुपि-" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे काष्ठतनूकरणसाधनस्य ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ 'टम्' इति शब्दं कायति वा ॥ 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । "आतोऽनुप-" (३।२।३) इति कः । "सुपि" (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रेति ॥ 'क्र' इति कचति । 'कच शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ("**क्रकचः** करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्यतरौ पुमान्" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ करेण कराद्वा पतति । 'पत्लृ पतने' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**करोत**" इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (जु० भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ आर्यते वा । भिदादौ (३।३।१०४) "आरा शस्त्र्याम्" इति पाठात् साधुः ॥ ("**आरा** चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे" इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः । बहुव्रीहिर्वा । "सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्—" (ग० ४।१।४५) इति, गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥—"ग्रीष्मजालमशूर्म—" इति मप्रत्यये शूरादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥—"**शूर्मी**" तालव्यादिः—इत्याप्युक्तम् । "सूर्म्यं शुषिरामिव" इति श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥ * ॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "रास्नासास्नास्थूणा—" (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ "**स्थूणा** सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) ॥ शल्यते वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । "खष्पशिल्प—" (उ० ३।२८) इति साधुः ॥ "**शिल्पं** स्रुवे क्रियादिके" इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना ॥ आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥ ३५ ॥
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्बिम्बं यस्य । "कुगति—" (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिमीयतेऽनया । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६)) इत्यङ् ॥ ("**प्रतिमा** गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) "ण्यासश्रन्थ—" (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ * ॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥ * ॥ प्रकृष्टा कृतिः ॥ प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥ * ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥ * ॥ प्रतिनिधीयते सदृशी क्रियते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (८) ॥ * ॥ अष्टौ प्रतिमायाः ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे करणे भावे च ॥ येनोपमीयते, या चोपमितिः, तयोरेते नाम्नी ॥ केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

**वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥ ३६ ॥
साधारणः समानश्च**

वेति ॥ समति । 'सम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ तुलया संमितः । "नौवयो–" (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ समान इव पश्यति । "त्यदादिषु–"[1] (३।२।६०) इति कञ्क्विनौ । क्सश्च[2] । "दृग्दृशवतुषु" (६।३।८९) "दृक्षे च" (वा० ६।३।८९) इति सभावः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ सह आधारणेन वर्तते । "वोपसर्जनस्य" (६।३।८२) इति सभावः ॥ साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव ॥ (६) ॥ * ॥ सह मानेन वर्तते ॥ समानं मानमस्य, इति वा । "समानस्य च्छन्दसि" (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त तुल्यस्य ॥

**स्युरुत्तरपदे त्वमी ।
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥**

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गाः स्युः ॥ यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति ॥ नियतं भाति । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ "**निभ**स्तु कथितो व्याजे पुंलिङ्गः सदृशे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ संकाशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**संकाशः** सदृशेऽन्तिके" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ नितरां काशते । "इकः काशे" ॥ (६।३।१२३) इति दीर्घः ॥ "**नीकाशो** निश्चये तुल्ये" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रति काशते ॥ (४) ॥ * ॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः । यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

**कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥**

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । "कर्मवेशाद्यत्" (५।१।१००) ॥ कर्मणि साधुर्वा । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इतिं यत् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ * ॥ भ्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०)। "संज्ञायां समज–" (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ "कर्मणि भृतौ" (३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥ * ॥ भ्रियतेऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥ * ॥ वीयतेऽनेन । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । "वीपतिभ्यां तनन्" (उ० ३।१९०) ॥ (६) ॥ * ॥ भरणे साधु । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ (७) ॥ * ॥ भ्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ "(**भरणी** घोषके ऋक्षे) **भरणं** वेतने भृतौ[3]" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ मूलेनानाम्यम् । "नौवयोधर्म–" (४।४।९१) इति यत् ॥ "**मूल्यं** स्याद्वेतने वस्ने" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ निर्विश्यते । अनेन वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से) । "अकर्तरि च" (३।३।१९) इति "हलश्च" (३।३।१२१) इति वा घञ् ॥ "**निर्वेश**स्तु पुमान्भोगे वेतने मू-

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः ॥ तस्मात् "समानान्ययोश्च" (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥ २—"दृग्दृशवतुषु" (६।३।८९) इत्यत्र "दृक्षे च" इति वार्तिकबलादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते—इति "त्यदादिषु-" (३।२।६०) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योतकृत् ॥ ३—भृतिरत्र पोषणमात्रम्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्छेनेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ पण्यते । "नित्यं पणः परिमाणे" (३।३।६६) इत्यप् ॥ "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ **पणो** वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे । ऋय्यशाकादिके द्यूतव्यवहारे भृतौ धने" (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्विति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ॥ सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**सुरा** चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ हलिनो वलस्य प्रिया ॥ (२) ॥ * ॥ हलत्यङ्गम् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ हल्यतेऽनया वा । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**हालः** सातवाहनपार्थिवे । **हाला** सुरायाम्" इति विश्वः (हैमः) ॥ (३) ॥ * ॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥ * ॥ वरुणालयोऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥ * ॥ गन्धेनोत्तमा ॥ गन्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥ * ॥ प्रसीदति स्म । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् ॥ "**प्रसन्ना** स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ ई कामं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥ * ॥ कुत्सितमम्बरम् । "कुगति–" (२। २।१८) इति समासः । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" (६।३।१०१) । कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । तस्येयम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ कदम्बे जातो रसः । "तत्र जातः" (४।३।९३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।३) । "गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**कादम्बर**स्तु दध्यग्रे मद्यभेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च" (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ भागुरिमते टापि 'परिस्रुता' ॥ यद्वा परितः स्रूयते स्म लोकैः । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**परिस्रुता** स्त्री वारुण्यां स्यन्ने स्यादभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ माद्यत्यनया ॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से) । "इषिमदिमुदि–" (उ० १।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (११) ॥ * ॥ कश्यते । अनेन वा । 'कश शब्दे' ( ) बाहुलकाद्यः ॥ "मद्याश्वमध्ययोः **कश्यम्**" इति रन्तिदेवः ॥ "**कश्य**स्त्रिषुकशार्हे स्यात्क्लीबं मद्याश्वमद्ययोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥ * ॥ माद्यन्त्यनेन । "गदमदचर–" (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश मद्यसामान्यस्य ॥

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३। १८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकं पानरुचिजनकभक्षणस्य ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शिवति ॥ शुन्यते । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । "अमन्ताड्डः" (उ० १।११२) ॥ "**शुण्डा**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पानगृहे मता । (अप्यम्बुहस्तिर्नावेश्याहस्तिहस्तसुरासु च'' इति मेदिनी) ॥ ''**शुण्डा**पि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । (नलिन्यां वारयोषायां **शुण्ड**स्तु मदनिर्झरे)'' इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ पिन्बत्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ ''**पानं** पीतिभाजनरक्षणे'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥ * ॥ मधुनः क्रमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मधुपानावसरस्य ॥

मध्वासवो माधवको मधु मार्द्वीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥ * ॥ मधुना कृतः संधितः । ''कुलालादिभ्यो वुञ्'' (४।३।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । ''फलिपाटि–'' (उ० ११८) इति साधु ॥ ''**मधु** पुष्परसे क्षाद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिच्चैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ मृद्वीका द्राक्षा । तस्या विकारः । ''तस्य विकारः'' (४।३।१३४) इत्यण् ''अनुदात्तादेः'' (४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥ * ॥ केचित्तु—''**माध्वीकम्**–'' इति पठन्ति ॥ तत्र पृषोदरादित्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ अद्वयोः क्लीबमित्यर्थः ॥ * ॥ चत्वारि मधुकपुष्पकृतमद्यस्य ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम् । ''नद्यादिभ्यो ढक्'' (४।२।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ आसूयते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । ''ऋदोरप्'' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ शेरतेऽनेन । ''शीङो धुक्–'' (उ० ४।३८) । अर्धर्चादिः (२।४।३१) ॥ ''पुंनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुशीधवः'' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ यद्यपि ''शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्लसंहितम्'' इति माधवः ॥ तथापि भेदमनादृत्योक्तम् ॥ * ॥ त्रीणि ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । ''वुन् कृञादिभ्यः–'' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥ * ॥ भृशं गलति, गल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । यङ्लुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् ''दीर्घोऽकितः'' (७।४।८३) इति दीर्घो न ॥ ''**जगलो** मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सुराकल्कस्य ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ भावे (३।३।११५) वा॥
''**संधानं** स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिषूयते । 'षुञ्
अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । ''ऋदोरप्'' (३।३।५७) ॥ भावे वा ॥ ''**भवेदभिषवः** स्नाने मद्यसंधान-
यज्ञयोः'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आम्रादिसंधानस्य ॥

१—कर्मण्यचोऽप्राप्त्या चिन्त्यमिदम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किण्वं पुंसि तु नग्नहूः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "उल्वादयश्च" (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा ॥ "**किण्वं** पापे सुराबीजे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ ह्वानम्, हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) नग्नस्य हूः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य ॥—मत्तनग्नकृताह्वानस्य—इत्यन्ये ॥

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण क्रियया उत्तरः ॥–"**कारोत्तमः**–" इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ * ॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ "**चषको** स्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्रियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "वुन् कृञादिभ्यः" (उ० ५।३५) ॥ "**सरकः** शीधुपानेक्षुशीधुनोर्मद्यभाजने" इत्यजयः ॥ अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री ॥ "सरकं वा **नानुतर्षो** ना" इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ अनुतर्षणम् । अनेन वा । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) "अनुतर्षः" अपि ॥ "चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च" इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मद्यपानस्य ॥—चत्वारि मद्यपानपात्रस्य—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

धिवति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "हसिमृग्रिण्–" (उ० ३।८६) इति तन् । "राल्लोपः" (६।४।२१) ॥ "**धूर्तं** तु खण्डलवणे धत्तूरे ना विटे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ "**धार्तः**" इति पाठे धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः ॥ धा धावनेनार्तिः । धार्तिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥ यद्वा धा धावनेनार्तः ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षैर्दीव्यति । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ 'कि ज्ञाने' (जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । कितेन वाति वा । 'वा गन्धने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**कितवो धूर्त**वन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ अक्षेषु धूर्तः । "सप्तमी शौण्डैः" (२।१।४०) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ द्यूतं करोति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्युरिति ॥ लज्जते स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति । क्विप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे **"जामिन"** इति ख्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् ॥ **"सभा** द्यूतं सभागृहम्" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

दिवति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । लोकात्स्त्रीत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ॥ **"कैतवं** तु छले द्यूते **कैतवः** कितवे रिपौ" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि द्यूतक्रीडनस्य ॥

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पेति ॥ पण्यत उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से) । "नित्यं पणः" (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥ (१) ॥ * ॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लहू आदाने' (भ्वा० आ० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ गृह्यते वा । "अक्षेषु ग्लहः" (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे द्यूते लाप्यमानस्य ॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ **"अक्षो** ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ दीव्यन्ति येन । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ **"देवनं** व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु **देवनः** प्रोक्तः" (इति विश्वः) ॥ (२) ॥ * ॥ पाशयति । 'पश बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "परिन्योः–" (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । "अष्टनः संज्ञायाम्" (६।३।१२५) इति दीर्घः ॥ अष्टापदमस्त्रियाम् ॥ **"अष्टापदो**ऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (**अष्टापदी** चन्द्रमल्ल्यां शरभे मर्कटे पुमान्)" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ * ॥ शारीणां फलं पट्टः ॥ **"फलं** हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ शारीणां खेलनाधारपट्टस्य ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यगाहूयन्तेऽत्र । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०)। "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार–मार्दङ्गिक–वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिल्लिङ्गे पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतोऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोहनीयाः ॥ यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इत्यादि ॥ येऽप्ययौगिकाः करण–मालिक–कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वाच्छूद्रादिवत् "जातेः" (४।१।६३) इत्यादिना ङीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकुमारश्री**कीर्तिसिंहा**ज्ञया श्री**भट्टोजि**दीक्षितात्मजश्री**भानुजी**दीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः, स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते ॥ लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः ॥ आदिना नामानि लङ्का—शेफालिका—इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यल्लिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रक्रान्तम्, गुणादिशब्दास्तल्लिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः ॥ तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ धनं लब्धा । "धनगणं लब्धा" (४।४।८४) इति यत् ॥ "**धन्या** धात्र्यामलक्योः स्या-द्धन्यं पुण्यवति त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि सभाग्यस्य ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ "**आशयः** स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे महाभिलाषस्य ॥

हृदयालुः सुहृदयः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ह्विति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । "हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्" (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्भावः ॥ * ॥ "**सहृदयः**" इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । "तेन सह–" (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥ * ॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥ * ॥ द्वे शुद्धमनसः ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।
वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य ॥ यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । "सत्याप–" (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचाद्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ "एरजण्यन्तानाम्" इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ अभि जानाति । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ * ॥ न्यस्नासीत् । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "निनदीभ्याम्–" (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥ * ॥ विज्ञानं बुद्धिः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति श्रुतेः ॥ विज्ञाने नियुक्तः । "तत्र नियुक्तः" (४।४।६९) इति ठक् ॥ यद्वा विज्ञानेन जयति । "तेन दीव्यति–" (४।४।२) इति ठक् ॥ यत्तु विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । "तेन दीव्यति–" (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन ॥ तन्न । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् ॥ "कठिनान्त–" (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥ * ॥ व्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि "**विज्ञानिकः**" इत्यपि ॥ (७) ॥ * ॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादत्र कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥ * ॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥ * ॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) ॥ कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि ॥ यद्वा "**कुः** पापेषदर्थयोः" ॥ कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् ॥ "**कुशलः** शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "**पूज्यः** श्वशुरवन्द्ययोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) ॥ "**प्रतीक्ष्यः** प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च" (इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

१—"एरजण्यन्तानाम्" इति तु वचनमनार्षम्—इति "एरच" (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । "संशयमापन्नः" (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥ * ॥ संशयमापन्नं यस्य यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संदेहविषयस्य ॥ संदेहाश्रयस्य वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । "कडंगरदक्षिणाच्छ च" (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ दक्षिणामर्हाति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "अर्हः" (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । "वदेरान्यः" (उ० ३।१०४) ॥ "**वदान्यो** दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य ॥ स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।१।१२४) ॥ * ॥ ('**स्थूललक्ष**' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ * ॥ दाने शौण्डः । "सप्तमी शौण्डैः" (२।१।४१) इति समासः ॥ "**शौण्डो** मत्तेऽपि विख्याते" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ बहु प्रददाति । "प्रे दाज्ञः" (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्यतिदातुः ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः "आतृकन् वृद्धिश्च" (उ० १।७९) ॥ **जैवातृकः** पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) । "तसौ मत्वर्थे" (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सायुषः ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।१५३) । "गोस्त्रियोः–" (१।२।४८) इति ह्रस्वः ॥ यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ शास्त्रं वेत्ति । "सत्सू–" (३।२।६१) इति क्विप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्षते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ "**कणं** हेतुकर्मणोः" (इति मेदिनी) ॥ करणैश्चरति । "चरति" (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परीक्षाकारकस्य ॥

वरदस्तु समर्धकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) ॥ "**वरदः** पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च **वरदा** तु कुमारिका" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ समृध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

१—"वाणिरम्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्" इति हैमादिकोषेषु "यद्वाणिसद्वाणिनी" इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणिशब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्लेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । "ताच्छील्य–" (३।२।१२९) इति चानश् ॥ यत्तु—हृष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन ॥ तन्न । दैवादिकत्वाच्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) ॥ शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥ * ॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि हर्षितमनसः ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः

द्विति ॥ दुस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि दुःखितमनसः ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । "उत्क उन्मनाः" (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन्॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उत्कण्ठितमनसः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" (उ० २।५०)॥ 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः ॥ "**दक्षिणो** दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अलच् (उ० १।१०६) ॥ "**सरलः** पूतिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । "आतश्च–" (३।१।१३६) इनि कः ॥ उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ "**उदारो** दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी)॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ऋज्वाशयस्य ॥

सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । "ईषद्दुः–" (३।३।१२६) इति खल् ॥ शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ तत् परमुत्तमं यस्य ॥ तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥ * ॥ आसञ्जि । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) ॥ सुनोति वा । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ क्विपि (३।२।७६) आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः "संज्ञायां कन्" (५।३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७९) ॥ यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु०प०से०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ "सत्सू–" (३।२।६१) इति क्विप् वा ॥ कानि (ज्ञापि० ९।४।९) "केऽणः" (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे इष्टार्थोद्यमवतः ॥—पञ्चापि तत्परपर्यायाः—इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ अख्यायि । 'ख्यां प्रकथने' (अ० प० अ०) । "चक्षिङः ख्याञ्" (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ अवेदि । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "वित्तो भोगप्रत्यययोः" (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥ * ॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ यद्वा विजानाति । "मतिबुद्धि–" (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥ * ॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् प्रसिद्धस्य ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

गिवति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य ॥ "**लक्षणं** नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ "**आहतं** गुणितेऽपि स्यात्" इति विश्वः ॥ आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुणैः प्रसिद्धस्य ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः ॥ यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**इभ्यो** धनवतीभ्या तु करेण्वां सल्लकीतरौ" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ आध्यायति । "आतः–" (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ * ॥ बहु धनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि बहुधनस्य ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । "स्वामिन्नैश्वर्ये" (५।२।१२६) इति साधुः ॥ "**स्वामी** प्रभुविशाखयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । "स्थेश–" (३।२।१७५) इति वरच् ॥ "ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वामिनि वाच्यवत् । **ईश्वरी चेश्वरोमायाम्**" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "पातेर्डतिः" (उ० ४।५७) ॥ "**पति**र्धवे ना त्रिष्वीशे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ ईष्टे । "तृन्" (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अधिभवति । "भुवः संज्ञान्तरयोः" (३।२।१७९) इति क्विप् ॥ (५) ॥ * ॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "नायको नेतरि श्रेष्ठे

१—अस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादत्र लेखो निर्मूलः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हारमध्यमणावपि'' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥ * ॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥ * ॥ प्रभवति। "विप्रसंभ्यः–'' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥ * ॥ परिवर्हति । परिवृंहति वा । 'वृहवृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। "प्रभौ परिवृढः'' (७।२।२१) इति साधुः ॥ (९) ॥ * ॥ अधि पाति। "आतश्चोपसर्गे'' (३।१।१३६) इति कः ॥—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥ * ॥ दश ॥

अधिकर्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ॥—'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥ * ॥ समृध्नोति स्म। 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिसंपन्नस्य ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

क्विति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः। व्याप्रियते स्म। 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०)। अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ "**व्यापृत**स्तरुणो युवा'' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्यागारे नियुक्तः। "अगारान्ताट्ठन्'' (४।४।७०) ॥ अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥ * ॥ आधानमाधिः। "उपसर्गे'' (३।३।९२) इति किः। उपगत आधिम्। "अत्यादयः–'' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य—"उपसर्गे'' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन ॥ तन्न। कर्तरि किप्रत्ययास्मरणात् ॥ "**उपाधि**र्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले'' इति विश्वमेदिन्यौ'' ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि कुटुम्बव्यापृतस्य ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि। वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च। तैरुपेतः ॥ * ॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य ॥ संहनने सिंहः इति वा। राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन व्रियते। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। "ऋहलोर्ण्यत्'' (३।१।१२४) ॥ * ॥ "**निर्धार्यः**'' इति पाठे 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ "व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः। तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्'' ॥ तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् ॥ "संयुतः'' इति वा पाठः ॥ * ॥ एकं निःशङ्ककार्यकर्तुः ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ 'मूँ' इति कायति। "आतोऽनुप–'' (३।२।३) इति कः ॥ यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य। 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न। धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् ॥ अवतेः प्रयोजनाभावात्। 'धातोः' इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च ॥ उक्तसूत्राभावाच्च ॥ "**मूको** दैत्यावाग्दीनेषु'' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अथेति ॥ जवति । "जुः" सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । मनो जवं वेगवद्यस्मिन् ॥ यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।९७) औचित्यात् ॥ "मनोजवपितृसधर्माणः" इति नाममाला ॥ * ॥ स्वामी तु—"**मनोजवसः**" चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ पितेव सम्यग्निभाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पितृसमस्य ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकाते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३९) इति कः ॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यद्वा कवनम् । कूः । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भूः 'कीर्तिभूमिः' इति यावत् ॥ कूकुं ददाति, कूका दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति "सुपि—" (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ "लक्ष्म्या अ च" (ग० ५।२।१००) इति पामादित्वान्नः, अत्वं च ॥ "**लक्ष्मणा** त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ श्रियं लाति वा ॥ * ॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे "**श्रीलः**" इत्यपि ॥ (३) ॥ * ॥ मतुप् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निह्यति स्म । 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । "वा द्रुह—" (८।२।३३) इति वाघः ॥ (१) ॥ * ॥ "**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः" (इति मेदिनी) ॥ वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । "वत्सांसाभ्याम्—" (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ दयते । "स्पृहिगृहि—" (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥ * ॥ करुणा शीलमस्य । "शीलम्" (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ कृपां लाति । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥ * ॥ शोभन उः शंभुः । सूः । स्वि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सुरमते । "सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः" (उ० ५।१४) ॥ यत्तु—"तातपलितसूरताः" इति रमेः क्तः, दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन ॥ तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अपगतमावृतमावरणमस्य ॥ "अपावृतस्तु

१ —"**मनोजवाः**" सान्तोऽपि । "मनोजवसा" इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्'' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥ * ॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ''सुप्यजातौ—'' (३।२।७८) इति णिनिः । ''स्वादीरेरिणोः'' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥ * ॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमात् । ''निरादयः—'' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ परस्मिन्नधि । ''सप्तमी शौण्डैः'' (२।१।४०) इति समासः । ''अषडक्ष—'' (५।४।७) इति खः ॥ यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीतम् ॥ तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥ * ॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥ * ॥ नाथोऽस्यास्ति ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

अधीति ॥ इनमधिगतः । ''अत्यादयः—'' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ अधि उपरि, इनोऽस्य—इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः ''घञर्थे कः'' (वा० ३।३।५८) ॥ (२) ॥ * ॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥ * ॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । ''पदास्वैरि—'' (३।१।११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ''**गृह्यको** निघ्नके छेके'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चाधीनसामान्यस्य ॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

खेति ॥ ''**खलं** भूस्थानकल्केषु'' इति विश्वः ॥ खलं पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥ * ॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । ''कियत्तद्बहुष्वज्विधानम्'' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा ॥ यत्तु—ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहुकरी'—इत्युक्तं मुकुटेन ॥ तन्न । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भुवं माजयतः ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ ''**सूत्रं** तन्तुव्यवस्थयोः'' इति विश्वः ॥ दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य ॥

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकान्मः ॥—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ 'इषियुधि—'' (उ० १।१४५) इति सूत्रे जलेरग्रहणात् ॥ धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच ॥ ''**जाल्मस्तु** पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । ''सुपि—'' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि च प्रतिघाते आलस्ये च'' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (''**कुण्ठो**ऽकर्मण्यमूर्खयोः'' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं मन्दक्रियस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥ * ॥ "सप्तमी" (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥ * ॥ कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः । "प्राप्तापन्नालंपूर्व–" (वा० २।४।२६) इति परवल्लिङ्गनिषेधात्समासः । "पर्यादयः–" (वा० २।२।१८) इति वा । "अपडक्ष–" (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्रियाकरणे समर्थस्य ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । "छत्रादिभ्यो णः" (४।४।६२) वा । स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥ * ॥ "कर्मणि घटोऽठच्" (५।२।३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते । क्विप् (३।२।७६) ॥ * ॥ क्वचित् **"कर्मण्यभुक्"** इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्म करोति । "कर्मणि भृतौ" (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मूल्येन कर्म कुर्वतः ॥ अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ तत्क्रियः कर्मकारक्रियः, 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥ * ॥ यो वेतनं विना कर्म करोति, तस्यैकम् ॥

अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । "प्रादयो गताद्यर्थे" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ मृते स्नातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०) । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ **"शुष्कली** शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता" ॥ तामत्ति । "शेषे" (४।२।९२) इत्यण् ॥ * ॥ स्वामी तु **"शाष्कलः"** इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावोऽपि ॥ **"शुष्कलः** शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्विति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । "वसतिक्षुधोः–" (७।२।५२) इतीट् ॥ (२) ॥ * ॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि "लुङ्सनोर्घस्लृ" (२।४।३७) । "सनाशंस–" (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥ * ॥ अशनस्येच्छा ॥ "अशनाया–" (७।४।३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । "अर्शआदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ * ॥ "**पिण्ड**माजीवने" इति धरणिः ॥ परस्य पिण्डम् । तदत्ति । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परान्नजीवनस्य ॥

भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ घसति । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । "सृघस्यदः क्मरच्" (३।२।१६०) ॥ (२) ॥ * ॥ अत्ति ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि भक्षणपरस्य ॥

आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्विति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । "दिवोऽविजिगीषायाम्" (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥ * ॥ उदरे प्रसितः । "उदराट्ठगाद्यूने" (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च बिभर्ति । "फलेग्रहिरात्मंभरिश्च" (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ चात् ("भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च" इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । "अनुपदसर्वान्न–" (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥ * ॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सर्ववर्णान्नभक्षकस्य ॥

गृध्नुस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्

ग्रिति ॥ गर्धनशीलः ।'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । "त्रसिगृधि–" (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥ * ॥ "जुचङ्क्रम्य–" (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**लुब्ध** आकाङ्क्षिणि व्याधे" इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ * ॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "लषपतपद–" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥

१—तृष्णाशब्दात् "तत्करोति–" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।१।१३३) "**तृष्णकः**" अदन्तोऽपि, इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(४) ॥ * ॥ तृष्यति । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । "स्वपितृषोर्नजिङ्" (३।२।१७२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च लुब्धस्य ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप्लृ छेदे' (तु० उ० अ०) । "लुपसद–" (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ भृशं लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । "धातोरेकाचः" (३। १।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिलुब्धस्य ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्य ॥ * ॥ क्वचित् **"सोन्मादः"** इति पाठः ॥ तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्गत्वान्मदेर्घञ् ॥ * ॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । **"सून्मादः"** इत्यपि ॥ (१) ॥ * ॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उन्मादशीलस्य ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ **"समुद्धतं** समुद्गीर्णेऽप्यविनीते च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः

मेति ॥ माद्यति । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति मदेः क्तः । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ शुण्डायां पानागारे भवः । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् । **"शौण्डो** मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ उद्गतः कट आवरणमावारको वास्य ॥ यद्वा उद्गतमदवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थे "संप्रोदश्च" (५।२।२९) इति कटच् ॥ **"उत्कट**स्तीव्रमत्तयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ क्षीबते स्म । 'क्षीबृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । "अनुपसर्गात्–" (८।२।५५) इति साधुः ॥ कः (३।१।१३५) वा ॥ * ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ "क्षीबाणौ समबुध्यत" इति व्यासप्रयोगात् ॥ तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "लषपतपद–" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ "**कामुकः** कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके" इति मेदिनी) ॥ * ॥ णिङभावे च तृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ अनुकामयते । "अनुकाभिका–" (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ "नमिकम्पि–" (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥ * ॥ अभि कामयते । "अनुकाभिका–" (५।२।७४) इति साधुः ॥ **"अभीकः** कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥ * ॥ अनुदात्तेतश्च–" (३।२।१४९) इति युच् ॥ **"कमनः** कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे" (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥ * ॥ नव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । "अचो यत्" (३।१।९७)। "ईद्यति" (६।४।६५)। गुणः (७।३।८४)॥ (१) ॥ * ॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य । "सुपि–" (३।२।७८)इति णिनिः॥ (२) ॥ * ॥ वचने तिष्ठति स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "तत्पुरुषे कृति–" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (३) ॥ * ॥ आशृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ "आश्रवो वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य॥

वश्यः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । "वशं गतः" (४।४।८६) इति यत् ॥ "**वश**मायततायां स्यात्" इतिः विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ व्यनायि । 'णीञ्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**विनीत**स्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्वे विनयग्राहिते हिते" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि विनययुक्तस्य ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

धिति ॥ धृष्णोति स्म । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "धृषिशसी–" (७।२।१९) 'इतीडभावः ॥ (१) ॥ * ॥ "धृषेश्च"[1] इति नजिङ् ॥ * ॥ '**धृष्णुः**' इति पाठे "त्रसिगृधि–" (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥ * ॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य॥ विरुद्धमयासीद्वा । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि निर्लज्जस्य ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रेति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिभानम् । "आतश्च–" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी **प्रतिभा** मता" इति रुद्रः ॥ प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रत्युत्पन्नमतेः ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । "शालीनकौपीने–" (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सलज्जस्य ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विस्मयेनाश्चर्येणान्वितः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य ॥

अधीरे कातरः

१—"धृषेश्चेति वाच्यम्" इति काशिकादौ—इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । "ईषदर्थे च" (६।३।१०९) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः ॥

त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । "त्रसिगृधि–" (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (१) ॥ * ॥ बिभेति । 'ञिभी भये' (जु० प० अ०) । "भियः क्रुक्लुकनौ" (३।२।१७४) । "क्रुकन्नपि" (वा० ३।२।१७४) ॥ "भीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि भयशीलस्य ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "सनाशंसभिक्षः–" (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥ * ॥ "तृन्" (३।२।१३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इष्टार्थप्राप्तीच्छोः ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । "गृह ग्रहणे" चुरादावदन्तः । "स्पृहिगृहि–" (३।२।१५८) इत्यालुच् । "अयाभन्ता–" (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥ * ॥ ("गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) ।) "तृन्" (३।२।१३५) । ("ग्रहोऽलिटि–") (७।२।३७) इतीटो दीर्घः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ग्रहणशीलस्य ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्दधाति । स्पृहि–" (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥ * ॥ (भौवादिकात्) "लषपत–" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पतनशीलस्य ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अपत्रपते । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । "शॄवन्द्योरारुः" (३।२।१७३) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिवादयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वन्दनशीलस्य ॥

शरारुर्घातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥ * ॥ हन्ति । "लषपत–" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥ * ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । "नमिकम्पि–" (३।२।१६७) इति रः ॥ "हिंस्रा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि हिंसाशीलस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "अलंकृञ्" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१)॥ *॥ "अनुदात्तेतश्च–" (३।२।१४९) इति युच् ॥ "**वर्धनं** छेदने वृद्धौ **वर्धनी** तु गलन्तिका" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वर्धनशीलस्य ॥

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ १ ॥ * ॥ "तृन्" (३।२।१३९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ऊर्ध्वपतनशीलस्य ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ * ॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्'(भ्वा० प० से०) । "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" (३।२।१५१) । इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अलंकरणशीलस्य ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९) चाद्भुवः ॥ (१) ॥ * ॥ "भुवश्च" (३।२।१३८) इतीष्णुच्[1] ॥ (२) ॥ * ॥ "तृन्" (३।२।१३९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि भवनशीलस्य ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ * ॥ "अनुदात्तेतश्च" (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वर्तनशीलस्य ॥

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । "त्रसिगृधि–" (३।२।१४०) इति क्नुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निराकरणशीलस्य ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥ * ॥ मेदनशीलः । 'ञिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । "भञ्जभास–" (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति । "तृन्" (३।२।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ वेदनशीलः । "विदिभिदि–" (३।२।१६२) ॥ * ॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥ * ॥ "विन्दुरिच्छुः" (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ज्ञानशीलस्य ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु "भुव इट्प्रतिषेधश्च" इत्युपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । "वौ कसलस–" (३।२।१४३) इति घिनुण् ॥ "**विकासः** स्फुटने व्यक्तौ" इति दन्त्यान्ते धरणिः ॥ तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥ * ॥ "स्थेशभास–" (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विकसनशीलस्य ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "इण्नश्जि–" (३।२।१६३) इति क्वरप् । "ह्रस्वस्य–" (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥ * ॥ "सृघस्य–" (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप–" (३।२।१४५) इति घिनुण् ॥ (३) ॥ * ॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ * ॥ "अनुदात्तेतश्च" (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । "तृन्" (३।२।१३५) ॥ (३) ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् । "गुप्तिज्किद्भ्यः–" (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः । "सनाशंस–" (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥ * ॥ तृनः "स्वरति–" (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥ * ॥ "शमित्यष्टाभ्यो–" (३।२।१४१) इति घिनुण् ॥ (६) ॥ ॥ * ॥ षट् ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः । 'क्रुध कोपे' (दि० प० अ०) । "क्रुधमण्डा–" (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ न मर्षशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥ * ॥ अवश्यं कुप्यति । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि क्रोधनस्य ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**चण्डस्तु** यम-
दासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च **चण्डी** तु शिवयोषिति । **चण्डा** धनहरीशङ्खपुष्प्योः" इति हेमचन्द्रः॥
(१) ॥ * ॥ अत्यन्तं कुप्यति । "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च" (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अति-
क्रोधनस्य ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । "जागरूकः" (३।२।१६५) ॥ (१)
॥ * ॥ "तृन्" (३।२।१३५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्विति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥
घूर्णा जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रचल इवाचरति । "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११) । प्रचलायते स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संजातघूर्णस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'ञिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । "स्वपितृषोर्नजिङ्" (३।२।१७२) ॥ (१) ॥ * ॥ शयनशीलः । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । "शीङश्च" (वा० ३।२।१९८) इत्यालुच् ॥ "**शयालुः** स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥(२) ॥ * ॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । "स्पृहिगृहि–" (३।२।१९८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि निद्राशीलस्य ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । "संयोगादेः–" (८।२।४३) इति नः ॥ (१) ॥ * ॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः । "निष्ठा शीङ्–" (१।२।१९) इति न कित्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निद्रां प्राप्तस्य ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराञ्चत्यनभिमुखो भवति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । "ऋत्विग्–" (३।२।५९) इति क्विन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ "विभाषाञ्चेः–" (५।४।८) इति स्वार्थे खः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विमुखस्य ॥

स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाञ्चत्यधोमुखो भवति । क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥ * ॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

देवानञ्चति देवद्र्यङ्

दयिति ॥ "विष्वग्देवयोः–" (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥ * ॥ (विश्वद्र्यङ्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सर्वतो गच्छतः ॥

यः सहाञ्चति सध्र्यङ् सः

य इति ॥ "सहस्य सध्रिः" (६।३।९५) । स्त्रियां सध्रीची ॥ (१) ॥ * ॥ एकं सहचरितस्य ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ "तिरसस्तिर्यलोपे" (६।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं वक्रं गच्छतः ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ "चरिचलि–" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥ * ॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । "तृन्" (३।२।१३५) ॥ "**वक्ता** तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥ * ॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पटुवचनस्य ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । "वाग्दिक्पश्यद्भ्यः–" (वा० ६।३।२१) इत्यलुक् । तत्र पटुः ॥ ॥ (१) ॥ * ॥ प्रशस्ता वागस्य । "वाचो ग्मिनिः" (५।२।१२४) ॥ "**वाग्मी** पटौ सुराचार्ये" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ कुर्वादिषु (ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३) ॥ * ॥ अति वक्ति । साधुकारिणि "तृन्" (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥(४) ॥*॥ चत्वारि ॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "जल्पभिक्ष–" (३।२।१५५) इति षाकन् । षित्त्वात् स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ बहुगर्ह्या वागस्य । "आलजाटचौ बहुभाषिणि" (५।२।१२५) । "कुत्सायामिति वाच्यम्" (वा० ५।२।१२५) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि बहुगर्ह्यभाषिणः ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । "**दुर्मुखः** कपिभिन्नागभिदोर्ना मुखरे त्रिषु" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ निन्दितं मुखमस्य । "खमुख–" (५।२।१०७) इति रः । मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥ * ॥ न बद्धं नियमितं मुखमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यप्रियवादिनः ॥

शक्लः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । "मूङ्शक्यविभ्यः क्लः" (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रियं वदति । "प्रियवशे वदः खच्" (३।२।३८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्ध्ये' इति बोपदेवः । भावे घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ "**लोहलः** शृङ्खलाधार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु" इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥ * ॥ न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

गर्ह्यवादी तु कद्वदः ।

गेति ॥ गर्ह्यं वदति । "सुप्यजातौ" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं वदति । "रथवदयोश्च" (६।३।१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥ * ॥ कुत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कुकथनशीलस्य ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अप्रशस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे काकादिवद्रूक्षस्वरस्य ॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । "चलनशब्दार्थात्" (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥ * ॥ शब्दनशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१४८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शब्दकरणशीलस्य ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । "सुपि–" (३।२।७८) इति वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ नान्दीं करोति वदति । "दिवाविभा–" (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥ * ॥ "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते" इति भरतः ॥ * ॥ नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः ॥ "इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह **जड**संज्ञकः पुरुषः" ॥ "**जडा** स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु च त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ न जानाति । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो बधिरश्चासौ मूकश्च ॥ ("**एडमूको**ऽन्यलिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते" इति मेदिनी) ॥ * ॥ ("अनेकमूकः" इति) पाठान्तरे 'नास्त्येडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः ॥ "त्रिलिङ्गोऽ**नेडमूकः** स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते" इति रभसः ॥ (२) ॥ * ॥ एकम् ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ "शीले को मलोपश्च" (वा० ५।३।७१) । "केऽणः" (७।४।१३) इति नाणो ह्रस्वः । मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ॥—"शीलम्" (४।४।६१) इति ठकि "अव्ययानाम्–" (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः ॥ तन्न । कविधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि (७।२।११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मौनशीलस्य ॥

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ "**नग्नो** वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ दिगेवाम्बरं यस्य ॥ "**दिगम्बरः** स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

१—ङीप्ङीषोः फलाभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्ध्यभावस्य स्वयमप्यङ्गीकृतत्वादकिंचित्करं च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ अवकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःस्रंसने, गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अपध्वस्तः** परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥ * ॥ "**आत्तगन्धः**" इति पाठान्तरम् ॥ "**गन्धो** गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः" इति विश्वः ॥ "**गन्धो** गर्वो **लवो**ऽपि च" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ २ ॥ * ॥ द्वे ॥--चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाञ्' (जु० उ० अ०) ण्यन्तः ॥ * ॥ "**दायितः**" इति पाठान्तरम् ॥ तत्र 'दय दाने' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥ * ॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥ * ॥—द्वे धनादिकं प्रदापितस्य—इति मुकुटः ॥ प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**निरस्तः** प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । निष्ठ्यूते प्रतिहते च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकारि । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**निकृतं** विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ विप्राकारि ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ वञ्च्यते स्म । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ प्रति हन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ "भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि कृतमनोभङ्गस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अधिक्षिप्तः** प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु" इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रत्यक्षेपि ॥ "**प्रतिक्षिप्तं** वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चकं त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ ("**प्रतिक्षिप्तं** प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते" इति विश्वः) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कृताक्षेपस्य ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**आपन्नः** सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गकः" (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ * ॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

कांदिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ "कां दिशं यामि" इत्याह । "तदाहेति माशब्दादिभ्यः" (वा० ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ मुकुटस्तु—'कदि वैक्लव्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावघञन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीक सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्लव्ययुक्तोऽश्रुपातः । कन्दि शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥ (१) ॥ * ॥ अद्रुद्रुवत् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भयाद्द्रुतः । "पञ्चमी" (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥ * ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

अक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥ * ॥ "**क्षारितः** स्राविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ अभिशस्यते स्म ।'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् ॥ "धृषिशसी—" (७।२।१९) इति वा ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । "समि कस उकन्" (उ० २।२९) ॥—"यूकादयः" इति कन्, उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ * ॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥ चलस्वभावस्य ॥

व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ

१—परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहत-प्रतिक्षिप्तशब्दरूपम्—इति भाति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥ * ॥ उपरज्यते स्म । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दैवमानुषपीडायुक्तस्य ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य ॥ **विहस्त**स्तु विह्वले पण्डकेऽकरे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ व्याकोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यस्य ॥

विक्लवो विह्वलः

वीति ॥ विक्लवते । 'क्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**विवश**स्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतेः ॥

कश्यः कशार्हे

केति ॥ कशामर्हति । "दण्डादिभ्यो यः" (५।१।६६) ॥ "**कश्यं** कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ कशामर्हति । "अर्हः" (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ताडनार्हस्य ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनह्यति स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ * ॥ आततं यथा तथायितुं शीलमस्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "सुपि–" (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥
भावक्तान्तादर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ अक्षिविषयं गतः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे द्वेषार्हस्य ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । "दण्डादिभ्यो यः" (५।१।६६) ॥ यद्वा हन्तुमर्हः । "हनो वध च" (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । "शीर्षच्छेदाद्यच्च" (५।१।६५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिरश्छेदार्हस्य ॥

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः"—इति क्षीरस्वामी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । "नौवयोधर्म–" (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः । "दण्डादिभ्यो यः" (५।१।६६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥ * ॥ शिश्विन्दे । 'श्विदि श्वैत्ये' (भ्वा० आ० से०)। लिटः कानच् (३।२।१०६) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे अपापकर्मणः ॥ "**कृष्णकर्मा**" इति पाठान्तरम् ॥ तत्र 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । "श्वितेर्दश्च" (उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लुक् ॥ (१) ॥ * ॥ द्वे पापकर्मणः ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ "**चपल**श्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि **चपला** तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३४) इति कः ॥ "**चिकुरो**ऽहौ गृहबभ्रौ केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

दविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ पुरः पूर्वं भजते । "भज सेवायाम्" । "संपृचा–" (३।२।१४२) इति घिनुण् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दोषैकग्राहकस्य ॥

निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः ॥ "**निकृतं** विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ऋजुविरुद्धः ॥ "नञ्" (२।२।६) इति तत्पुरुषः । "नलोपो नञः" (६।३।७३) ॥ (२) ॥ * ॥ शठति । 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**शठो** मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च" इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि वक्राशयस्य ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "स्तम्बकर्णयोः–" (३।२।१३) इत्यच् । "हलदन्तात्" (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥ * ॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**सूचकः** शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" (उ० ३।५५)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्युनन् ॥—बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका ॥ "**पिशुनं** कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां **पिशुना** स्त्री स्यात्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टो जनः । "कुगति—" (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ खं छिद्रं लाति वा ॥ "**खलः** कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे" इति हैम-मेदिन्यौ ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि परस्परभेदकस्य ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

त्रिति ॥ नॄन् शंसति । 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥—अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् ॥ अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ हननशीलः । "लषपत—" (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥ * ॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । "कृतेच्छः क्रू च" (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः क्रू आदेशश्च ॥ यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विगृह्य—कृतेः "दूरादयश्च" इति रक् क्रू आदेशश्च, क्रुङो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तम् ॥ तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलकम्, परस्परविरुद्धं च ।"दूरादयश्च" इति सूत्रं च नास्ति ॥ "**क्रूरस्तु** कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि परिद्रोहकारिणः ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

धिवति ॥ धुर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "हसिमृग्रिण्—" (उ० ३।८६) इति तन् । "राल्लोपः" (६।४।२१) ॥ "**धूर्तं** तु खण्डलवणे **धूर्तो** धत्तूरमायिनोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ वञ्चयति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**वञ्चकस्तु** खले धूर्ते गृहबभ्रौ च जम्बुके" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परप्रतारकस्वभावस्य ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**अज्ञस्तु** जडमूर्खयोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**मूढस्तन्द्रितबालयोः**" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । "मुहेः खो मूर् च" (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥ * ॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषत्वाच्छास्त्राणाम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥ * ॥ बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपूज्यत्वात् ॥ "**बालिशस्तु** शिशौ मूर्खे" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी । "कुगति—" (२।२।१८) इति समासः । "कोः कत्तत्पुरुषेऽचि" (६।३।१०१) ॥ (१) ॥ * ॥ कृपां करोति । "तत्करोति—" (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते "कृत्यल्युटो—" (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६) ॥ यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । बाहुलकाल्लत्वाभावः ॥ यद्वा 'क्रप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् ॥ यद्वा 'कृप' इत्यत्र मतान्तरे 'क्रुप' इति पाठः । अत एव 'क्रुपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति वोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२) ॥ * ॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् ॥ "क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः । **क्षुद्रा** व्याघ्रीनटीव्यङ्गावृहतीसरघासु च । चाङ्गेरिकायां हिंस्रायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ * ॥ किं पचति । "ताच्छील्य–" (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४) वा । "अनित्यमागमशासनम्" इति न नुम् । "किं क्षेपे" (२।१।६४) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ मितं पचति । "मितनखे च" (३।२।३४) इति खच् ॥ (५) ॥ * ॥ यद्वा **"किंपचः" "अनमितंपचः"** इति छेदः ॥ पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्क्रान्तो वा ॥ (१) ॥ * ॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य ॥ **"दुर्विधो** वाच्यलिङ्गः स्याद्दुर्गतेऽपि खलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ दीयते स्म । "दीङ् क्षये" (दि० आ० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "स्वादय ओदितः" (दि० ग० सू०)। "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (**"दीना** स्त्री मूषिकस्त्रियाम् । वाच्यवद्दुर्गते भिते" इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ दुर्गच्छति स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) । वनिर्याच्ञा । वनिमिच्छति । "सुप आत्मनः क्यच्" (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ **"वनीपकः"** इति पाठे वनी पाति । कः (३।२।३) । ततः "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ यत्तु मुकुटेन—'वनति–' इति विगृह्य—'वनिर्याच्ञा'—इत्युक्तम् ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ 'याचकः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ याचति । 'टु याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ मार्गति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥ * ॥ याचति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ अर्थोऽस्यास्ति । "अर्थाच्चासंनिहिते" (वा० ५।२।१३५) इतीनिः ॥ अर्थयते । 'अर्थ याचने' (चु० आ० से०) । ग्रह्यादिणिनिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ अहमस्यास्ति । 'अहम्' 'शुभम्' इति मान्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अव्ययम् । "अहंशुभमोर्युस्" (५।२।१४०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे साहंकारस्य ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

शिवति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥ * ॥ शुभेनान्वितः । "कर्तृकरणे–" (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । "द्युप्रागपा–" (४।२।१०१) इति यत् ॥ उपपद्यन्ते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "लषपतपद–" (३।२।१५४) इत्युकञ् । ते च ते च ॥ (१) ॥ * ॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥ * ॥ एकम् ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् ॥ आद्यशब्देन खराश्वादीनां ग्रहणम् ॥ * ॥ जरायोर्गर्भाशयाज्जाताः । "पञ्चम्याम्" (३।२।९८) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । डः (३।२।९८) ॥ (१) ॥ * ॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥ * ॥ एकम् ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन नक्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥ * ॥ अण्डे जाताः । "सप्तम्यां जनेः–" (३।२।९७) इति डः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन तृणौषधिलतादिग्रहः ॥ * ॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । "सत्सू–" (३।१।६१) इति क्विप् । उद्भिदः ॥ (१) ॥ * ॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥ * ॥ एकम् ॥

उद्भित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥ * ॥ उद्भेदनमुद्भित् । "संपदादिभ्यः क्विप्" (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् । "पञ्चम्याम्" (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ * ॥ उद्भिनत्ति । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकादरः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ रोचते । "इषिमदिमुदि–" (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ * ॥ चरति चित्ते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । "दृसनिजनि–" (उ० १।३) इति ञुण् ॥ "**चारु**र्बृहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । "सुविनिदुर्भ्यः–" (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥ * ॥ साध्नोत्यर्थम् । 'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । "कृवापा–" (उ० १।१) इत्युण् ॥ "**साधु**र्जैने मुनौ वार्धुषिके सज्जनरम्ययोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "अनुदात्तेतश्च–" (३।२।१४९) इति युच् ॥ "**शोभनो** योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ कम्पते स्म । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् । "अनुनासिकस्य–" (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ यद्वा कनति स्म । 'कनी दीप्त्यादौ' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**कान्ता** नार्यां प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायात्तु शिलासु च" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ * ॥ मनो रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ * ॥ "**मनोहरम्**" इति पाठे मनो हरति । "हरतेरनुद्यमने–" (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥ * ॥ रोचते, रुच्यते, वा । "राजसूय–" (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥ * ॥ मनसा जानाति । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ॥—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः ॥ तन्न । तस्यापि कर्तरि विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्धत्वात् ॥ यदपि—"सुप्सुपा–" (२।१।४) इति समासः—इति ॥ तदपि न । "कर्तृकरणे–" (२।१।३२) इति तत्पुरुषविधायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥ * ॥ मञ्ज्यते । "मजि ध्वनौ" इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥ * ॥ मञ्जु मञ्जुत्वं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "मञ्जुलं च जलाञ्चले । रम्ये कुञ्जे **मञ्जुल**स्तु दात्यूहे" इति हैमः ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश ॥

तदसेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ * ॥ ("**आसेचनम्**" इति) दीर्घादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ("**अभी**त्थंभूतकथने) **अभि** वीप्साभिमुख्ययोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्याप्तुमिष्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । "आप्ज्ञप्यृधामीत्" (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ हृदयस्य प्रियम् । "हृदयस्य प्रियः" (४।४।९५) इति यत् । "हृदयस्य हृल्लेख–" (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ "**हृद्यं** धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्गवेऽपि च वशकृद्वेदमन्त्रे च। **हृद्या** वृद्ध्याख्यभेषजे" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ दय्यते स्म । 'दय दानादौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ वल्ल्यते, वल्लते च । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । रासिवल्लिभ्यां च" (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ "**वल्लभो** दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**प्रियो** वृद्ध्यौषधे हृद्ये धवे" इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०, तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥ * ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (३।२।७५) इति वनिप् ॥ यद्वा ऋच्छतेः "अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते" (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो निपातः ॥ "**अर्वा** तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' (तु० प० से०) । "अकर्तरि च–" (३।३।१९) इति घञ् ॥ यद्वा रिफतेः "अवद्यावमाधम–" (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः ॥ "**रेफो** रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत् पुनः" इति विश्वः ॥ ॥*॥ 'रेपं' इति पाठे 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । "**रेपः** स्यान्निन्दिते क्रूरे" इति विश्वः ॥ (४) ॥ * ॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ण्यन्तः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "**याप्यं** तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । "अवद्या–" (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो निपातः ॥ (६) ॥ * ॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ॥ "**अधमः** स्याद्गर्ह्ये ऊने" इति विश्वः ॥ (७) ॥ * ॥ कुत्सितं पूयते । 'पूयी विसरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत्वे '**कपूयः**' इत्यपि ॥ (८) ॥ * ॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (९) ॥ * ॥ न उद्यते । "अवद्यावमा–" (उ० ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥ * ॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**खेटः** कफे ग्रामभेदे चर्मण्यस्त्र्यधर्ववति त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ * ॥ गर्ह्यते । 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) ॥ (१२) ॥ * ॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (१३) ॥ * ॥ त्रयोदश ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । "ज्योत्स्नातमिस्रा–" (५।२।११४) इति साधुः ॥ "**मलीमसं** तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ (**मदनः** सिक्थके स्मरे) । राढे वसन्ते धत्तूरे, "**मलिनं** कृष्णदोषयोः । **मलिनी** रजस्वलायाम्" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ कुत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । "रथवदयोश्च" (६।३।१०२) इति चकारात् "कोः कत्तत्पुरुषे–" (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥ * ॥ मलेन दूषितम् । "कर्तृकरणे–" (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । "पूञ् पवने" (क्र्या० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**पूतं** त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पुनाति । "कर्तरि चर्षिदेवतयोः" (३।२।१८६) इतीत्रः ॥ "**पवित्रं** तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि

१—रेपाः सान्तोऽपि । "प्रापे रूपी पुरारेपाः" इति माघस्य द्व्यक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥　२—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पवित्रा तु नदीभिदि'' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ मेधनार्हम् । 'मेधृ संगमे च' (भ्वा० उ० से०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (''**मेध्यं** त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्'' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ ''पवित्रः प्रयतः पूतः'' इति प्राणिविषय उक्तम् । इह त्वप्राणिनि ॥ * ॥ त्रीणि ॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०)। ''वाविन्धेः'' (उ० २।२६) इति क्रन्॥—'इन्धे रक्'—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥ * ॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्वभावनिर्मलस्य ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' (जु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोध्यते स्म । 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ मृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात्। शोध्यान्निष्क्रान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥ * ॥ नावस्करोऽत्र ॥ (९) ॥ * ॥ पञ्चापनीतमलस्य ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥ * ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०)। ''फलिपाटि–'' (उ० १।१८) इति साधुः ॥ ''**फल्गुः** काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'' इति हैमः ॥ ''फल्ग्वसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलय्वां स्त्री'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । ''शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'' (ग० ९।१।२) इति यत् ॥ ''**शून्यं** विन्दौ च निर्जने । **शून्या** तु नलिका'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०)। ''सर्वधातुभ्य इन्'' (उ० ४।११८)। ''संज्ञायां कन्'' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ तोदनम्। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे क्विप्। तुदा व्यथया छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ तुदं छ्यति वा । ''आतोऽनुप–'' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

क्लीबे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्र्यवत् ॥ ५७ ॥
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्लीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३)। युच् (उ० २।७८) वा ॥ ''**प्रधानं** स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा'' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ प्रकृष्टं मुखमस्य ॥ ''**प्रमुखं** प्रथमे मुख्ये'' इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रविच्यते। 'विचिर् पृथग्भावे' (रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ * ॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च्छब्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः ॥ यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ उत्तम्यते वा । घञ् (३।३।१९) । "नोदात्त–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥ * ॥ मुखमिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥ * ॥ वर्यते । "वर ईप्सायाम्" चुरादावदन्तः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (७) ॥ * ॥ व्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "वृञ एण्यः" (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥ * ॥ प्रवर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥ * ॥ अवरस्मिन्नर्धे भवः । "अर्धाद्यत्" (४।३।४) । "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" (४।३।५) । न अवरार्ध्यः । "नञ्" (२।२।६) इति समासः ॥ (१०) ॥ * ॥ परस्मिन्नर्धे भवः । यत् (४।३।५) ॥ (११) ॥ * ॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २।१८) इति साधुः ॥ "**अग्रं** पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ * ॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राग्रे हरति । "हरतेरनुद्यमनेऽच्" (३।२।९) ॥ (१३) ॥ * ॥ प्राग्रे भवः । "अग्राद्यत्" (४।४।११६) ॥ (१४) ॥ * ॥ (१५) ॥ * ॥ "घच्छौ च" (४।४।११७) ॥ (१६) ॥ * ॥ (१७) ॥ * ॥ सप्तदश ॥

श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । "अतिशायने तमबिष्ठनौ" (५।३।५५) । "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" (५।३।५७) । "अजादी गुणवचनादेव" (५।३।५८) । "प्रशस्यस्य श्रः" (५।३।६०) ॥ "**श्रेयो** मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । **श्रेयसी** करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ "**श्रेष्ठो** वरे कुबेरे च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । "पुषः कित्" "कलश्च" (उ० ४।४।५) ॥—"पुषः करन्" । कपिरिकादिः (वा० ८।२।१८)—इति मुकुटः ॥ तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च ॥ "**पुष्कलस्तु** पूर्णे श्रेष्ठे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) ॥ "**सत्तमः** स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥ "वर्यं प्रधानं **युक्त**मनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च" इति नाममालायाम् (सत्तमस्य) । "अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्" इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । "गोरतद्धितलुकि" (५।४।९२) इति टच् ॥ (१) ॥ * ॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो येषां ते ॥ क्वचित् "वाचकाः" इति पाठः ॥ * ॥ एकम् ॥

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राग्र्याद्भिन्नम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२) ॥ * ॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
वड्रोरुविपुलम्

वीति ॥ विसृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् "वेः शालच्शङ्कटचौ" (५।२।२८) ॥ (१) ॥ * ॥ "**विशाला** त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । "प्रथिम्रदि–" (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥ "**पृथु**र्विशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्–" (उ० २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥ * ॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥ * ॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (६) ॥ * ॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। "वहुलमन्यत्रापि" ( ) इति रक् ॥—"शूद्रादयः" इति रक्—इति मुकुटः ॥ तन्न । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् ॥ डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥ * ॥ ऊर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०)। "महति ह्रस्वश्च" (उ० १।३१) इति कुप्रत्ययः, नुलोपः, ह्रस्वश्च ॥ (८) ॥ * ॥ वि पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**विपुलः** पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

पीनपीन्नी तु स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् । "प्यायः पी" (६।१।२८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । "प्याप्योः संप्रसारणं च" (उ० ४।११५) इति क्वनिप् ॥ स्त्रियां तु "वनो र च" (४।१।७) इति ङीब्रौ ॥ (२) ॥ * ॥ स्थूलयति । 'स्थूल बृंहणे' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**स्थूलः** पीने जडे" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ प्यायते । "छित्वर–" (उ० ३।१) इति निपातः ॥ **पीवरः** स्थूलकूर्मयोः" इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (भ्वा०आ०से०) । घञ् (३।३।१९) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ स्तूयते वा । बाहुलकात् स्तुञः कः ॥ "**स्तोक**स्त्रिष्वल्पे चातके पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥ * ॥ क्षोदनम् । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । "तोर्लि" (८।४।६०) (भा० ९९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ यद्वा क्षुद्यते । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेकत्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ॥ "**क्षुल्लक**स्त्रिपु नीचेऽल्पे" इति विश्वः ॥ (३) ॥ * ॥ श्लिष्यते, श्लिष्यति, वा । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । "श्लिषेरच्चोपधायाः" (उ० ३।१९) इति क्स्नः ॥ (४) ॥ * ॥ सूच्यते । 'सूच पैशुन्ये' (चु० उ० से०) । "सूचेः स्मन्" (उ० ४।१७७) ॥ "**सूक्ष्मं** स्यात्कतकेऽध्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ दभ्यते । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । ''स्फायितञ्चि–'' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥ * ॥ कृश्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । ''–फुल्लक्षीब–'' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥ * ॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ॥''–तनिचरि–'' (उ० १।७) इत्युः ॥ ''तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वल्पे विरले कृशे'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ * ॥ मीयते । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । अनित्यः षितां ङीष् । टाप् (४।१।४) ॥ ''**मात्रं** त्ववधृतौ स्वार्थे कार्त्स्न्ये **मात्रा**परिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च'' इति हैमः ॥ (९) ॥ * ॥ त्रुट्यते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । ''इगुपधात्कित्'' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥ * ॥ लूयते । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । ''ऋदोरप्'' (३।३।५७) ॥ ''**लवः** कालभिदि छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किंजल्कपक्ष्मणोः । गोपुच्छलोमस्वपि च'' इति हैमः ॥ (११) ॥ * ॥ लिशति । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥ * ॥ कणति । 'कण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ''**कणो** धान्यांशलेशयोः । **कणा** जीरकपिप्पल्योः'' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥ * ॥ अणति, अण्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ''अणश्च'' (उ० १।८) इत्युः ॥ ''**अणु**र्व्रीह्यल्पयोः'' इति हैमः ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥ * ॥ ''अजादी गुणवचनादेव'' (५।३।५८) इतीष्ठन्नीयसुनौ ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ ''युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥ * ॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५७) ॥ (५) ॥ * ॥ चत्वारि (पञ्च) ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।
पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः ॥ ''**प्रभूत**मुद्गते प्राज्ये'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रचोरति । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वैकल्पिकः । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) इति कः ॥ प्रगतं चुरायाः, इति वा ॥ (२) ॥ * ॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यत् (३।१।१२४) । ''बहुलं तणि'' (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । आङ्पूर्वात् ''अञ्जेः संज्ञायाम्'' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥ * ॥ दभ्रादन्यत् । नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥ * ॥ बहून् लाति । ''आतोऽनुप–'' (३।२।३) इति कः ॥ ''**बहुला** नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । ''लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च'' (उ० १।२९) इत्युः ॥ यत्तु—बृंहते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रसङ्गात् ॥ ''**बहु** स्यात्त्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्'' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ पुरून् हन्ति गच्छति । ''अन्येभ्योऽपि–'' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ यद्वा पुरून् जहाति जिहीते वा । ''आतोऽनुप–''

१—इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकौरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति । मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३।२।३) इति कः ॥ (७) ॥ * ॥ पिपर्ति, पूर्यते, वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । "पॄभिदि–" (उ० १।२३) इति कुः ॥ यत्तु—"पॄकृतॄगृधृषिभ्यः कुः" इति सूत्रं पठितं मुकुटेन ॥ तन्न । "कॄग्रोरुच्च" इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् ॥ "**पुरुः** प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः" इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ अतिशयेन बहु । "बहोर्लोपो भू च बहोः" (६।४।१५८) "इष्ठस्य यिट् च" (६।४।१५९) । स्वार्थे चेष्विष्ठादयः ॥ (९) ॥ * ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "अजिरशिशिर–" (उ० १।५३) इति साधुः ॥ * ॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ॥ "**स्फार**स्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च" इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ * ॥ अतिशयेन बहु । "बहोर्लोपो भू च बहोः" (६।४।१५८) ॥ (११) ॥ * ॥ भवति । "अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्" (उ० ४।६५) ॥ "**भूरि** स्यात्प्रचुरे स्वर्णे" इति हैमः ॥ ("**भूरि**र्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः" इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । "पञ्चमी" (२।१।३७) इति योगविभागात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥ * ॥ आद्येन परस्सहस्राः ॥ * ॥ एकं शतात्परस्य ॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥ * ॥ गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । अनीयर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥ * ॥ "अचो यत्" (३।१।९७) । संज्ञापूर्वकत्वाण्णिलोपाभावः । 'चिन्तिपूजि–' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् ॥ यत्तु—"अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) इति युचाप्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गणयितुं शक्यस्य ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) (१) ॥ * ॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम ॥ "**समा** संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु **समं** स्यादभिधेयवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "सर्वनिघृष्व–' (उ० १।१५३) इति साधुः ॥—"सर्तेर्वः"—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ यद्वा सर्वति । 'षर्व गतौ" (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ० । "अशूप्रुषि–" (उ० १।१५२) इति क्वन् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"**विश्वं** कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । **विश्वा**प्यतिविषायां स्यात्" (इति विश्वः) ॥ (३) ॥ * ॥
न शेषोऽस्य ॥ (४) ॥ * ॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) । "कृत्यशूभ्यां क्स्नः" (उ० ३।
१७) ॥ "**कृत्स्नं** सर्वाम्बुकुक्षिषु" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि०प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥ * ॥ न खिलमस्य ॥ (८)
॥ * ॥ निष्क्रान्तं शेषात् । "निरादयः–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥ * ॥ संगतम-
ग्रमस्य ॥ समं ग्रसते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१)
इति डः ॥ (१०) ॥ * ॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥ * ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ०
से०) । कर्तरि (३।३।१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ "पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते
त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "**पूर्वम्**" इति पाठः—इति स्वामी ॥ पूर्वति । 'पूर्व पूरणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥ * ॥ न खण्ड्यते । 'खडि भेदने' (चु० प०
से०) । घञ् ॥ (१३) ॥ * ॥ ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
न ऊनम् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥ * ॥ चतुर्दश ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) "मूर्तौ घनः" (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ॥
"**घनः** सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते **घनं** मध्ये नृत्यवाद्यप्रभेदयोः" इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥ * ॥ निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥ * ॥ सह अन्द्यते । 'अदि बन्धने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । "अन्येभ्यो-
ऽपि–" (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥ * ॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥ * ॥
तन्यते । "भृमृ–" (उ० १।७) इत्युः ॥ "**तनु**र्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे" इति हैमः ॥ (३)
॥ * ॥ त्रीणि ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । "ऋक्पूर्–" (५।४।७४) इत्यः । "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्"
(६।३।९७) ॥ (१) ॥ * ॥ निबद्धम् । "संप्रोदश्च–" (५।२।२९) इति चान्नेः कटच् ॥
निकटति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा०प०से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति
स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ आसद्यते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥
संनिकृष्यते स्म । 'कृष्' (भ्वा०प०अ०) । क्तः ((३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ समानं नीडं वास-
स्थानमस्य । सह नीडेन, इति । ॥ (५) ॥ * ॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥ * ॥ अभ्यश्यते । 'अशू

१—"भ्यग्राभिपतिता ह्यमी"—इति क्वचित्पाठः—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याप्तौ' (स्वा०आ०से०)। घञ् (३।३।१९)॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति। "अन्येभ्योऽपि-" (वा० ३।२।१०१) इति डः—इति दन्त्यसमाह ॥ ("**अभ्यासो**ऽभ्यसनेऽन्तिके" इति दन्त्यान्तेषु विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥ * ॥ समाना विधास्य ॥ यद्वा सह विधया॥ (८) ॥ * ॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥ * ॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । "अत्यादयः-" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥ * ॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) ॥ "**अन्तिकं** निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥ * ॥ अभ्यर्द्यते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा०प०से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । "अभेश्चाविदूर्ये" (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥ * ॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥ * ॥ "पर्यभिभ्यां च" (५।३।९) इति तसिल् ॥—तसिः—इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु स्वरानादराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥ * ॥ पञ्चदश ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा०प०अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ २ ॥*॥ पटनान्तरम् । न पटान्तरमत्र ॥ मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्ठन् (५।३।५५) । "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ" (५।३।६३) ॥ (१) ॥ * ॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिनिकटस्य ॥

स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । "दुरीणो लोपश्च" (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । "स्थूलदूरयुवा-" (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ इष्ठन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥ * ॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । बाहुलकात्पक् ॥ (१) ॥ * ॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥ * ॥ निर्गतं तलमस्य ॥ "**निस्तलं** वर्तुले चले" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ वर्तते स्म । "गत्यर्था-" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**वृत्तं** (वृत्तौ[१]) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दःस्वतीताधीतयो[२]र्वृते" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—"ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्" इति, २—वृते यथा "कण्टकैर्विटपी वृत्तः" इति चानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । "मद्गुरादयश्च" (उ० १।४१) इति साधुः ॥ ("**बन्धुरं** मुकुटे पुंसि स्त्री चञ्चतैलकल्कयोः । वन्धूके वधिरे हंसे त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः । **बन्धुरा** पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च सक्तुषु" इति मेदिनी) ॥ * ॥ "**बन्धूरबन्धुरौ** रम्ये नम्रे, हंसे तु **बन्धुरः** । बन्धूके च विडङ्गे च **बन्धुरा** पण्ययोषिति" इति विश्वाद्दीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ उच्चैस्त्वमस्त्यत्र वा । "अर्शआदिभ्योऽच्" (५।२।१२७) । "अव्ययानाम्–" (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥ * ॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ उद्गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**उच्छ्रितं** त्रिषु संजाते समुन्नद्ध-(त)प्रवृद्धयोः" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ तुञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**तुङ्गः** पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । **तुङ्गी** प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते" इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

अथ वामने ।

न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ न्यञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा प० से०) । "ऋत्विग्–" (३।२।५९) इति किन् ॥ (२) ॥ * ॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शआद्यचि (५।२।१२७) । "अव्ययानाम्–" (६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ "**नीचः** पामरखर्वयोः" इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥ * ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ ("**खर्वं** संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ ह्रसति । 'ह्रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वः ॥ "**खर्वह्रस्वौ** न्यग्वामनौ" इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अवनमति स्म । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यधोमुखस्य ॥

अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । अरा लाति वा ॥ "**अरालः** कुटिले सर्जरसे समदन्तिनि" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । "वृजेः किच्च" (उ० २।४७) इतीनन् ॥ "**वृ-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । ''जहातेः सन्वदालोपश्च'' (उ० १।१४१) इति मन् ॥ **''जिह्मस्तु** कुटिले मन्दे **जिह्मं** तगरपादपे'' इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ **''ऊर्मिः** (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । (वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि)'' (इति मेदिनी) ॥ ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥ * ॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥ * ॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) ॥ **''नतं** तगरपाद्यां स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)'' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ''ग्रहिज्या–'' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ॥ **''आविद्धो** वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । ''आतोऽनुप–'' (३।२।३) इति कः ॥ कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । ''मिथिलादयश्च'' (उ० १। ५७ इतीलच् ॥ **''कुटिला** त्वापगायां स्त्री भुग्ने तु वाच्यलिङ्गकः'' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ * ॥ भुजति स्म । ''भुजो कौटिल्ये'' (तु० प० से०) । ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः । ''ओदितश्च'' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥ * ॥ वेल्लति स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः ॥ **''वेल्लितं** गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ * ॥ वञ्चति । 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ''स्फायितञ्चि–'' (उ० २।१३) इति रक् ॥ **''वक्रं** पुटभेदे **वक्रः** कुटिले क्रूरभौमयोः'' इति हैमः ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश ॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ''अर्जिदृशि–'' (उ० १।२७) इति साधुः ॥ यत्तु—अपष्ट्वादित्वात्कुः—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ ''अपदुःसुषु स्थः'' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ भिन्नो जिह्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ **''व्यस्तं** तु व्याकुले व्यास्ते'' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥ * ॥ आकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । ''तत्र भवः'' (४।३।५३) इत्यण् । अनित्योऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥ * ॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञपि । ''–शाश्वतिकः'' (२।४।९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥ * ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । ''इगुपध–'' (३।१।१३५) इति कः ॥ **''ध्रुवो** वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (**ध्रुवं** खेऽजस्रतर्कयोः । **ध्रुवा** मूर्वाशालपर्ण्योः स्रुग्भेदे गीतभिद्यपि'') इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ नियतं भवः । ''त्यब् नेर्ध्रुवे'' (वा० ४।२।१०४) ॥ **''नित्यं** स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु'' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ सदा भवः । ''सायंचिरम्–'' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ (ट्यु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुटौ) ॥ (४) ॥ * ॥ सना भवः ॥ "**सनातनो**ऽच्युते । पितॄणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे" इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । "ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ ईयसुनि (५।३।५७) "प्रियस्थिर–" (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यतिस्थिरस्य ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति । "सुपि स्थः" (३।२।४) इति कः ॥ "**कूटो**ऽस्त्री निश्चले राशौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । "स्थेशभास–" (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥ * ॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अलंकृञ्–" (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥ * ॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् "नित्यं कौटिल्ये–" (३।१।२३) इति यङ् ॥ खाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ "**चरो**ऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥ * ॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**इङ्गः** स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि" इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ "चरिचलि–" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ "**चराचरं** जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि" (इति हैमः) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥

चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । "चलनशब्दा–" (३।२।१४८) इति युच् ॥ "**चलनं** भ्रमणे कम्पे कम्प्रे तु वाच्यलिङ्गकम् । (चलनी वस्त्रघर्घर्यां वारीभेदेऽपि च क्वचित्)" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ * ॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ॥ "**कम्पनं** न द्वयोः कम्पे कम्प्रे स्यादभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ "नमिकम्पि–" (३।२।१६७) इति रः ॥ (३) ॥ * ॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ * ॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ "चरिचलि–" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥ * ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् ॥ "**चञ्चला** तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपले(कामुके)ऽनिले" (इति मेदिनी) ॥(७)॥*॥ तरति । अलच् (बाहुलकात्) ॥ "**तरलं** चञ्चले षिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गूसुरयोः स्त्रियाम्'' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ * ॥ परिप्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥ * ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ "**पारिप्लव**श्चाकुले स्याच्चञ्चले च" इति हैमः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ दश ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥(१)॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्रिति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ संहन्यते स्म क्तिः (३।२।१०२) ॥ "**संहतं** संगते दृढे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दृढसंधानस्य ॥

कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । "शकादिभ्योऽटन्" (उ० ४।११२) ॥*॥ (**खक्खटम्** इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।४९) इतीनच् ॥ "**कठिन**मपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । **कठिनी** खटिकायामपि **कठिना** गुडशर्करायां च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । "कृतेश्छः क्रू च" (उ० २।२१) इति रक् ॥—कृणाति— इति स्वामिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः ॥ "**क्रूरा** नृशंसघोरोष्णकठिनाः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ "कठिचकिभ्यामोरन्" (उ० १।६४) ॥ "**कठोरौ** पूर्णकठिनौ" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ नितिष्ठति । मद्गुरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥ * ॥ दर्हति, दृंहति, स्म वा । 'दृहः दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। "दृढःस्थूलबलयोः" (७।२।२०) इति साधुः ॥ "**दृढं** स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि" (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ जीर्यति । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् ॥ "**जरठः** कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्" इति विश्वः ॥ (७) ॥ * ॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥ * ॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। ("आदितश्च" (७।२।१६) इति नेट्) । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ "**मूर्तं** स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ * ॥ नव ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "प्रादूहो–" (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । "सायंचिरम्–" (४।३।२३) इति ट्युटुलौ । "पुराणप्रोक्तेषु–" (४।३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०९) इति निर्देशात्तुण्न । "अबाधकान्यपि निपातनानि" इति पक्षे भवति । "**पुराणं** प्रत्नशास्त्रयोः । **पुराणः** षोडशपणे" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ "नश्च पुराणे प्रात्" (वा० ५।४।३०) इति ट्युः ॥ (२) ॥ * ॥ त्नः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥ * ॥ पुरा भवम् । ट्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥ * ॥ चिरे भवम् । "सायंचिरम्–" (४।३।२३) इति ट्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
नूत्नश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥ * ॥ अभिनयते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ (३) ॥ * ॥ नव एव । "नवस्य नूरादेश-स्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः" (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ नूयते । अप् (३।३।५७)॥ (६) ॥ * ॥ सप्त ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' चुराद्यदन्तः । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । "एरच्" (३।३।५६) वा ॥ यद्वा सुकाम्यते । "कमेः किदुच्चोपधायाः" (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥ * ॥ बाहुलकादलच्, अत उत्वं च ॥ "**कोमलं** मृदुले जले" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । "सिध्मादिभ्यश्च" (५।२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥ * ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । "प्रथिमृदिभ्रस्जाम्–" (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥ मृग-य्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो व्यर्थः ॥ "**मृद्व**तीक्ष्णे च कोमले" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वञ्चति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥ * ॥ अ-नुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥ * ॥ अनु गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–"

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । "अबाधकान्यपि निपात-नानि" इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः ॥ २—"नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्यः । त्नप्–तनप्–खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः" इति भाष्ये तनप्प्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तद्विरोधात् ट्युविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः॥ ३—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—"कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम्—इत्यु-क्तम् ॥ ४—ऋकारवतो धातोरुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था ॥ तस्मात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् ॥ ६—पीयूषाख्यव्याख्याया-मपि अनुपदशब्दस्यैवाव्ययीभावत्वमुक्तम् ॥ स्वामिना तु—'अन्वक्–अन्वक्ष–अनुपद–' इत्येतत्त्रयमव्ययं वर्तते । क्लीबत्वं तु (अन्वक्ष–अनुपद–इति) द्वयोः—इत्युक्तम् ॥ युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वगययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अ-न्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र "कर्तृकर्मणोः–" (२।३।६५) इति षष्ठ्यापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु "न लोकाव्यय–" (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधन "अव्ययात्–" (२।४।८२) इति सुपो लुका लुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः॥ ग्रामं यातीत्यादावानुम-विकस्य याधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निलयाय' इति प्रागुक्तमेव ॥ नहि सध्रीचोरेकतरक्रियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमा-गच्छति स्म पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोराज्ञोऽश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सध्र्यक्त्वप्रतिपादनात् । तत्र च "तृतीयार्थे" इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ * ॥ पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । "अत्यादयः–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालादित्वात् (४।३।११८) वुञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इन्द्रियज्ञातस्य ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥ * ॥ "**अनध्यक्षम्**" इति पाठः—इत्यन्ये ॥ अक्षेष्वधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥ * ॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु० उ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥ * ॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥ * ॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥ * ॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥ * ॥ एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥ * ॥ प्रज्ञादणि (५।४।३८) "**ऐकाग्र्यः**" अपि ॥ (६) ॥ * ॥ एकं च तदयनं च । एकायनं गतः ॥ एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ पूर्वति । 'पुर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**पूर्वं** तु पूर्वजे । प्रागग्रं श्रुतभेदेषु" (इति हैमः) ॥ (२) ॥ * ॥ पुरो भवः । "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" (४।२।९८) ॥ (३) ॥ * ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । "प्रथेरमच्" (उ० ५।६८) ॥ "**प्रथमस्तु** भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ आदौ भवः । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्त्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् ॥ अन्तति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ "**अन्तः** स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)" इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ * ॥ जघने भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५) वा ॥ "**जघन्यं** मेहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । "चरेश्च" (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥ * ॥ अन्ते

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधीयान् । भवल्लिखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणां सर्वसुबोध्यत्वाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भवम् । दिगादियत् (४।३।५४) ॥ "**अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे**" इति हैमः ॥ (४) ॥ * ॥ पश्चाद्भवम् । "दक्षिणा–" (४।२।९८) इति त्यक् ॥ (५) ॥ * ॥ "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ "**मोघो** दीने निष्फले च **मोघा** स्यात्पाटलातरौ" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निष्प्रयोजनस्य ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पाश्यते स्म । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । "वा दान्त–" (७।२।२७) इति साधुः ॥ मुकुटस्तु—स्पश्यते स्म—इति विगृहीतवान् ॥ तत्रेट्प्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥ * ॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**स्फुटो** व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते[२] व्याप्ते" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ्चु विशेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारणेन । "आग्नीध्रसाधारणादञ्–" (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥ * ॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनेकसंबन्धिन एकस्य ॥

एकाकी त्वेक एककः[३] ।

एकेति ॥ एक एव । "एकादाकिनिच्चासहाये" (५।३।५२) ॥ (१) ॥ * ॥ चकारात्कन्लुकौ च ॥ "**एकं** संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यसजातीयासहायस्य ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥ * ॥ अन्य एव । "अल्पाच्तरम्" (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ॥—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ * ॥ क्वचित् '**एकतरः**' इति पाठः । तत्र "एकाच्च प्राचाम्" (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥ * ॥ एति । "इण्भी–" (उ० ३।४३) इति कन् ॥ (३) ॥ * ॥ तनोति । "तनोतेरनश्च वः" (उ० २।६३) चात् क्विप्—

१—"कृतो बहुलम्" इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन "न्यङ्क्वादीनां च" इत्यत्र घिण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवज्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या॥
२—सितव्याप्तयोर्यथा—"सुधांशुरोचिः स्फुटकुट्टिमेषु"—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—"**एकलः**" इत्यपि पाठः—"शांभवी शक्तिरेकला"—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्येके । आगमानित्यत्वात्तुगू वैकल्पिकः ॥ केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥ * ॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४। ११२) यः ॥ "अन्योऽसदृशेतरयोः" इति हैमः ॥ (५) ॥ * ॥ तरणम् । "ऋदोरप्" (३।३।५७)। तरः । एः कामस्य तरः ॥ इना कामेन तरति, इति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "इतरः पामरेऽन्यस्मिन्" इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । "मयूरव्यंसकादयश्च" (२।१।७२) इति साधुः ॥ * ॥ (१) ॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । "सुप्सुपा" (२।१।४) इति समासः ॥ न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तपरदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनेकप्रकारस्य ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विलम्ब्यते स्म । 'लबि अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥ * ॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे (उत्तालस्य) ॥

अरुंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अरूंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । "विध्वरुषोस्तुदः" (३।२।३५) इति खच् । "अरुर्द्विषत्—" (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥ * ॥ मर्म स्पृशति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । "स्पृशोऽनुदके—" (३।२।५८) इति क्विन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मर्मपीडकस्य ॥

अबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अबेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥ * ॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः । "निरादयः—" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अबाधितस्य ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् ॥ "प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकूलानुकूलयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतीपं कूलात् ॥ (२) ॥ * ॥ अपगतं सव्यात् ॥ "अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिणप्रतिकूलयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ अपतिष्ठति । "अपदुःसुषु स्थः" (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादिः (८।३।९८) ॥ "अपष्ठुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि विरुद्धार्थस्य ॥

वामं शरीरे सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "सव्यं वामे च दक्षिणे" इत्यजयः ॥ "सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च" इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

१—दक्षिणे यथा—"वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्कणालीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयवान्" इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

. CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्'शब्दात् स्वार्थे "संप्रोदश्च–"(५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥ * ॥ सम्यग् बाधन्तेऽत्र । 'बाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**संबाधः** संकटे भगे" इति विश्वः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संकीर्णस्य ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । "सलिकलि–" (उ० १।५४) इतीलच् ॥ (१) ॥ * ॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् ॥ "**गहनं** वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि" इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दुष्प्रवेशस्य ॥

संकीर्णे संकुलाकीर्णे

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**संकीर्णं** निचि-
तेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ संकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०
प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ यत्तु–'शकिधातोरुलचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि'
इति तु स्वामी—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ 'संकोलति' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥
आकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि नानाजाती-
यसंमिलितस्य । यथा संकीर्णवर्गः ॥ केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः[२] । "संकीर्णमृषिपत्नीनाम्" इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥
परिवाप्यते स्म । मुण्डनार्थोऽत्र वपिः[३] । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ग्रन्थिते[४] संदितं दृब्धम्

ग्रेति ॥ ग्रथ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदर्भे' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ "**ग्रन्थितम्**"
इति पाठान्तरम् । तत्र 'ग्रथिं कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ "**ग्रन्थितं** गुम्फिते क्रान्ते
हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "द्यतिस्यति–" (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ * ॥ "**गुम्फितम्**" इति पाठे
'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०) ण्यन्तः ॥ (२) ॥ * ॥ दृभ्यते स्म । 'दृभी ग्रन्थे' (तु० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

१—भगे योनौ यथा—"करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते" इत्यनेका-र्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या ॥ ३—"वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपाति" इति (६।१।४५ सूत्रे) भाष्यात् ॥ ४—"**गुन्थितम्**" इति क्वचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥—"**मावितं मर्दितम्**" इति पाठे 'मृद क्षोदे' (क्र्या०)—ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने, इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

वीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ विस्तीर्यते स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**ततं** व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२, ४।७२) ॥ "**अन्तर्गतं** विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विस्मर्यते स्म । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्राप्त[1]प्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**प्राप्तं** लब्धे समञ्जसे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्थापितस्य ॥

वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

वेल्लीति ॥ वेल्ल्यते स्म । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "**वेल्लितं** गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रेङ्ख्यते स्म । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूञ् कम्पने' (क्र्या० प० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ धूयते स्म । 'धुञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**धुतम्** । त्यक्ते विधूते" इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "नुदविद–" (८।२।५६) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अस्तः** क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य–" (७।२।१५) इति नेट् । "च्छ्वोः–" (६।४।१९) इत्यूठ् ॥ (४) ॥ * ॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**आविद्धो** वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते" (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ क्षिप्यते स्म ॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

1—वपेः क्तः । 'प्रोप्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निव्रियते स्म। 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०)। क्तिः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परिखादिना वेष्टितस्य ॥

मूषितं मुषितार्थकम्।

म्विति ॥ मूष्यते स्म। 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ मुष्यते स्म। 'मुष स्तेये' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१३४) ॥ "**मुषितं** हृतखण्डिते" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे चोरितस्य ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म। 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसरति स्म। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रसृतस्य ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ निसृज्यते स्म। 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे त्यक्तस्य ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म। 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।१।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ आहन्यते स्म। 'हन्' (अ० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुणितस्य ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उपचीयते स्म। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।३।१०२) ॥ "भवेदु**पचितं** दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पुष्टिं प्रापितस्य ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म। 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ "**गूढं** रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गुप्यते स्म। 'गुप गोपनादौ'[1] (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। "गुप्तं गूढे त्राते" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कृतगोपनस्य ॥

गुण्डितरूषिते।

ग्विति ॥ गुण्ड्यते स्म। 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ '**गुण्ठितम्**' इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ रूष्यते स्म। रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेराकृतिगणत्वात्। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

१—"गुपू रक्षणे" (भ्वा० प० से०) इति तूचितम्। अन्यथात्रेटो दुर्वारत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**द्रुतं** शीघ्रविलीनयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ अवदीर्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रापितद्रवीभावस्य ॥

उद्गूर्णोद्यते

विति ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उत्तोलितस्य॥

काचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" (चु० ग०) इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शिक्ये स्थापितस्य ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "नुदविद–" (८।२।५६) इति वा नत्वम् ॥ "**घ्राणं** तु घ्रातघोणयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आघ्रातस्य ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**दिग्धो** विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे" (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**लिप्तं** भुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे 'लिप्त' इति ख्यातस्य ॥

समुदक्तोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्ध्रियते स्म । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) "उद्धृतं स्यात्त्रिषूत्क्षिप्ते परिभुक्तोज्झितेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे कूपादेर्निष्काशितजलादेः॥

समे ।

सेति ॥ (समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥)

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्ट्यते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**वेष्टितं** रुद्धे लासके करणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वलयं जातमस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ यद्वा वलयवत्कृतम् । "तत्करोति" (वा० ३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ संवीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ रुध्यते स्म । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ आव्रियते स्म । 'वृञ् आवरणे' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च नद्यादिवेष्टितस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रुग्णं भुग्ने

विंति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वक्रस्य ॥

अथ निशितक्ष्णुतशतानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "शाच्छोः–" (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥ * ॥ क्ष्णूयते स्म । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

स्यादिति ॥ विनशनम् । विनाशः । भावे घञ् (३।३।१८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य । विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥ * ॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "पचो वः" (८।२।५२) ॥ "**पक्कं** परिणते नाशाभिमुखे" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

ह्रीति ॥ अह्रैषीत् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "नुदविद–" (८।२।५६) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य। तारकादिः (५।२।३६)॥(३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वृते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृञ् वरणे' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ वृत्यते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**वृत्तं** वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दःस्वतीताधीतयोर्वृते" इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ * ॥ केचित्तु 'वावृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति ॥ तन्मते वावृत्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उपाधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ **उपाहितो**ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मेलितस्य ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥ * ॥ ग-

---

१—"ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत" इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटौ ॥—इत्थमवुद्ध्वा "वृत्तव्यावृत्तौ" इति पेठुः—इति क्षीरस्वामी ॥　२—"उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने" इति भारविः—इति मुकुटः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म्यते । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "पोरदुपधात्" (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥ * ॥ समासद्यते । 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यासुं शक्यस्य ॥

स्यन्नं रीणं स्रुतं स्नुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४९) ॥ (२) ॥ * ॥ स्रूयते स्म । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ स्नूयते स्म । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

संगूढः स्यात्संकुलितः

सामिति ॥ संगुह्यते स्म । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "घुमास्था–" (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ "**अवगीतं** तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रसिद्धनिन्दस्य ॥

विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥ * ॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥ * ॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥ * ॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३!२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ धिगकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिक्कृतस्यानुवादः ॥ यद्वा निर्भर्त्सित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥ * ॥ द्वे ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अवध्वस्तं** परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" इति विश्वः ॥ * ॥—"**अपध्वस्तः**" इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ अवचूर्ण्यते स्म । "सत्याप–" (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) यद्वा 'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य ॥

अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥ * ॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "क्षुब्धस्वान्त–" (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनायासेन कृतस्य क्वाथविशेषस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्वेति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ १ ॥ * ॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ द्वे कृतशब्दस्य ॥

बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ संदान्यते स्म । 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ मूयते स्म । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ उद्दयते स्म । संद्यते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "द्यतिस्यति–" (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

निष्पक्वं क्वथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ क्वथ्यते स्म । 'क्वथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "शृतं पाके" (६।१।२७) इति साधु ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "निर्वाणोऽवाते" (८।२।५०) इति साधुः ॥ आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निमग्नः' इत्यर्थः ॥ "**निर्वाण**-मस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपवर्गे च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) । पृथक् पदं वा ॥ * ॥ एकम् ॥

पक्वं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परिणामं प्राप्तस्य ॥

गूनं हन्ने

गिवति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "दुग्वोर्दीर्घश्च" (वा० ८।२।४४) इति नत्वम् ॥–"ल्वादिभ्यश्च" (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ तौदादिकत्वे-नास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१) ॥ * ॥ हद्यते स्म । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुदनिष्काशितपुरीषस्य ॥

१—'**मूर्णम्**' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "राल्लोपः" (६।४।२१) इति रलोपः । "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः ॥ २—उद्दीयते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे "ओतः श्यनि" (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ मूत्र्यते स्म । 'मूत्र प्रस्रावे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उपस्थनिष्क्राशितमूत्रस्य ॥

पुष्टे तु पुषितम्

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । क्तः ॥ (१) ॥ * ॥ भौवादिकस्य त्विट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे यस्य पोषणं कृतं तस्य ॥

सोढे क्षान्तम्

सविति ॥ सह्यते स्म । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) क्तः । (३।२।१०२) । "साहवहोरोदवर्णस्य" (६।३।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "अनुनासिकस्य—" (६।४।१९) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उद्वान्तमुद्गते ।

उद्वेति ॥ उद्वम्यते स्म । 'टुवमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । "वा दान्तशान्त—"(७।२।२७) इति साधुः ॥ "**दान्त**स्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ यत्तु मुकुटेन—अणिजन्तस्य निपातनमुक्तम्— ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ 'वा दान्त—' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् ॥ अणिजन्तस्य "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नित्यनिषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥—शान्तो रोगः । निवृत्त इत्यर्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ "वा दान्त—" इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् ॥ "**शान्तो**ऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे **शान्तम्**" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥

१—'ओहाङः' क्ते "**उद्धानम्**" इति 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात् क्ते "**उद्धानम्**" इति वा क्वचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् ॥ २—पूर्ववण्णिच् । पक्षे इडभावः । णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्द्यते स्म । 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अर्दितं** याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

ज्ञेति ॥ ज्ञप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । "वा दान्त–" (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "वा दान्त–" (७।२।२७) इति साधुः ॥ "**छन्नं** रहश्छादितयोः" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

ष्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ अच्यते स्म । 'अञ्चु पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "अञ्चेः पूजायाम्" (७।२।५३) इतीट् । "नाञ्चेः पूजायाम्" (६।४।३०) इति नलोपाभावः ॥ * ॥ "**अर्चितः**" इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

पूर्णस्तु पूरिते

ष्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । "वा दान्त–" (७।२।२७) इति साधुः ॥ "**पूर्णः** कृत्स्ने पूरिते च" इति हैमः ॥(१)॥*॥(२)॥*॥ द्वे ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विबाधने' (क्र्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्राप्तक्लेशस्य ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "द्यतिस्यति–" (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ "**सितस्**त्वत्वसिते बद्धे वर्णे **सिता** तु शर्करा" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे समाप्तस्य ॥

प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

ष्विति ॥ प्रुष्यते स्म । प्लुष्यते स्म । 'प्रुषु प्लुषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य–" (७।२।१९) इति नेट् ॥(१)॥ * ॥(२)॥*॥ उष्यते स्म । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**उषितं** व्युषिते प्लुष्टे" इति हैमः ॥(३)॥ * ॥ दह्यते स्म । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र वेधे' (चु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**विद्धं** स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "नुदविद–" (८।२।५६) इति वा नत्वम् ॥ यत्तु—"विभाषा गमहन–" (७।२।६८) इतीड्विकल्पात् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन ॥ तन्न । अस्यानिट्त्वात् ॥ "**विन्नं** विचारिते' लब्धे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ "**वित्तं** क्लीबं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ विचार्यते स्म । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्क्रान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥ * ॥ विगच्छति स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**विगतौ** वीतनिष्प्रभौ" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ रोचनम् । रोकः । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "स्वादय ओदितः" (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥ * ॥ विद्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ * ॥ "**द्रुतं** शीघ्रविलीनयोः" इति हैमः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**सिद्धो** व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे" इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ निर्वर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ * ॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)॥ * ॥ भिद्यते स्म । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वितिं ॥ ऊय्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ १ ॥*॥ सीव्य-
ते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "च्छ्वोः–" (६।४।१९) इति ॥
यत्तु—'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । "च्छ्वोः–" इत्यूठ् । वलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् ॥
तदसंबद्धम् ॥ दीर्घादित्वस्य बाधात् ॥ वस्योठि कृते वलिलोपासंभवाच्च ॥ "**स्यूतिः** सीवनसंतत्योः स्त्रियां
स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषूते)" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ ऊयते स्म । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा०
प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् ।
"कर्तृकरणे–" (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥ * ॥ त्रीणि । (चत्वारि) ॥

स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्ह्यते स्म । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥१॥*॥ नमः कृतम् ।
"नमोवरि–" (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ "क्यस्य विभाषा" (६।
४।५०) इति यलोपः ॥ (३)॥*॥ अपचाय्यते स्म । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ अर्च्यते स्म । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(५) ॥ * ॥ "चायतेश्चिः" इति चिभावः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् नमस्कृतस्य ॥

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । "नमोवरिवः–" (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) । "क्यस्य
विभाषा" (६।४।५०) ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ०आ०से०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ उपचर्यते स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि
पूजितस्य ॥

संतापितस्तु तप्तो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ तप्यते स्म ।
'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा०
प० से०) । "आयादयः–" (३।१।३१) इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (४)
॥ * ॥ दूयते स्म । 'टु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "दुग्वोर्दीर्घश्च" (वा० ८।४।
४४) इति नत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥ * ॥ पञ्च ॥

हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हृति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) । हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०)।
क्तः (३।४।७२) । "हृषेर्लोमसु" (७।२।२९) इति विकल्पेट्कत्वात् "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति
नेट् ॥ "**हृष्टो** रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥
माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । "न ध्याख्या–" (८।२।५७) इति
नत्वं न ॥ (२) ॥ * ॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३)॥*॥

१—इदं तु न वार्तिकम् । नापि सूत्रम् ॥ किंतु "अपचितश्च" (७।२।३०) इति निपातलभ्यमिदम् ॥ २—प्रतिहते
यथा—"शीतहृष्टरदनैः सवेपथुः" इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रह्लाद्यंते स्म। 'ह्लादी सुखे च' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२)। "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति नत्वम्। "ह्लादो निष्ठायाम्" (६।४।९५) इति ह्रस्वः॥ (४)॥ *॥ प्रमोदते स्म। 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२)॥ (५)॥ *॥ प्रीयते स्म। 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।४।७२)॥ (६)॥ *॥ षट्॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम्॥ १०३॥

छीति॥ छिद्यते स्म। 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ "**छिन्नं** कृत्ते त्रिलिङ्गं स्याद्दुडूच्यामपि योषिति" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ *॥ छायते स्म। 'छो छेदने' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। "शाछोरन्यतरस्याम्" (७।४।४१) इतीत्वं वा॥ (२)॥ *॥ (७)॥ *॥ लूयते स्म। 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। "ल्वादिभ्यश्च" (८।२।४४) इति नत्वम्॥ (३)॥ *॥ कृत्यते स्म। 'कृती छेदने' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ *॥ दायते स्म। 'दाप् लवने' (अ० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ *॥ दीयते स्म। 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। "द्यतिस्यति–" (७।४।४०) इतीत्वम्॥ (६)॥ *॥ वृश्च्यते स्म। 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से)। क्तः (३।२।१०२)॥ (८) ॥*॥ अष्टौ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्।

स्रेति॥ स्रस्यते स्म। ध्वस्यते स्म। भ्रश्यते स्म। 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ (३)॥ *॥ स्कद्यते स्म। 'स्कन्दिर् गत्यादौ' (भ्वा०प०से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ *॥ पद्यते स्म। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ *॥ च्यूयते स्म। 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६)॥ *॥ गल्यते स्म। 'गर्लै अदने' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (७)॥ *॥ एभ्यो "गत्यर्थाकर्मक–" (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि॥ *॥ सप्त॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च॥ १०४॥

लेति॥ लभ्यते स्म। 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) क्तिः (३।२।१०२)॥ (१)॥ *॥ प्राप्यते स्म। 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ *॥ विद्यते स्म। 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥ *॥ भाव्यते स्म। 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०)। 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः। क्तः (३।२।१०२)॥(४)॥*॥ (६)॥ *॥ आसाद्यते स्म। 'षद्लृ विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः। क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ *॥ षट्॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्।

अन्वयिति॥ अन्वेष्यते स्म। 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिः' (दि० प० से०) ण्यन्तो वा। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ *॥ गवेष्यते स्म। 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ *॥ अन्विष्यते स्म। 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥

१—ह्लाद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति। भौवादिकत्वात्॥ किंतु ह्लादते इत्युचितम्॥ २—असात्रोल्लेखोऽसंगतः। गत्यर्थकत्वासंभवात्। तस्मात् 'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३) ॥ * ॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥४॥ * ॥ मृग्यते
स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । ''अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् ॥
''**आर्द्रा** नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्'' (इति मेदिनी) ॥—उपसर्गाद्दृतेर्डः । पूर्वपदस्य नैरुक्तो
रेफः । आङ्पूर्वाददर्देः (आ अर्द्यते इति विग्रहे) ''स्फायितञ्चि–'' इति रकि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तू-
क्तसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥ * ॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥ * ॥ क्लिद्यति स्म । 'क्लिदू आर्द्रीभावे' (दि०
प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥ * ॥ तिम्यति स्म । स्तिम्यति स्म । 'तिम
ष्टिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ ''**स्तिमितस्तरले** क्लिन्ने'' इति
रुद्रः ॥ (४) ॥ * ॥ (५) ॥ * ॥ समुनत्ति स्म । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।
४।७२) । ''नुदविद–'' (८।२।५६) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥ * ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं गुप्तम् ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ''नुदविद–'' (८।
२।५६) इति वा नत्वम् ॥ ''**त्राणं** त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि'' इति हैमः ॥ (१) ॥ * ॥ (२)
॥ * ॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ अव्यते
स्म । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ गोपाय्यते स्म । 'गुपू
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ''आयादय आर्धधातुके वा'' (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५)
॥ * ॥ गुप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ ''**गुप्तं** गूढे त्राते'' इति हैमः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥
अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अवज्ञायते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ अव मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।
२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ परि भूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ हीयते
स्म । 'ओहाक् त्यागे' (जु०प०अ०) । क्तः(३।२।१०२) । ''घुमास्था–'' (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ विधूयते स्म । 'धुञ् कम्पने' (स्वा०उ०अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म ।
'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु०
प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ''**धूतौ** कम्पितभर्त्सितौ'' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ * ॥ उत्सृज्यते
स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥ १०७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ०प०अ०) । ब्रूञो वचिः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङ आदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ अभिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ (६) ॥ * ॥ लप्यते स्म । 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

ब्विति ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**बुद्धः** पण्डिते बोधिते जिने" इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥ * ॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति निषेधस्यानित्यत्वादिट् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा "सेऽसिचि–" (७।२।५७) इति वेट्कत्वात्सिद्धे किं तेन ॥ यद्वा "मन च" इति भ्वादिं 'मनिम्'—वोपदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ अवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "द्यतिस्यति–" (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥ * ॥ अवगम्यते स्म । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ उररी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ अनङ्गमङ्गमकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ संगीर्यते स्म । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ("**विदितं** बुधिताश्रुतयोः" इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ * ॥ संश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥ * ॥ समाधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥ (९) ॥ * ॥ उपश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥ * ॥ उपगम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥ * ॥ एकादश ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥ १०९ ॥
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥ * ॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म । "शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**शस्तं** क्षेमे प्रशस्ते च" इति हैमः ॥ (२) ॥ * ॥ पणाय्यते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से०)। आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (६) ॥ * ॥ पनाय्यते स्म ।
'पन च' (भ्वा० आ० से०)। आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥ (७)
॥ * ॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ * ॥ गीर्यते स्म ।
'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥ * ॥ वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तार-
गुणवचनेषु' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥ * ॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ०
उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥ * ॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥ * ॥ द्वादश ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ॥ ११० ॥
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्ष्यते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ * ॥ चर्व्य-
ते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ लिप्यते स्म । 'लिप उ-
पदेहे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ * ॥ क्वचित्तु "**लीढम्**" इति पाठः ॥ तत्र 'लिह आस्वा-
दने' (अ० उ० अ०) धातुः ॥ (३) ॥ * ॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ * ॥—गीर्यते स्म । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२)।
"अचि विभाषा" (८।२।२१) इति वा लत्वम्—इति स्वामी ॥ तन्न । "श्र्युकः किति" (७।२।११)
इतीण्निषेधप्रसङ्गात् ॥ गरणम् । गिलिः । "इक्कृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८)। "अचि—" (८।२।
२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥ * ॥ खाद्यते स्म । 'खाद्द
भक्षणे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥ * ॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ०
प० अ०) ॥ (७) ॥ * ॥ अभ्यवह्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥ * ॥ अद्यते स्म । क्तः
(३।२।१०२)। "अदोऽनन्ने" (३।२।६८) इति ज्ञापकाज्जग्धिर्वा ॥ (९) ॥ * ॥ (१०) ॥ * ॥
ग्रस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (११)
॥ * ॥ (१२) ॥ * ॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (क्र्या० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१३)
॥ * ॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥
॥ * ॥ चतुर्दश ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्ठन् (५।३।५५)। "स्थूलदूर—" (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१)
॥ * ॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।१५६) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन प्रियः । "प्रिय-
स्थिर—" (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥ * ॥
अतिशयेन स्थूलः । "स्थूलदूर—" (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन बहुलः । "प्रियस्थिर—"
(६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ "पीवर" इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । 'पीव' इति पाठे
नान्तो युक्तः ॥ * ॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ एकैकम् ॥

साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः । इष्ठन् (५।३।५५) । "अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ" (५।३।६३) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन दीर्घः । "प्रियस्थिर–" (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन स्थिरः। पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।१५७) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन ह्रस्वः । "स्थूल–" (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयेन वृन्दारकः । "प्रियस्थिर–" (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ साधिष्ठादीनां वाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥ * ॥ एकैकम् ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात्संकीर्णे वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिर्लिङ्गमूहेत ॥ यथा "अपरस्परः" । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च "परवल्लिङ्गम्–" (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च "द्वन्द्वे च" (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् ॥ यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतित्वात्प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । सर्वं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥ प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् ॥ विधूननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् ॥ आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि ॥ यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् ॥ लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृञो भावे कर्मणि च मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ "**कर्म** व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्" इति रुद्रः ॥ (१) ॥ * ॥ "श च" (३।३।१००) । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" (७।४।२८) । "अचि श्नु–" (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्रियायाः ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥ * ॥ अपरे च परे च, इति द्वन्द्वः । "अपरस्पराः क्रियासातत्ये" (६।१।१४४) इति सुण्निपात्यते ॥ क्रियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' ॥ "निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्" इति भागुरिः ॥ क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणि कुलानि' ॥ (१) ॥ * ॥ एकं नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तः । वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ * ॥ पारस्य अयनम् । "पूर्वपदात्–" (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्लीबलिङ्गमेव—इत्येके ॥ * ॥ "परायणम्" इति वा पाठः ॥ परमयनम् ॥ "आश्रये तत्पराभीष्टे **परायण**पदं विदुः" इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ * ॥ तो-

---

१—"रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिली" इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः । तुरस्यायनम् ॥ यत्तु— त्वरणम् । तुरणं वा । तूः । तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटावाहतुः ॥ तन्न । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन "र्वोरुपधायाः–" (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ * ॥ एकैकम् ॥

यहच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । "विशेषणम्–" (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥ * ॥ स्वेनेरितुं शीलम-स्य । "सुप्यजातौ–" (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । "तस्य भावः–" (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्वातन्त्र्यस्य ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥ * ॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र ॥ "विल-क्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्" इति भागुरिः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । "शमादिभ्योऽथच्" ॥ (१) ॥ * ॥ "भावे" (३।३।१८) इति घञ् । "नोदात्तोपदेश–" (७।४।३३) इति वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥ * ॥ "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) । "अनुनासिकस्य–" (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि कामक्रोधाद्यभावस्य ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि तपः-क्लेशसहनस्य ॥

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा०प०अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् "अपदानम्" इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रशस्तकर्मणः ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । "अन्यत्रापि–" (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥—हिमादित्वाद्यप्— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "अचो यत्" (३।१।९७) । काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रव्रियते । 'वृञ् वरणे' चुरा-

---

१—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । "आसङ्गवचनं परायणम्" इति मुकुटग्रन्थतः 'तुरायण'शब्दस्य तत्रोल्लेखाभाव-ध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—क्वचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहल्लिङ्गे । "अथ मोहपरायणा सती" इति दर्शनात्त्रिषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ॥ २—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि "शीङ्शपि–" (उ० ३।११३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ "प्रवारणं महादानम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

वशक्रिया संवननम्[2]

वेति ॥ वशस्य करणम् । "कृञः श च" (३।३।१००) ॥ (१) ॥ * ॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वशीकरणस्य ॥

मूलकर्म तु कार्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥ * ॥ कर्मैव । "तद्युक्तात्कर्मणोऽण्" (५।४।३६) ॥ ("कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे "**कामण**" इति ख्यातस्य ॥

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूञ् कम्पने' चुरादिः । "धूञ्प्रीञोः–" (वा० ७।३।३७) इति नुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । "गाङ्कुटादिभ्यः–" (१।२।१) इति ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कम्पनस्य ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तात्[3]लुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनम् । पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥ * ॥ क्वचित् "(हस्त)धारणम्" इति पाठः ॥ प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ॥–ष्ठिविसिव्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी, ॥—"अन्येषामपि–" (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः ॥ तन्न । वचनाभावात् ॥ पूर्वपदत्वाभावाच्च ॥ (२) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । "च्छ्वोः–" (६।४।२०) इत्यूट् ॥ (३) ॥ * ॥ "सेवस्तु सेवनं स्यूतिः–" इति पाठस्तु न्याय्यः ॥ * ॥ त्रीणि ॥

१—"प्रवारणम्" दन्तोष्ठ्यमध्यम् । "**प्रचारणम्**" चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या ॥ २—"संवननम्" तृतीयस्तवर्गपञ्चमः । "**संवपनम्**" पवर्गाद्यः इत्येके । "संवदनम्" तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । "जयश्रियः संवदनं यतस्तत्" इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषौ ॥ ३—इदमसंगतम् । णौ परे नुग्विधानेन ण्यन्तान्नुको विधानाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ यत्तु–
"ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप्–इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति
ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दॄ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प०
से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । भि-
दाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥
'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) "उपसर्गस्य घञि–" (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शापस्य ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'विद चेतना-
ख्याननिवासेषु' चुरादिः । "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च" (वा० ३।३।१०७) इति "युच्" ॥ "ल्युट् च" (३।३।११५)
इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनुभवस्य ॥

संमूर्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥
अभिव्यापनम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । "क्तिन्नाबादिभ्यः" (वा० ३।३।९४) इति
क्तिन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सर्वतोव्याप्तेः ॥

याच्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'टुयाचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । "यजयाच–" (३।३।९०) इति
नङ् ॥ (१) ॥ * ॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । गुरोश्च–" (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥ * ॥ 'अर्थ याच्ञायाम्" (चुरादिः से०) "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥
(३) ॥ * ॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥ * ॥ चत्वारि ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्धे छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ "**वर्धनं** छेदने वृद्धौ" इति
दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥ (१) ॥ * ॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥
(२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छनम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथेति ॥ 'टुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११९) ॥ * ॥ "आमन्त्रणम्" इति क्वचित्पाठः ॥ तत्र 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥ * ॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः[1]' (चु० उ० से०)। ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०)। आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः। ल्युट् (३।३।११९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यालिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य ॥

अथाम्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आम्नानम्। 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)। "आतः–" (७।३।३३) इति युक्॥ (१) ॥ * ॥ संप्रदानम्। 'दाञ्' (जु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)। युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम्। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। "एरच्" (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्र्या० प० अ०)। "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अपचयस्य ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम्। 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०)। "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप्॥ (१) ॥ * ॥ स्वार्थण्यन्तादच् (३।३।५६)। घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ग्रहणस्य ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) "वशिरण्योः–" (वा० ३।३।५८) इत्यप्॥ (१) ॥ * ॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। "आपादयः–" (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे इच्छायाः ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०)। "यजयाच–" (३।३।९०) इति नङ्॥ (१) ॥ * ॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रक्षणस्य ॥

रणः क्वणे।

रेति ॥ रणनम्। 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। "वशिरण्योः" (वा० ३।३।५८) इत्यप्॥ (१) ॥ * ॥ क्वणनम्। 'क्वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। "क्वणो वीणायाम्" (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे शब्दकरणस्य ॥

व्यधो वैधे

व्येति ॥ व्यधनम्। 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। "व्यधजपोः–" (३।३।६१) इत्यप्॥ (१) ॥ * ॥ वेधनम्। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। घञ्(३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ * ॥ द्वे वेधनस्य ॥

पचा पाके

१—मुकुटेन तु "–प्रीतिसेवनयोः" इति पाठो धृतः। स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने'—इति पाठोऽङ्गीकृत ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । षित्त्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पचनस्य ॥

हवो हूतौ

हेति ॥ ह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । "भावेऽनुपसर्गस्य" (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आह्वानस्य ॥

वरो वृतौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

ओषः प्लोषे

ओषेति ॥ ओषणम् । 'उष दाहे' (भ्वा०प०से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्लोषणम् । 'प्लुष दाहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दाहस्य ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ यद्वा 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" (१) ॥ * ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "श्रिणीभुवो–" (३।३।२४) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे नीतेः ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (त्र्या० प० अ०) । "ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः" (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥ * ॥ जरणम् । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । "ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः" (वा० ८।२।४४) । "रदाभ्याम्–" (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे जीर्णत्वस्य ॥

भ्रमो भ्रमौ ।

भ्रेति ॥ भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोपदेशस्य–" (७।३।३४) इति वृद्ध्यभावः ॥—मित्वाद्ध्रस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ णिच्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥ * ॥ "इकृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भ्रमणस्य ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वृद्धेः ॥

प्रथा ख्यातौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ पर्चनम् । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्पर्शनस्य ॥

स्नवः स्नवे ॥ ९ ॥

स्नेति ॥ स्नवनम् । 'ष्णु प्रस्नवणे' (अ० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ 'स्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रस्नवणस्य ॥

वेधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्च–" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**विधा** गजान्ने ऋद्धौ च" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ क्वचित् "**एधा**" इति पाठः । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च–" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ समर्धनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धनसंपत्तेः ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (धातुपाठे) अदुपधपाठे "**स्फरणम्**" अपि ॥ (१) ॥ * ॥ स्वार्थण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्फुरणस्य ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । "आतश्चो–" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रमाज्ञानस्य ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रसवनस्य । प्रेरणस्य वा ॥

श्च्योते प्राघारः

श्चयिति ॥ श्च्योतनम् । 'श्च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रघरणम् । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३।२।१८) । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्षरणस्य ॥

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनसाप्यनुचितत्वात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥

क्लेति ॥ क्लमनम् । 'क्लमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । "शमादिभ्योऽथच्" ॥ (१) ॥ * ॥ घञि (३।३।१८) "नोदात्तोपदेश–" (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥—मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ग्लानेः ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिशयनम् । शीङः "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धाञः "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ श्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संधानस्य ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । "परिनिविभ्यः सेव–" (८।३।७०) इति षः ॥ यत्तु—बध्यन्तेऽत्र, इति "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः । विसीयते विसि-नोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ॥ ल्युट्प्रसङ्गाच्च ॥ 'बध्यन्तेऽत्र । "पुंसि–" इति घः' इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (१) ॥ * ॥ शीङः "एरच्" (३।३।५६) ॥ * ॥ "आश्रयः" इति पाठे "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । "ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्" (वा० ८।२।४४) ॥ (१) ॥ * ॥ "इक्कृष्यादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥—साहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति मुकु-टश्चिन्त्यः ॥ 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारात् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गिलनस्य ॥

गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्यमनम् । 'यम उप-रमे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे भाराद्युद्यमनस्य ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । "अवोदोर्नियः" (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ "क्वचिदपवादविषये उत्सर्गो-ऽभिनिविशते" इत्यच् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उन्नयनस्य ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि'गूरी'धातोः "गूरणम्" इति स्वामी— इति मुकुटः ॥—चुरादेः "गोरणम्" अपि—इति स्वामी ॥ पीयूषव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्राय: श्रयणे

श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । "श्रिणीभुवो–" (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

जयने जयः ।

'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

निगादो निगदे

निगदनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "नौ गद–" (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे गदनस्य ॥

मादो मदे

मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "मदोऽनुप–" (३।३।६७) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ "सधमादस्थयोः–" (६।३।९६) इति निर्देशात् "क्वचिदपवाद–" इति न्यायाद्वा घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

उद्वेग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्भ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोप–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे उद्वेजनस्य ॥

विमर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ परिमलनम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः ॥

निग्रहस्तु[1] निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ निरोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिग्रहणम् । अप् (३।३।५८) ॥ "अभिग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

१—"विग्रहस्तु विरोधः–" इति वा पाठः—इति स्वामी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्बन्धः ॥ (१) ॥ * ॥ संग्रहणम् । "समि मुष्टौ" (३।३।३६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥ * ॥
द्वे मुष्टिबन्धनस्य ॥

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डिबि नोदे' ( ) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ०
अ०) । डयनं विद्रवः । डिम्बम् उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः ॥ "भयध्वपुष्कसेऽपि **डिम्बः**
प्लीहनि विप्लवे" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने (अ० प० अ०) ।
बाहुलकाद्धञर्थे कः ॥ (२) ॥ * ॥ विप्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । "ऋदोरप्" (३।
३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि धाडकलुण्ठनादेः ॥—अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी ॥

बन्धनं प्रसितिश्चारः

'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रसयनम् । 'षिञ् बन्धने,
(स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अ-
नेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३।३।१८) ॥ "बन्धापसर्पयोश्चारः" इति रुद्रः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि बन्ध-
नस्य ॥ मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह ॥ तन्न । भावप्रकरणात् ॥ स्वामी तु 'चार'स्थाने
'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह ॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । "पदरुज—" (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश
उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥ * ॥ ('स्पश' इति) रेफहीनपाठे तु 'स्पश स्पर्शनबाधनयोः'
(भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ स्पृशति । तृच् (३।१।१३३) ।
"अनुदात्तस्य च—" (६।१।५९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥ * ॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प०
अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ * ॥ यद्वा स्वारस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्प्रष्टोपतप्त्रोर्भावे "कृत्यल्युटो
बहुलम्" (३।३।११३) इति तृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥ * ॥ त्रीणि संततस्य । संतापस्य वा ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) ॥ "**निकारः** स्यात्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च" इति
धरणिः ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अपकारस्य ॥

आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णमु प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विकरणम् । घञ्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ विकरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥ * ॥ "कृञः श च" (३।३।१००) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि प्रकृतेरन्यथाभावस्य ॥ द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अपचयनम् । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अपहरणस्य ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ समुच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे राशीकरणस्य ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उपादाञो ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ परिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । "नोदात्तोपदेश—" (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे क्रीडार्थसंचरणस्य ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिग्रहेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे आभिमुख्येन ग्रहणस्य ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभ्यवकर्षेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य द्वे ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सदृशकरणस्य ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । "एरच्" (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः ॥

प्रवहो गमनं बहिः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृष्टो वहः । "गोचरसंचर–" (३।३।११९) इति साधुः ॥ "प्रवहस्तु वहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । "यमः समुपनिविषु च" (३।३।६३) इत्यप् वा । चादनुपसर्गेऽप्यप् वा । पक्षे घञ् ॥ षट् संयमनस्य ॥ स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य । द्वे उपरतिमात्रस्य । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिंसाकर्माभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ * ॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे मारणादिक्रियायाः ॥

जागर्या जागरः द्वयोः ।

जागरणम् । "जागर्तेरकारो वा" (वा० ३।३।१०१) । पक्षे(शे) यक् (३।१।६६) ॥ "जाग्रोऽवि–" (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ भावे घञि पुंसि ॥ * ॥ द्वे जागरणस्य ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥ * ॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वापनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (२) ॥ * ॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । "उपघ्न आश्रये" (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संनिहिताश्रयस्य । आश्रयणस्य वा ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उपभोजनम् ॥ 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ परिकरणम् । "कृञः श च" (३।३।१००) । "रिङ् शयक्लिङ्क्षु" (७।४।२८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे परिजनादिना वेष्टनस्य ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । "ऋक्पूर्–" (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "वैकल्येऽपि च विश्लेषे **विधुरं** विकले त्रिषु" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विश्लेषस्य ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

१—गुणात्परत्वाद्रिङादेशे '**जाग्रिया**' इति धातुपारायणम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) '**जागर्तिः**' अपीति सुभूतिः—इति मकटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संक्षेपस्य ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । "आतश्चो–" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ * ॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे विरोधस्य ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "परिचर्यापरिसर्या–" (वा० ३।३।१०१) इति साधुः॥ (१) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गस्य घञि–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे सर्वतो गमनस्य ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ * ॥ "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥ * ॥ स्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "स्थागा–" (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यासनस्य ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तॄञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । "प्रथने वावशब्दे" (३।३।३३) इति घञ्॥ (१) ॥ * ॥ विग्रहणम् । "ग्रहवृद–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ व्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः ॥ "ऋदोरप्" (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्यान्मर्दनं संवाहनम्

'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥—"वाहनमाहितात्" (८।४।८) इति निपातानाद्दीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे पादमर्दनादेः ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ दर्शनस्याभावः॥ (२) ॥ * ॥ द्वे तिरोधानस्य ॥

१—'संवहनम्'–इत्यपपाठः । "संभोगान्ते सममुपचितौ हस्तसंवाहनानाम्" इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ * ॥ समन्ताच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥ (१) ॥ * ॥ 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे व्रणादिविसरणस्य ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धान्यसंचयस्य । क्रयादरस्य वा ॥

संनिधिः[1] संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धाञः "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥ (१) ॥ * ॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे संनिधानस्य ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (१) ॥ * ॥ "निरभ्योः पूल्वोः" (३।३।२८) इति घञ् ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि छेदनस्य ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । "प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः" (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ अवसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादप् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रसङ्गस्य ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरन् (बाहुलकादौणादिकः) ॥—त्रसेर्भद्रादित्वादरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ "तसरः" इति पाठे "तन्यृषिभ्यां क्सरन्" (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । "जनिवध्योः–" (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ उपसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा०प०अ०) । "प्रजने सर्तेः" (३।३।७१) इत्यप् ॥ (२) ॥ * ॥ प्रथमगर्भग्रहणस्य द्वे ॥

१—संनिधं च । "संनिधं समीपमुपकण्ठम्" इति वोपालितः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । 'श्रिञ्' (भ्वा उ० से०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ * ॥ "**प्रसर**" इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् ॥ "**प्रसरः** प्रणये वेगे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रीत्या प्रार्थनस्य ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—"शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" ॥ (१) ॥ * ॥ निष्क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोप–" (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ "**निष्क्रमो** निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि **निष्क्रमः**" इति रुद्रः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । "नोदात्तोप–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ संचरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ दुर्गस्य संचरः ॥ * ॥ घञि तु 'संचारः' ॥ "**संचारो** निर्गमो भ्रमाम्बुपथः" इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दुर्गप्रवेशनक्रियायाः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रयोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥ * ॥ "प्रयुद्धार्थः" इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य ॥ "प्रत्युत्क्रमः **प्रयुद्धार्थः**" इति भागुरिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ उपक्रमणम् (२) ॥ * ॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥ * ॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । "हनस्तोऽचिण्णलोः" (७।३।३२) ॥ (४) ॥ * ॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "रधिजभोरचि" (७।१।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चारम्भस्य ॥ (—आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८ । "नोदात्तोप–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ त्वरणम् । 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । "घटादयः षितः" (भ्वा० ग०) इति षित्त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ "**आवेगस्तु** त्वरा **त्वरिः**" इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

---

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रभेरग्रहणात् ॥ तस्मात् "रभेरशब्लिटोः" (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भु रोधे' (सौत्र०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ "**विष्कम्भः** प्रतिबन्धो **वियोगः**" इति वोपालितः ॥ * ॥ द्वे रोधस्य ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "अवोदोर्नियः" (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥ * ॥ "**नियातनम्**" इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अधोनयनस्य ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "उपसर्गात्खल्घञोः" (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ अनुभवनम् । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे कुङ्कुमादिनोपलेपस्य ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विप्रयोजनम् । 'युजिर् योगे' (रुधा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे रागिणोर्वियोजनस्य ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे दानस्य ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । "वौ क्षुश्रुवः" इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ प्रविख्यानम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अतिप्रसिद्धेः ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । "जाग्रोऽविचिण्—" (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अवेक्षणस्य ॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । "नौ गदनद—" (३।३।६४) इत्यप् वा । पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ * ॥ त्रीणि पठनस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१)॥ (२) ॥ * ॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यार्द्रीभावस्य ॥

आदीनवास्रवौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ आदीनस्य वानम् । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) इति बाहुलाद्वातेः कः ॥ (१) ॥ * ॥ आस्रवणम् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ * ॥ क्लेशनम् । "क्लिशू विबाधने" (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥(३) ॥ * ॥ त्रीणि क्लेशस्य ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ सञ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ संगमनम् । "ग्रहवृद्–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "ना मेलः संगमो ना वा" इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि संगमस्य ॥

संवीक्षणं[1] विचयनं मार्गणं मृगणा[2] मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ *॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (३) ॥ * ॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । "ण्यास–" (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥ * ॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्चान्वेषणस्य ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "रभेरशब्लिटोः" (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१) ॥ * ॥ परिष्वञ्जनम् । 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "परिनिविभ्यः–" (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्यालिङ्गनस्य ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् "सत्याप–" (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ *॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)॥ (३) ॥ * ॥ 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (४) ॥ * ॥ 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

१—"**अन्वीक्षणम्**" "**अन्वेषणम्**" इत्येके पेठुः—इति स्वामी ॥ २—"परिचर्यापरिसर्याम्रगया" (वा० ३।३।१०१) इत्यादिना निपातनात् "**मृगया**" इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा ॥ (१) ॥ * ॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (२) ॥ * ॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ निराकरणम् । कृञः क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि निराकरणस्य ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उदशयनम् । विशयनम् । "व्युपयोः शेतेः पर्याये" (३।३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ पर्यायेण शयनम् । पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥ * ॥ द्वे ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋतिः' सौत्रः । ईयङः (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।३।११९) ॥ (१) ॥ * ॥ ईयङ्पक्षे "अ-प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ 'हृणीङ्' कण्ड्वादिः । यक् (३।१।२७) । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ "मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा" इति वाचस्पतिः ॥ * ॥ चत्वारि जुगुप्सनस्य ॥

स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ व्यत्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (३) ॥ * ॥ विपर्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) "एरच्" (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि व्य-तिक्रमस्य ॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । "इण्" । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (१) ॥ * ॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ * ॥ अतिपतनम् । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ उपा-त्ययनम् । "इण्" । "एरच्" (३।३।५६) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्यतिक्रमस्य ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११९) ॥ (१) ॥ * ॥ एकं भृत्यादिप्रेषणस्य ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । "यज्ञे समि स्तुवः" (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ एकं यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । "उद्घनोऽत्याधानम्" (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्तम्बो हन्यते येन । "स्तम्बे क च" (३।३।८३) इति कापौ घनादेशश्च ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य ॥—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य— इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एके भ्रमरसूच्यादेः 'वर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

नियतं हन्यते । "निघो निमित्तम्" (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं तुल्यरोहपरिणाहवृक्षादेः ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कॄ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य ॥

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्न्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्गरणम् । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'उन्न्योः–' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ विक्षवणम् । 'टु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥ * ॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । "रमु क्रीडायाम्" (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ * ॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥ * ॥ (३) ॥ * ॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वार्युपरमणस्य ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

'ष्ठिवु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ यत्तु—'निष्ठीव्यति'–इति विगृह्य–'पचाद्यच्' —इत्युक्तं मुकुटेन ॥ तन्न । निष्ठ्यूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिविषिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति स्वामी ॥ पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । "ऊतियूति–" (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे वेगस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सातिस्त्ववसाने स्यात्

"षोऽन्तकर्मणि" (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति–' (३।३।९७) इति साधुः॥ (१) ॥ * ॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे समापनस्य ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (१) ॥ * ॥ क्तिन् (३।३।९४) । "ज्वरत्वर–" (६।४।२१) इत्यूट् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ज्वरणस्य ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "समुदोरजः पशुषु" (३।३।६९) इत्यप् । "अघञपोः" इति पर्युदासाद्वीभावो न ॥ (१) ॥ * ॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । "आक्रोशे नञ्यनिः" (३।३।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना **अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः** । "आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः" (३।३।४५) इति घञ् ॥ * ॥ एकमाक्रोशनस्य ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपत्यप्रत्ययान्तेभ्यः "तस्य समूहः" (४।२।३७) इत्यर्थे "गोत्रोक्षोष्ट्र–" (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥ * ॥ आदिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥ * ॥ अपूपानां समूहः ॥ शष्कुलीनां समूहः । "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" (४।२। ४७) ॥ आदिना साक्तुकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । "ब्राह्मणमाणव–" (४।२।४२) इति यन् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । "गजसहायाभ्याम्–" (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । "पाशादिभ्यो यः" (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । "ब्राह्मण–" (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमिति क्रमात् ॥ ४१ ॥

पर्शूनां समूहः । "पर्श्वा णस्" (वा० ४।२।४३) । "सिति च" (१।४।१६) इति पदत्वाद्भत्वाभावः॥ (१) ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः । "पृष्ठाद्यन्" (वा० ४।२।४२) ॥ यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खलाना खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । "इनित्रकट्यचश्च" (४।२।५१) इतीनिः ॥ (१) ॥ * ॥ "खलगोरथात्" (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥ * ॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । "गोत्रोक्षोष्ट्र–" (४।२।३९) इति वुञ् । "प्रकृत्याके राजन्य–" (वा० ६।४।१६३) इति यलोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ॥ ४२ ॥

ग्रामाणां समूहः ॥ जनानां समूहः ॥ "ग्रामजन–" (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥ धूमानां पाशानां गलानां च समूहः । "पाशादिभ्यो यः" (४।२।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ (१) ॥ गलो बृहत्काशः ॥ (१) ॥ * ॥

अपि साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । "भिक्षादिभ्योऽण्" (४।२।३८) ॥ आदिना 'वार्मणम्,' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क'-शब्दः ॥ ये कान्तादयो तेषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । "मितद्र्वादयश्च" (वा० ३।२।१८०) इति साधुः ॥ "**जम्बुकः** फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि" (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । "संज्ञायां कन्" (५।३।७५) ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । "अर्भकपृथुकपाका वयसि" (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा ॥ "**पृथुकः** पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ

आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**आलोकस्तु** पुमान्द्योते दर्शने वन्दिभाषणे" (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**आनकः** पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे" (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ्[1] ॥ "**अङ्को** रूपकभेदागश्चिह्नेरेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः" (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । ' कल शब्दसंख्यानयोः" (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्कश्च ॥ "**कलङ्कोऽ**ङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धक्योः

तक्षति । "तक्षू तनूकरणे" (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्च्यते । "अर्क स्तवने" (चु० प० से०) । "अर्च पूजायाम्" (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८)[2] ॥ "**अर्को**ऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ" (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । "कै शब्दे" (भ्वा० प० अ०) ॥ कचति(ते) । "कच दीप्तौ (बन्धने)" (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**को** ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु **कम्**" (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अक'शब्दार्थबोधकत्वात् ॥ २—इदमसंगतम् । अर्च्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्त्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च ॥

८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ पोलति वा । "वलाकादयश्च" (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । "पचिमच्योरिच्चोपधायाः" (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) ॥"करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ" (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ" (इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ "किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओव्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । "व्रश्चिकृषोः किकन्" (उ० २।४०) ॥ "वृश्चिकस्तु द्रुणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः" (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । "नद्यृतश्च" (५।४।१५३) इति कप् ॥ प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रातिकूलविलोमयोः" (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" (३।३।१७४) इति क्तिच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ "स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कत्तृणे" (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २।३२) । गौरादिः(४।१।४१) ॥ "कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ "जोत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता" इत्यजयः ॥ (जौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावन्निशोः" इति हैमः) ॥—ज्यौत्स्निका=पटोलिका, घोषो=ऽपामार्गः—इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य ॥

अथ सिल्हके ।

तिलकल्के च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से० । "पिनाकादयश्च" (उ० ४।१५) इति साधुः ॥ "**पिण्याको**ऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाल्हीकसिल्हके" (इति मेदिनी) ॥

वाह्लीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उह्यते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "अलीकादयश्च" (उ० ४।२५) इति साधुः ॥ **वाह्लीकं** वाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः" इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) ॥ "**कौशिको** नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूकयोरपि **कौशिकः । कौशिकी** चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी" (इति विश्वः)॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । "हलश्च" । (३।३।१२१) इति करणे वा ॥ "**आतङ्को** रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ" (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'ञिक्षुदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ "**क्षुल्लकस्त्रिषु** नीचेऽल्पे" (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । "आतृकन् वृद्धिश्च" (उ०१।७९) ॥ "**जैवातृकः** पुमान्सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**वर्तकस्तु** खुरेऽश्वस्य विहगे **वर्तिका** द्वयोः" (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । "फर्फरीकादयश्च" (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ "**पुण्डरीकः** सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०)। ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३)॥ "**दीपकं** वागलंकारे वाच्यवद्दीतिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीबर्हिचूडयोः" (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्" (उ० ३।४१) ॥— पृषोदरादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्ठक् (वा० ४।३।६०) ॥ "**गैरिकं** धातुरुक्मयोः" (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "अलीकादयश्च" (उ० ४।२९) इति साधुः । विगतमलीकम् ॥ "**व्यलीको** नागरे स्मृतः । **व्यलीक**मप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने" इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

"**अलीक**मप्रियेऽपि स्याद्दिव्य(स्याद्गोध्य)सत्ये नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३९) इति कः । न्यङ्क्वादिः (७।३।९३) ॥ "**अनूकं** तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि" (इति मेदिनी) ॥ यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । "आतश्चो—" (३।१।१३६) इति कः । "अन्येषामपि—" (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥

द्वे शल्के शकलवल्कले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । "इण्भीका—" (उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । "आतश्चोप—" (३।१।१३६) इति कः । "इदुदुपध—" (८।३।४१) इति षः ॥ यद्वा निषीदति । 'षद्लृ' । "नौ सदेर्डिच्च" (उ० ३।४९) इति कन् । "सदिरप्रतेः" (८।३।६६) इति षः ॥ "**निष्क**मस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च" (इति मेदिनी)॥ दीनारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कल्कोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्भेऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) "कृदाधारा—" (उ० ३।४०) इति कः ॥ "त्रिषु पापाशये **कल्को**ऽस्त्री विट्किट्टेभदन्तयोः" (**कल्कः** पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि) इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वः ॥ "कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । (विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः)" (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । "पिनाकादयश्च" (उ० ४।१९) इति साधुः ॥ "पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः" (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ "स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे" (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ यद्वा काल्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ९।४।९) ॥ "धूसरीयोगिनीभेदोमानवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये कार्ष्ण्ये काक्यां घनेषु च" इति रभसः ॥ "कालिका चण्डिकाभेदे कार्ष्ण्ये वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च" (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् । "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्" (वा० ३।३।१०८) ॥ "कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ 'वृत्योः' इति पाठे विवरश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः । "कर्णललाटात्—" (४।३।६५) इति कन् ॥ "कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । कमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे । [१]कणिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्वग्निमन्थयोः" (इति मेदिनी) ॥

त्रिषूत्तरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । "शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्" (वा० ५।२।१२२) ॥ "वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "उ० इण्भीका—" (३।४३) इति कन् ॥ "एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

१—इतः प्रारभ्य कणिकाशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुक्कुटीं पश्यति । "संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" (४।४।४६) इति ठक् ॥

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति ॥ "**लालाटिकः** प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे" (इति मेदिनी) ॥ "भावदर्शी" इति वा पाठः ॥ "**लालाटिकः** सदालस्यप्रभुभावनिदर्शिनि" इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्विट्करज्वालासु

मिमीते । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । "माङ ऊखो मय् च" (उ० ५।२५) ॥ "**मयूखः** किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम्" (इति मेदिनी) ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । "शमेः खः" (उ० १।१०२) ॥ "**शङ्खः** कम्बौ न योषिन्ना भालास्थ्नि निधिभिन्नखे" (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) ॥ "**ख**-मिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । "शीङो ह्रस्वश्च" (उ०५।२४) ॥ "**शिखा** शाखाबर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अन्येष्वपि—" (वा० ३।२।४८) इति "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति वा डः । "नगोऽप्राणिष्व—" (६।३।७७) इति नञ् वा प्रकृत्या ॥ "**नगो** महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने" ॥ ("**अगः** स्यान्नगवत्तरौ । शैले सरीसृपे भानौ" इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥ "**खगः** सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे" (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पत्ॡ गतौ' (भ्वा० प० से०) । "पतेरङ्गच् पक्षिणि" (उ० १।११९) ॥ "**पतङ्गः** शलभे शालीप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते" (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । "छापूखडिभ्यः कित्" (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**मृगः** पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्ञायां **मृगी** तु वनितान्तरे" (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ ("**वेगो** रयप्रवाहयोः । रेतःकिंपाकयोश्चापि" इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ "**परागः** कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने" (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः ॥ "**नागं** नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । **नागः** पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तकमुस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरास्थितः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मतङ्गस्यायम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ ("**मातङ्गः** श्वपचे गजे" इति मेदिनी) ॥(२)॥*॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । "निरादयः—" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ "**अपाङ्गो** नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः" इत्यजयः ॥ "**अपाङ्गस्त्वङ्गहीने** स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**सर्गस्तु** निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु" (इति मेदिनी) ॥ निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**योगो**ऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कुम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कार्मणेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**भोगः** सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि" (इति मेदिनी) ॥ भृतिर्भाडिः ॥ आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः ॥ "पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्" इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ सारं गच्छति, इति वा ॥ खच् (वा०३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा ॥ "**सारङ्गः** पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवगः

प्लवेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ "**प्लवगो** वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः" (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

अभिषञ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । "उपसर्गात्–" (८।३।६५) इति षः ॥ "**अभिषङ्गः** पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु" (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । "रथयुग–" (४।४।७६) इति निपातनाद्वा ॥ "**युगो** रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । "गमेर्डोः" (उ० २।६७) ॥ "गोर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" इति केशवः ॥ "**गौः** स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च" इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**लिङ्गं** चिह्नेऽनुमाने सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "शृणातेर्ह्रस्वश्च" (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च ॥ "**शृङ्गं** प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ **शृङ्गः** स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ" (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वरं च तदङ्गं च ॥ "**वराङ्गं** योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि" (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ "खनो घ च" (३।३।१२५) इति घो वा ॥ "**भगं** श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ" (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । "परौ घः" (३।३।८४) इत्यप् घादेशश्च । "**परिघो** योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः" (इति मेदिनी) ॥

"परेश्च घाङ्कयोः" (८।२।२२) इति लत्वमपि ॥ ("**पलिघः** काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे" इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसा रये ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्क्वादित्वात् (७।३।५३) साधुः ॥ "**ओघो** वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः" (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घः

अर्घ्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ "अर्धिर्धात्वन्तरं वा ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अघ्यतेऽनेन । 'अघि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२१) "अनित्यमागमशासनम्" इति नुम्न ॥

त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १।२९) इत्युः ॥ "कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्" इति रभसः ॥ "लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री" (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिक्यमृज्ञेदहग्रुजः ।

कच्यते । अनेन वा । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९,१२१) । "न कादेः" (७।३।५९) इति कुत्वं न ॥ णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "**काचः** शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "**प्रपञ्चः** संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे" (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ "**शुचि**र्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ उपधामुत्क्रोचमतिक्रांन्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । "इगुपधात्कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ "**रुचिः** स्त्री दीप्तिशोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः" (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्क्ते । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । "अन्येष्वपि–" (३।२।१०१) इति डः ॥ "**द्विजः** स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । **द्विजा** भार्ग्यां हरेणौ च" (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०१) डः ॥ अजति वा । "बहुलं तणि" (वा० २।४।५४) इति वी न । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**अजो** हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते" इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् । "गोचरसंचर–" (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) ॥ धर्मस्य राजा ॥ धर्मश्चासौ राजा च इति वा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" (५।४।९१) ॥ "**धर्मराजो** यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यत्तु—कुञ्जन्त्यत्र ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'कुजि अव्यक्ते शब्दे' । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ्—इत्याह ॥ तन्न । 'कुजि'धातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि'धातोर्दर्शनात् ॥ "**कुञ्जो**ऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्" (इति मेदिनी) ॥

बलजे क्षेत्रपूर्द्वारे बलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । "सप्तम्यां जनेर्डः" (३।२।९७) ॥ "**वलजं** गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्" (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेऽप्याजिः

अजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अज्यतिभ्यां च" (उ० ४।१३१) इतीण् ॥ "अथा**जिः** स्त्री समभूमौ च सङ्ग्रामे" (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । "उपसर्गे च संज्ञायाम्" (३।२।९९) इति जनेर्डः ॥

अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च

अप्सु जायते । "सप्तम्याम्–" (३।२।९७) इति डः ॥ "अब्जोऽस्त्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे" (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । "उपसर्गे च–" (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ॥

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । "आतश्चोप–" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**संज्ञा** नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति" (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**करटो** गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । **करटो** वाद्यभेदे" (इति मेदिनी ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**कटः** श्रोणौ क्रियाकारे कलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च **कटी** मता" इति विश्वः ॥ "**कटः** श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिञ्जेऽतिशये शवे" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः ॥ "**शिपिविष्टः** शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा" ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । "नप्तृनेष्टृ–" (उ० २।९५) इति साधुः ॥ "**त्वष्टा** पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि" (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । "**दिष्टं** दैवे पुमान्काले" (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः ॥ "**कटुः** स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४,३।२।१०२) ॥ "**रिष्टं** स्यादशुभैनसोः" इत्यजयः ॥ "रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले" (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् ॥ "**अरिष्टो** लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । **अरिष्ट**मशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च" (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः ॥ सीराङ्गे फालाधारे ॥ कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । "इगुपधात्–" (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ "**त्रुटिः** स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः" (इति मेदिनी) ॥

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**कोटिः** स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी" (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषनम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ इज्यतेऽनया वा, इति वा ॥ यजेः क्तिन् (३।३।९३) ॥ "इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः" (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि[1] त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "अकारान्तपाठे भावे क्तः (३।३।११४) ॥ "मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते" इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "कृच्छ्रगहनयोः कषः" (७।२।२२) इति नेट् ॥

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पटुः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । "फलिपाटि—" (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च ॥ "पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । "पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च" इति रुद्रः ॥ पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

[2]द्वौ वाच्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ॥

नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।

नीलः कण्ठो यस्य ॥ "कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्" इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । "उषिकुषि—" (उ० २।४) इति थन् ॥ "कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च" (इति मेदिनी) ॥

१—बहुनि प्रचुरे—इति मुकुटः ॥ २—द्वौ कष्टपटू—इति स्वामिपीयूषे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्ञानिर्वहणेषु च" (इति मेदिनी) ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "हनिकुषि–" (उ० २।२) इति क्थन् ॥ "काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । "अतिशायने तमबिष्ठनौ" (५।३।५५) । "ज्य च" (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः ॥ "ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । ईष्ठन् (५।३।५५) । "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" (५।३।६४) ॥ "कनिष्ठोऽतियुवात्यल्पानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गुलौ" (इति मेदिनी) ॥

इति ठान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा ॥ "दण्डो यमे मानभेदे लागुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके" इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः ॥ "गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति" (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥ "व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे" इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्विडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । 'इल उत्क्षेपे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ ("इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च" इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ डलयोरेकत्वस्मरणादिडा ॥ "इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३९) । डलयोरेकत्वम् ॥ "क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः" (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) ॥ "नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि" (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ ४३ ॥

कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । "अमन्ताड्डः" (उ० १।११४) । "कादिभ्यः कित्" (उ० १।११५) । "अनुनासिकस्य–" (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ "काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्बे रहसि वर्गे च" इति धरणिः ॥ ("काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्धे रहसि न स्त्रियाम्" इति मेदिनी) ॥

स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्" इति धरणिः ॥ "भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः" (इति मेदिनी) ॥

इति डान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्बाढम्

उह्यते स्म । 'वह प्रापणे (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।१।१०२) । "क्षुब्धस्वान्त–" (७।२।१८) इति साधुः ॥

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।१।१०२) । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इति नेट् ॥ "प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे" इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दर्हति, दृंहति वा स्म । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । "दृढः स्थूलबलयोः" (७।२।२०) इति साधुः ॥ "दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि" (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

१—अर्वा कुत्सितः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे

भ्रूण्यते। 'भ्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)॥ "**भ्रूणः** स्त्रीगर्भडिम्भयोः" (इति मेदिनी)॥ स्त्रिया अयम्। "स्त्रीपुंसाभ्याम्—" (४।१।८७) इति नञ्। स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च। शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम्॥

वाणो बलिसुते शरे॥ ४५॥

वाणयति। 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ "**वाणः** स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः। **वाणा** तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः" (इति मेदिनी)॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति। 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ "**कणा** जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च। **कणो**ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे" (इति मेदिनी)॥

संघाते प्रमथे गणः।

गण्यते। 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)। अच् (३।३।५६) वा॥ "**गणः** स्यात्प्रमथे संघे संख्यासैन्यप्रभेदयोः" (इति मेदिनी)॥

पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च॥ ४६॥

पणनम्। अनेन वा। "नित्यं पणः परिमाणे" (३।३।६६) इत्यप्॥ "**पणो** माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने। द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ" इति धरणिः॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः।

गुण्यते। 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१९)॥ "**गुणो** मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये। त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु। शुक्लादावपि बुद्ध्यां च" (इति मेदिनी)॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः॥ ४७॥

क्षणोति। 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ "**क्षणो** व्यापारशून्यत्वमुहूर्तोत्सवपर्वसु" इति रुद्रः॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे।

वर्ण्यते। 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०)। घञ् (३।३।१८)॥ "**वर्णो** द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने" (इति मेदिनी)॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु॥ ४८॥

ऋच्छति। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। "अर्तेश्च" (उ० ३।६०) इत्युनन्॥ "**अरुणो**ऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु। **अरुणा**तिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च" (इति मेदिनी)॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिष्ठति । "स्थो णुः" (उ० ३।३७) ॥ "**स्थाणुः** कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे" (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "कृवृजृसि–" (उ० ३।१०) इति नः ॥ "**द्रोणो**ऽस्त्रिया-माढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवा-दन्यामपीष्यते" (इति मेदिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**रणः** कोणे क्वणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "सत्सू–" (३।२।६१) इति क्विप् । "अग्रग्रामाभ्याम्–" इति णत्वम् ॥ "**ग्रामणी**र्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । **ग्रामणी**र्नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययो-षितोः" इति विश्वः ॥ "**ग्रामीणा** नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । "पुंयोगाद्–" (४।१।४८) इति ङीष् ॥ (हरितवर्णविशिष्टा वा) । "वर्णादनुदात्ता-त्–" (४।१।३९) इति ङीन्नौ ॥ "**हरिणी** हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः ॥ सुवर्णप्रतिमायां च" (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । "हृश्र्याम्स्या–" (उ० २।४६) इतीनच् ॥ "**हरिणः** पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।

तिष्ठति । "रास्नासास्ना–" (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ "**स्थूणा** स्या सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः" (इति मेदिनी) ॥

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । "तृषिशुषिरसिभ्यः कित्" (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

१—विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥ २—'भ्रुवौ' इत्यत्र "अन्तरान्तरेण युक्ते" (२।३।४) इति द्वितीया—इति स्वामी ॥

८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घर्णनम् । 'घृणु दीप्तौ' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) ॥ "आपणे पण्यवीथ्यां च पण्ये च **विपणिः** स्त्रियाम्" इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ "**वारुणी** गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । "कृहृभ्यामेणुः" (उ० २।१) ॥ **करेणु**र्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे" (इति मेदिनी) ॥ के रेणुरस्येति वा ॥ "**करेणुश्च गरेणुश्च** करिणीकर्णिकारयोः" इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रूयते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" (उ० २।५०) ॥ "**द्रविणं** न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे" (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा ॥ "**शरणं** गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य ॥ **श्रीपर्णी** कुम्भीगम्भार्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः" इति रभसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । "तिजेर्दीर्घश्च" (उ० ३।१८) इति क्स्नः ॥ "**तीक्ष्णं** सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीबं य(ज)वाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ "**भवेदभिमरो** युद्धे बले स्वबलसाध्वसे" (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् ॥ "प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि" (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

"**करणं** कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमान् शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते" इत्यजयः ॥ कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट् (३।३।११३,११५,११७) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ।

घण्टापथे

सम्यक्सरन्त्यनेन। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। करणे ल्युट् (३।३।११७)॥

अथ वान्तान्ने समुद्गरणमुन्नये॥ ५५॥

सम्यग् उद्भ्रियते। उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३)। भावे (३।३।११९) वा॥ "भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये" इति रभसः॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम्॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः।

व्यस्ति। 'अस भुवि' (अ० प० से०)। चानश् (३।२।१२९)। "श्नसोरल्लोपः" (६।४।१११)। "उपसर्गप्रादुर्–" (८।३।८७) इति षत्वम्॥ यत्तु–वेवेष्टि। विषाणम्। विषेः शानच्—इति मुकुटः॥ तन्न। शपः श्लौ सति "श्लौ" (६।१।१०) इति प्रसङ्गात्॥ "**विषाणी** क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति। कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः" (इति मेदिनी)॥

प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे॥ ५६॥

प्रवन्तेऽनेन। अत्र वा। 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। ल्युट् (३।३।११७)॥ "**प्रवणः** क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे। आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः" इति धरणिः॥ "**प्रवणो** ना चतुष्पथे। क्रमनिम्नमहीभागोदारप्रह्वेषु च त्रिषु" (इति मेदिनी)॥

संकीर्णौ निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म। 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ "**संकीर्णं** संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे" इत्यजयः॥ "**संकीर्णं** निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी)॥

ईरिणं शून्यमूषरम्।

ऋच्छन्ति यस्मिन्। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। "अर्तेः किदीच्च" (उ० २।५१) इतीनन्॥ "**ईरिणं** तूषरे शून्ये" (इति मेदिनी)॥ *॥ इदादिरपि॥ "**इरिणं** निराश्रये भूभागे कथितमूषरे" इति ह्रस्वादावजयः॥

इति णान्ताः॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति। मतुप् (५।२।९४)॥ "**विवस्वांस्तु** सुरे सूर्ये तन्नगर्यां **विवस्वती**" (इति मेदिनी)॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते॥ तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्दस्यैव विशेषणम्॥ अत एव 'प्रवण'शब्दव्याख्यायां–त्रिष्वित्येके संकीर्णे यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ "**सरस्वांस्तु** नदे चाब्धौ ना,न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि" (इति मेदिनी) ॥

पक्षितार्क्ष्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः" (उ० ३।४९) इत्युन्तः ॥ "**भासो** भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुट-गृध्रयोः" इति विश्वः ॥

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥ "**धूमकेतुः** स्मृतौ वह्नावुत्पातग्रहभेदयोः" इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**जीमूतो**ऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे" (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । "हसिमृग्रिण्–" (उ० ३।८६) इति तन् ॥ "**हस्तः** करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे कैशात्परो व्राते" (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । "मृग्रोरुतिः" (उ० १।९४) ॥ "**मरुद्**देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्" इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) ॥ भरति । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ "**भर्ता** स्वामिनि पुंसि स्यात्त्रिषु धातरि पोष्टरि" (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । "हसिमृग्रिण्–" (उ० ३।८६) इति तन् ॥ "**पोतः** शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि" (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः ॥ "**प्रेतो** भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । "चायः किः" (उ० १।७४) इति तुः ॥ "केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि" (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) ॥ सौति स्म वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२,४।७२) ॥ "**सुतः** स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु **सुता** स्मृता" (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कालभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) । स्थश्चासौ पतिश्च ॥ "**स्थपतिः** कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं बिभर्ति । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**मूर्धाभिषिक्तो** भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च" (इति मेदिनी) ।

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । "अर्तेश्च तुः" । (उ० १।७२) किच्च ॥ "ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च" इति धरणिः ॥

विष्णावप्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अजितो** ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥

न व्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अव्यक्तः** शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्याद**व्यक्त**मस्फुटे त्वभिधेयवत्" इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**सूतस्तु** सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**व्यक्तः** स्फुटमनीषिणोः" (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र ॥ "**अन्तः** प्रान्तेऽन्तिके नाशे" इति विश्वः ॥ "**दृष्टान्त** उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" (उ० २।९४) ॥ "**क्षत्ता** शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि" इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥

वृत्तोऽन्तो स्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । "**वृत्तान्तो**ऽवसरे भावे कार्त्स्न्यवार्ताविशेषयोः । **वृत्तान्तः** प्रक्रियायां च" इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**आनर्तो** नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे" इत्यजयः ॥ "**आनर्तो** देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे" (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणा गन्धादयः । गैरिकादिः ॥ दधाति, धीयते वा । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । "सितनिगमि—" (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व—' इति पूर्वविशेषणम् ॥ "**शुद्धान्तो**ऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः" इत्यजयः ॥

कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्लृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**शक्तिः**रस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "**कासूर्**विकलवाचि स्यात्**कासूः** शक्त्यायुधेऽपि च" (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

मूर्छ्यते । 'मूर्छा मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवल्ल्योर्व्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ श्रीभोजस्तु 'व्रज'धातुं स्वीकृतवान् । ततो वाहुल्कादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । "वहिवसि–" (उ० ४।६०) इत्यतिः ॥ "वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने" (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ अपचाय्यते स्म वा । 'चायृ पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । "चायः चि क्तिनि" (वा० ७।२।३०) इति चिः ॥ "भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु" (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०) ॥ सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । "ऊतियूतिजूति–" (३।३।९७) इति साधुः ॥ यत्तु—"सनः क्तिचि" (६।४।४५) इति नलोपाद्द्वयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत् ॥ तन्न । क्तिचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात् ॥

आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । "क्तिन्नाबादिभ्यः" (वा० ३।३।९४) ॥ * ॥ आङ ऋच्छतेः क्तिनि "उपसर्गादृति–" (६।१।९१) इति वृद्धौ "आर्तिः" इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । "जनसन–" (६।४।४२) इत्यात्वम् ॥ "जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिल्लयोरपि" इति विश्वः ॥ "जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्" (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) ॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० प० से०) । क्तिच् (७।३।१७४) ॥ रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा ॥ "रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः" इति विश्वः ॥

ईतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ डिम्बो विप्लवः । "ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥[1]

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । "क्तिन्नाबादिभ्यः" (वा० ३।३।९४) ॥ "प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

वीणाभेदेऽपि महती

1—"अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" इति स्वामिमुकुटौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "वर्तमाने पृषत्–" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ "**महती** वल्लकीभेदे रा(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्" (इति महती) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ "**भूतिर्भस्मनि** संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ "अथ **भोगवती** नागपुरीनद्योरहौ पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**क्षितिर्निवासे** मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति । हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४) । "ऊतियूति–"(३।३।९७) इति साधुः॥

जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । "वर्तमाने पृषत्–" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ यद्वा "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च" (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । "गमः क्वौ" (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ "**जगत्**स्याद्विष्टपे क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । **जगती** भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ द्वादशाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ यद्वा पञ्चकद्वयम् । "पङ्क्तिविंशति–" (४।१।५९) इति साधुः ॥ (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् ॥ "**पङ्क्तिर्द**शाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "**आयतिः** संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः" (इति विश्वः) ॥

पतिर्गतौ च

१—"उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः ॥ "पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्" इति क्वचित्पाठः—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पताति । 'पत्ऌ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३।१७४) ॥ "पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके" (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः[1] ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । "पक्षात्तिः" (५।२।२५) ॥ प्रतिपदि, गरुन्मूले च ॥

प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे" (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

"भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चैषा(ता) यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्" इति भरतः ॥ "वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते" इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादतच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "सिकता स्त्री सिकतिले वालुकायां तु भूमनि" (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि" इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । "यस्य विभाषा" (७।२।१५) इत्यस्यानित्यत्वादिट् ॥ 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा ॥ "वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते" (इतिं मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णे च विवरं भुवः" इति शाश्वतः ॥ "गुप्तिर्व्यवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे" (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ "धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु" इति विश्वः ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "वर्तमाने पृषत्—" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ "वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः" इति विश्वः ॥

[1]—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्धः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) वा । क्तः (३।३।१७४) ॥ "**वासिता** करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे **वासितं** वस्त्रवेष्टिते" इति विश्वः ॥ * ॥ स्वामी तु (**वाशिता,** इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाशृ शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्यस्याम् । "वृत्तेश्च" (वा० ९।२।१०१) इति णः ॥ "**वार्ता** वार्तिङ्गणे वृत्तौ **वार्ता** कृष्यायुदन्तयोः । (वृत्तिमन्नीरुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)" इति विश्वः ॥ "**वार्तं** फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि" इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

घ्रियते । जिघर्ति वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । "अञ्जिघृसिभ्यः क्तः" (उ० ३।८९) ॥ "घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

न मृतं मरणमत्र ॥ "**अमृतं** यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च ना धन्वन्तरिदेवयोः" (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहेम्नोः

कलो मलो धौतोऽस्य ॥ "**कलधौतं** सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेद्यति । 'ञि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । "ञीतः क्तः" (३।२।१८७) ॥ संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम् ।—"अनात्मनेपदनिमित्ते" (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ शक्तौ निवारणे तृप्तौ **पर्याप्तं** स्याद्यथेप्सिते" इति रुद्रः ॥ "**कृतं** युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "दधातेर्हिः" (७।४।४२) ॥

युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः ॥ अभवत् । "भू" । "गत्यर्था—" (३।४।७२) ॥ "**भूतं** क्ष्मादौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ॥ कुमारेऽपि" (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०), 'वरणे' (दि० आ० से०) वा । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा ॥ "**वृत्तो**ऽधीतेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु" (इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "वर्तमाने पृषत्–" (उ० २।८४) इति साधुः ॥ "**महती** वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**अवगीत**स्तु निर्वादे दु(द)ष्टगर्हितयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**श्वेतो** द्वीपाद्रिभेदयोः । **श्वेता** वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले" (इति मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । "पृषिरञ्जिभ्यां कित्" (उ० ३।१११) इत्यतच् ॥ "**रजतं** रञ्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः" इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च" (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् । "गमः कौ" (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ "जगत्स्यात्पिष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥ "**रक्तो**ऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि" (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सीयते स्म । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**सित**मवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री" (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ मर्षिणि क्षन्तरि ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्क्रियते स्म ॥ "**संस्कृतः** कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीबं तु लक्षणोपेते" (इति मेदिनी) ॥ लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ७१ ॥

न अन्तोऽस्य ॥ "**अनन्तः** केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु । **अनन्ता** च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्या**दनन्तं** सुखर्त्मनि" (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु **प्रतीतः** सादरे त्रिषु" इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**अभिजातः** कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिर् पृथग्भावे' (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)' (रु० उ० अ०) वा ॥ '**विविक्तं** त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु" (इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ७२ ॥

मूर्छति स्म । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "[१]**मूर्तं** स्यात्रिषु मूर्च्छाले काठिने मूर्तिमत्यपि" (इति मेदिनी) ॥ ("[२]**मूर्छित**मपि सोच्छ्रये च मूढे च" इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०) ॥ (क्तः (३।२।१०२) । "श्वीदितः—" (७।२।१४) इतीण्निषेधः) ॥ "**शुक्तं** पूताम्लनिष्ठुरे" इति मेदिनी) ॥ "मृन्मयादिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते" इति वैद्यकम् ॥

१—इदमसंगतम् । "आदितश्च" (७।२।१६) इतीण्निषेधस्य दुर्वारत्वात् ॥ तस्मात्—मूर्छा संजातास्य । "तदस्य संजातम्—" (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव सम्यक् ॥ २—अस्यात्रोल्लेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिती धवलमेचकौ।

शीयते। शिनोति स्म वा। 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। क्तिच् (३।३।१७४) वा॥ ''नि[१]शितेऽपि, **शितिर्भूर्जे** ना सितासितयोस्त्रिषु'' (इति मेदिनी)॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्॥ ८३॥

अस्ति। 'अस भुवि' (अ० प० से०)। ''लटः शतृ–'' (३।२।१२४)। ''श्नसोरल्लोपः'' (६।४।१११)। ''सन् साधौ धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्'' (इति मेदिनी)॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतःकृते।

पुरोऽकारि। 'डुकृञ्' (त० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। ''पुरोऽव्ययम्'' (१।४।६७) इति गतित्वम्। ''नमस्पुरसोः–'' (८।३।४०) इति सत्वम्॥ ''**पुरस्कृतो**ऽभिशस्तारिग्रस्ताग्रेकृतपूजिते'' (इति मेदिनी)॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्॥ ८४॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात्॥ ''**निवातो** दृढसंनाहे निवासे वातवर्जिते'' इत्यजयः॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते, स्म वा। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि (३।२।१०२) वा॥ ''**उच्छ्रितं** त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः'' (इति मेदिनी)॥

उत्थितास्त्वमी।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म। ''गत्यर्था–'' (३।४।७२) इति क्तः॥ ''**उत्थितं** स्यात्त्रिषूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि'' (इति मेदिनी)॥

आदृतौ सादरार्चितौ॥ ८५॥

आद्रियते स्म। 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥

इति तान्ताः॥

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु।

अर्यते। ऋच्छति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। ''उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्'' (उ० २।४)॥ यद्वा अर्थ्यते। 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) ''**अर्थो** विषयार्थनयोर्धन-कारणवस्तुषु। (अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने)'' (इति मेदिनी)॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ॥ ८६॥

तीर्यते। अनेन वा। 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०)। ''पातॄतुदि–'' (उ० २।७) इति

१—'नीशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

थक् ॥ "**तीर्थं** शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु" (इति मेदिनी)॥ निपानं जलावतारः ।—निदानमुपायः—इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । "सुपि स्थः" (३।२।४) इति कः ॥ "**दशमीस्थो** नष्टवीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विथ्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**वीथी** पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः" (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । "**आस्था** त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति" (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) ॥ "**प्रस्थो**ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि" (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । " आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**अब्दः** संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके" इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अवपदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) "**अपवाद**स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि" (इति मुकुटः) ॥ * ॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठित्वा "**अववाद**स्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि" इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतबान्धवौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ यद्वा आदत्ते । 'डुदाञ्' । "आतश्चोप–" (३।१।१३६) इति कः । दायस्य– आदः ॥ "**दायाद**स्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । "पदरुज–" (३।३।१७) इति घञ् ॥ "पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः" (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शद्लृ शातने' (भ्वा० प० अ०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ जम्बालः पङ्कः । शष्पं बालतृणम् ॥

सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आङः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः" (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) ॥ "प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु" (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्व्यञ्जने त्रिषु ।

सूद्यते । सूदयति वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । "एरच्" (३।३।५६) । पचाद्यच् ॥ (३।१।१३४) वा ॥ "सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च" इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विद्लृ लाभे' (तु० उ० अ०) । "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्" (३।१।१३८) इति शः ॥ "गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ" (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "आमोदो गन्धहर्षयोः" (इति मेदिनी) ॥

मदनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "मदोऽनुपसर्गे" (३।३।६७) इत्यप् ॥ "मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः" इति विश्वः ॥

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातरि पार्ष्णिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राधान्य राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) "ककुद्वत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि" इति विश्वः ॥ प्राधान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री[1] संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) ॥ "संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे" (इति मेदिनी) ॥ क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा ॥ आजिर्युद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ "भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

स्यादृतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "शॄदृभसोऽदिः" (उ० १।१३०) ॥ "शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ" (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' ( ) ॥ पद्यति वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ "पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः" इति विश्वः ॥ "श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः" (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । "गोष्पदं सेवितासेवित—" (६।१।१४५) इति साधुः ॥ "गोष्पदं गोपदे श्वभ्रे गवां च गतिगोचरे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । "आस्पदं प्रतिष्ठायाम्" (६।१।१४६) इति साधुः ॥ "आस्पदं पदकृत्ययोः" (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । "कृवापा—" (उ० १।१) इत्युण् ॥ "स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः" (इति मेदिनी) ॥

१—'स्त्री' इति संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रद्यते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । "प्रथिम्रदि–" (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**मन्दो**ऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ" (इति मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । "संधिवेला–" (४।३।१६) इत्यण् ॥ "**शारदो**ऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । "प्रादयो गता–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ "**विशारदः** पण्डिते च धृष्टे" (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "न्यग्रोधो व्यामवट-योर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ" इति विश्वः ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । "प्रादिभ्यो धातुजस्य–" (वा० २।२।२४) इति समा-सोत्तरपदलोपौ । "अन्येषामपि–" (६।३।१३७) इति वा दीर्घः ॥ "**विवधो वीवध**श्चापि पर्याहारेऽध्व-भारयोः" इति विश्वः ॥ परित आह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाह्यं काष्ठं "**कावडी**" इति ख्यातम् ॥ यत्तु—"उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह ॥ तन्न । वध-शब्दस्याबन्तत्वेनाघञन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् ॥ "**आधिः** पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ॥ समाधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् ॥ "**समाधि**र्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने" इति विश्वः (रभसः) ॥ "**समाधि**र्ना समर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥
मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "**अनुबन्ध**स्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । **अनुबन्धी** तु हिक्कायां तृष्णायामपि" (इति मेदिनी) ॥ मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । "पृभिदि–" (उ०१।२३) इति कुः । "ग्रहिज्या–" (६।१।१६) इति संप्रसारणम् ॥ "**विधुः** शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" इति विश्वः॥

परिच्छेदे बिलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । "उपसर्गे–" (३।३।९२) इति किः ॥ "**अवधि**स्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिले पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा । पूर्ववत् किः (३।३।९२) ॥ "**विधि**र्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) ॥ "**प्रणिधि**र्याचने चरे" (इति हैमः) ॥ "प्रणिधिरवधानेऽपि" ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**बुधः** कवौ रौहिणेये" इति विश्वः ॥

वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७२) इति क्तः ॥ "**वृद्धो** जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु शैलजे" (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् ॥ "**स्कन्धः** स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि" (इति मेदिनी)॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । "स्यन्देः संप्रसारणं धश्च" (उ० १।११) इत्युः ॥ "**सिन्धुः** समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः" इति विश्वः ॥ "**सिन्धुर्**वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्चोप—" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**विधा** गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ" इति विश्वः ॥ विधौ विधाने ॥

साधु रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । "कृवापा—" (उ० १।१) इत्युण् ॥ "**साधुर्**वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" इति विश्वः ॥

वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः ॥ "**वधूः** स्नुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च । शट्यां च शारिवायां च" इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।

सुष्ठु धीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'धेट्' (भ्वा० प० अ०) । "आतश्चोप—" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**सुधा** गङ्गेष्टकाचूर्णं स्नुही चामृतमूर्वयोः" इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । "आतश्चोप—" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् ॥ "**श्रद्धा**दरे च काङ्क्षायाम्" (इति मेदिनी) ॥ संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "फलिपाटि—" (उ० १।१८) इत्युः, धश्च ॥ "**मधु** क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे **मधुः** । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्रुमे" इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**अन्धं** तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समुन्नह्यते स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "**समुन्नद्धः** समुद्धते पण्डितंमन्यदृप्तयोः" इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य ॥ "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्" इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा ॥ अवष्टभ्यते स्म ॥ 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) वा । "स्तम्भेः" (८।३।६७) "अवाच्चा–" (८।३।६८) इति षः ॥ "**अवष्टब्धो**ऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते" (इति मेदिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० से०) गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । "दाभाभ्यां नुः" (उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

ग्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।२।७६) । ग्रश्वासावावा च ॥

पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्त्राणि सन्त्यस्य । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥ "पत्त्री श्येने रथे काण्डे खगद्रुरथिकाद्रिषु" इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिखरमस्ति ययोः । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निबर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । "द्वन्द्वोपताप–" (५।२।१२८) इतीनिः । व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा ॥ "**शिखी** वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥

प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा । "यजयाच–" (३।३।९०) इति नङ् ॥ "**प्रतियत्न**श्च संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च" (इति मेदिनी) ॥ उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा ॥ "**सादी** तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते" (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । "अतः–" (५।२।११५) इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । "जनिवध्योश्च" (७।३।३३) इति वृद्धिर्न ॥ "**अभिजनः** कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे" इति विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । "हश्च व्रीहिकालयोः" (३।१।१४८) इति ण्युट् ॥ "**हायनो** न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ वर्षोऽब्दम् । अर्ची रश्मिः । व्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । षाष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "अनुदात्तेतश्च हलादेः" (३।२।१४९) इति युच् ॥ "**विरोचनः** प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः" (इति मेदिनिः) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । "वृजेः किच्च" (उ० २।४७) इतीनन् ॥ "**वृजिनं** कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु" इति रभसः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा ॥ "**विश्वकर्मा** सहस्रांशौ मुनिभिद्देवशिल्पिनोः" (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥

अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) "सातिभ्यां मनिन्मनिणौ" (उ० ४।१५३) ॥ "**आत्मा** कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ परव्यावर्तनेऽपि च" इति धरणिः ॥

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । "हन हिंसागत्योः" (अ० प० अ०) । "हन्तेर्घश्च" (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य ॥ "अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च **घनाघनः**" इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । "मीनाति–" (६।१।५०) इत्यात्वम् ॥ आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् । हन्यते वा । "मूर्तौ घनः" (३।३।७७) इत्यप् ॥ "**घनं** सान्द्रं **घनं** वाद्यं **घनो** मुस्तो **घनो**ऽम्बुदः । **घनः** काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ" इति धरणिः ॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । "इण्सिजि–" (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । "कनिन् युवृषि–" (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ "**राजा** प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्" (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति, ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः ॥ वबयोरैक्यम् ॥ "**वाणिनी**[1] नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च" (इति मेदिनी)॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । ग्रह्यादि (३।१।१३४) णिनिः ॥ "**वाहिनी** स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः" इति विश्वः॥

ह्रादिन्यौ वज्रतडितौ

ह्रादतेऽवश्यम् । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । "आवश्यका–" (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः ॥ "**कामिनी** भीरुवन्दयोः । **कामी** तु कामुके च चक्रवाके पारावतेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । "भृमृशी–" (उ० १।७) इत्युः ॥ "**तनुः** काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे" (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि ३।३।१०२) वा क्तः ॥ "स्वादय ओदितः" (दि० ग०) इति (ओदित्वात् "ओदितश्च" (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् ॥ "**सूना**ख्या पुष्पिते पुष्पे जिन्हातले वधालये" इत्यजयः ॥ "(**सूनं** प्रसवपुष्पयोः) । **सूना** पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि" (इति विश्वः) ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥

मन्दे

विततनम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८,१९) ॥ "वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसारयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः" इति विश्वः ॥ "**वितानो** यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः" (इति मेदिनी) ॥ मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् ॥ "**केतनं** तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः" इत्यजयः ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । "वृंहेर्नोऽच्च" (उ० ४।१४६) इति मनिन् ॥ "**ब्रह्म** तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे" (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसाया सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् ॥ "**गन्धनं** सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने" इति विश्वः ॥

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ "व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ निष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ॥ "**कौलीनं** पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः" इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "करणा–" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ "**उद्यानं** वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने" इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) च ल्युट् ॥ "**स्थानं** सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे" (इति मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावकरणादौ ल्युट् ॥ "**देवनं** व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु **देवनः** प्रोक्तः" इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

"**उत्थान**मुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । (प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः)" (इति मेदिनी) ॥ "**तन्त्रं** कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके" (इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

विरुद्धमुत्थानम् । "प्रादयो गता–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ "स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।
निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । भावकर्मकरणादौ ल्युट् ॥ "**साधनं** मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेढ्रदापनेऽनुगमे धने" (इति मेदिनी) ॥ उपकरणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

व्यस्तिः[1] । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ॥ "**व्यसनं** त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगया-

१—भावविग्रहप्रदर्शनमेतत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणादौ ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१४९) ॥ "**पक्ष्म** सूत्रादिसूक्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि" इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति । पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् ॥ "**पर्व** स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे" इति धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४९) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः" (५।२।२०) इति साधुः ॥ "**कौपीनं** स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः" इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ॥ "संबन्धे सुरते युग्मे राशौ **मिथुन**मिष्यते" इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । कर्तृकरणादौ ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ "**प्रधानं** स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा" (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११३,११५,११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । षुञ् अभिषवे" (स्वा० उ० अ०) । "सुञो दीर्घश्च" (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । "कृपॄवृजि–" (उ० २।८१) इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाह्वाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । भावे (३।३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ "**वर्ष्म** देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्" (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विट्प्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ०४।१४५) ॥ "**धाम** शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु" इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५,११७) ॥ "**संस्थान**माकृतौ मृत्यौ (संनिवेशे चतुष्पथे)" (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्ष्यते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । "**आच्छादनं** संपिधाने वस्त्रेऽपवृतिमात्रके" इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५,११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५,११७) ॥ "अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे" इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमतेऽस्मिन् वा । "रमेस्त च" (उ० ३।१४) इति नः । "नेड् वशि–" (७।२।८) इति नेट् । "णेरनिटि–" (६।४।५१) ॥ '**रत्नं** स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये **वनम्**" इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् "अकर्तरि–" (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । "तलिपुलिभ्यामिनन्"[1] (उ० २।५३) ॥ "**तलिनं** विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्" (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न ॥ सह मानेन वर्तते, इति वा ॥ "**समानं** सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते" (इति मेदिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" (उ० ३।५५) इत्युनन् ॥ "**पिशुनं** कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्" (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । "ओदितश्च" (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ "**हीनं** गर्ह्योनयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यून्यते स्म[2] वा । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ यत्तु—"इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपधत्वाभावात् ॥ "**न्यूनं** गर्ह्योनयोः" (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

तरो बलं जवो वास्यास्ति । "अस्माया—" (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापन्नता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा ॥ "**अभिपन्नो**ऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्गते" इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे वर्हे तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आप्लृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ कला आप्यतेऽनेन वा । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् ॥ "**कलापः** संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः" इत्यजयः ॥ ("चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः" इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु "तलिपुलिभ्यां च" इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥ २—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधानाभावात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ् (३।३। १८) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति वा । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**गोपो** ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवे" इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किंचिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । "[१]अंहिकम्प्योर्नलोपश्च" (उ० ४। १४४) इतीः ॥ वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टान्, इति वा ॥ यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च ॥ यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् ॥ यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य ॥ यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वराहः ॥ शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्येषामपि–" (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा ॥ इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । क्विपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः ॥ "**वृषाकपिः** पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि" (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । "खष्पशिल्पशष्प" (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृगय्वादित्वात् (उ० १। ३७) साधुः ॥ "एकोक्त्या **कशिपु**र्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्" इति विश्वः ॥

तल्पं शय्याट्टदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । "खष्पशिल्प–" (उ० ३।२८) इति साधुः ॥ वक्ष्य[३]माणम् 'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते ॥ अट्टोऽट्टालिका ॥

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु "कुण्ठिकम्प्योः" इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्यैरपि "बाष्पाकुलम्" (५२८) इत्यार्याऽन्तस्थादित्रज्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् "कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि" इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, "तल्पमट्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः" इति मेदिनीतस्तल्पस्य क्लीबतायाः प्रतीतेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेटति । विट्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "विटपपिष्टपविशिपोलपाः" (उ० ३।१४९) ॥ "**विटपः** पल्लवे षिड्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः" इति विश्वः ॥

• प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । "प्राप्तापन्ने च–" (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन ॥ "**प्राप्तरूपो** ज्ञरम्ययोः" (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य ॥ "**अभिरूपो** बुधे रम्ये" (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । "सुपि–" (३।२।४) इति कः ॥ "गापोष्टक्" (३।२।८) तु न । "पिबतेः सुरासीध्वोः" (वार्तिक) इति वचनात् । "गतिकारकोपपदा–" इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । "जातेः–" (४।१।६३) इति ङीष् ॥ "**कच्छपी** वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे" इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥ १३२ ॥

"रादिफः" (वा० ३।३।१०८) ॥ रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्ताः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् ॥ यदाहुः—"अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिना" ॥ तन्न । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः ॥ यद्व्यासः "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्" ॥—इति स्वामी ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ "**गन्धर्वः** पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च" (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् ॥ दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् ॥ गन्धमर्बति । 'अर्ब गतौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' ( ) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ काम्यते वा ॥ "**कम्बुः** शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे" (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुलेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**पूर्वे** तु पूर्वजेषु स्युः **पूर्व-** प्रागाद्ययोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ "प्राक् पूर्वमग्रतः" इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धांशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ "**कुम्भः** स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे राशिभेदे द्विपाङ्गे च **कुम्भं** त्रिवृति गुग्गुले" इति विश्वः ॥

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिभि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तभ्नाति । "स्तम्भु रोधने" (सौत्रः) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (चु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) डुः ॥ "**शंभुः** पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति" (इति मेदिनी) ॥ विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः

गिरति । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । "अर्तिगॄभ्यां भन्" (उ० ३।१५२) ॥ "**गर्भो** भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके" (इति मेदिनी) ॥

विस्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्रम्भणम् । विस्रम्यतेऽनेन वा । 'स्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ "**विस्रम्भः** केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे" इति विश्वः ॥ "परिचयप्रार्थनयोः **प्रणयः** परिकीर्तितः" इत्यमरमाला ॥

स्यान्नेर्यां दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) । "इगुपधात् कित्" (उ० ४।१२०) इतीन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ यद्वा 'दुन्द्' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् ॥ "**दुन्दुभिः** पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च स्त्र्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये" (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुषुम्याति । अनेन वा । "कुसुम्भ क्षेपे" (कण्ड्वादिः) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "हलश्च" (३।३।

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हैमे तु दन्तोष्ठ्यान्तेष्वेव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१२१) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "**कुसुम्भं** हेमनि महारजने ना कमण्डलौ" (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "इणजादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ यद्वा नाभयति । स्वार्थण्यन्तात् "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**नाभिर्मु**ख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे" (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्ठु रभते । रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) । "**सुरभिः** शल्लकीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)" (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । "सुपि" (३।२।४) इति कः । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०२) इति डो वा ॥ "स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः **सभा**" इति रभसः ॥

त्रिष्वद्वक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्ल्यते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । "रासिवल्लिभ्यां च" (उ० ३।१२५) इत्यभच् ॥ "**वल्लभो** दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे" (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्नुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । "अश्नोते रश् च" (उ० ४।४६) इति मिः ॥ "**रश्मिः** पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ प्लवंगमौ ।

प्लवेन प्लुत्या गच्छति । "गमश्च" (३।२।४७) इति खच् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) ॥ "**कामः** स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१२१) । नोदात्तोपदेशस्य–" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "**पराक्रमः** स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि" (इति मेदिनी)॥

१—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा "दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्द्रौपदी हारिता" इति स्वामिमुकुटानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । "अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४०) इति मन् ॥ "**धर्मो**ऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे" (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कोचः ॥ उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८,१२१,७।३।३४) ॥ "**उपक्रमः** स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे" इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन अनेन वा । "गोचरसंचर–" (३।३।११९) इति साधुः ॥ "**निगमो** वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे" इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ[1]

निगमे भवः । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ "**नैगमः** स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च" इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रम क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः" (३।१।१४०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् वा ॥ "**रामः** पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे च । सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्" इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । "ग्रसेरा च" (उ० १।१४३) इति मः ॥ "**ग्रामः** स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः" इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८,१२१) ॥ "**विक्रमः** शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च **विक्रमः**" इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । "अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्मस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । "जहातेः सन्वदालोपश्च" (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च

१—द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूष-व्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुड्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलकान्मक् । डलयोरेकत्वम् ॥ "गुल्मः स्तम्बे प्लीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे" इति विश्वः ॥ रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मिः ॥ यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् दीर्घश्च ॥ कर्मणि "इञजादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) इतीञ् वा—इति स्वामी ॥ "**जिह्मस्तु** कुटिले मन्दे **जामिः** स्वसृकुलस्त्रियोः" इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—"प्रहरे समये **यामो यामिः** स्वसृकुलस्त्रियोः" इति रभसादन्तस्थादितामाह ॥ "**यामिः** कुलस्त्रीस्वस्रोः स्त्री" (इति मेदिनी) ॥ तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातुर्बोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं[1] शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । षित्वाद् (३।३।१०४) अङ् ॥ क्षमते । क्षम्यते वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । "नोदात्तोपदेशस्य–" (७।३।३४) इति ने वृद्धिः ॥ "**क्षमा** तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते **क्षमम्**" इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । "इषियुधीन्धि–" (उ० १।१४९) इति मक् ॥ "**श्यामो** वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्—अथ[2] **श्रामो** मासे मण्डपकालयोः" (इति मेदिनी) ॥

ललामं[3] पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललममति । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ * ॥ बाहुलकात्कनिनि नौन्तोऽपि ॥ "प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु **ललामं** स्याल्ललाम च" इति रुद्रः ॥ पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैशुन्ये' (चु० उ० से०) । "सूचेः स्मन्" (उ० ४।१७७) ॥ "**सूक्ष्मं** स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके" (इति मेदिनी) ॥ यत्तु—सुष्ठु उक्ष्यते—इति स्वामी, सुष्ठु उष्मयते—इति मुकुटश्च व्याचष्टे ॥ तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । "प्रथेरमच्" (उ० ५।६८) ॥ "**प्रथमस्तु** भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकथनेन प्रक्रान्तानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा "कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः" इति रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति, वम्यते वा । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति–" (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ॥ "**वामं** सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्**वामा**मपि स्त्रियाम् । **वामी** शृगालीवडवारासभींकरभीषु च" इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । "अवद्यावमाधमा–" (उ० ५।५४) इति साधुः ॥ यद्वा न धम्यते, धमति वा । 'धम ध्माने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ –अधो भवः । "अवोधसोः सलोपश्च" ( )–इति स्वामी ॥

जीर्णे च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य ॥ "**यातयामो**ऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ

तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । "ऋष्यन्धक–" (४।१।११४) इत्यण् ॥ ("**तार्क्ष्यो**ऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि क्लीबं रसाञ्जने" इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**क्षयो** रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च" (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । "राजश्वशुराद्यत्" (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

भ्रातुरपत्यम् । "भ्रातुर्व्यच्च" (४।१।१४४) । "व्यन्सपत्ने" (४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "पर्जन्यः" (उ० ३।१०३) इति साधुः ॥ "**पर्जन्यो** मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः" इति विश्वः ॥

स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" (३।१।१०३) इति साधुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ "**तिष्यः** कलियुगे ऋक्षे **तिष्या** धात्री च कीर्त्यते" इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "परावनुपात्यये–" (३।३।३८) इति घञ् ॥ "**पर्यायस्तु** प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे" इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । "एरच्" (३।३।५६) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "**प्रत्ययः** शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि" इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । "एरच्" (३।३।५६) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "भवेद**नुशयो** द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः" इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । स्थूलस्योच्चयः ॥ "**स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये** गण्डोपलकरण्डयोः" इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । "एरच्" (३।३।५६) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "**समयः** शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः" (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नयनम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहविधेरन्यः ॥ "**अनयस्तु** विपद्दैवाशुभयोर्व्यसनेषु च" (इति मेदिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**अत्ययोऽ**तिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः" इति धरणिः ॥

अथापदि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) ॥ "**संपरायः** समीके स्यादापदुत्तरकालयोः" (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । "अर्हे कृत्यतृचश्च" (३।३।१६९) इति यत् ॥ "**पूज्यौ** श्वशुरपूजार्हौ" इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । "आतो युक्–" (७।३।३३) ॥ "**संस्त्यायः** संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि" (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**प्रणयः** प्रसरे प्रेम्णि (याच्ञाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि)" (इति मेदिनी) ॥ "**विश्रम्भः** स्यात्परिचये विश्वासविप्रलम्भयोः" इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्वं श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । "एरच्" (३।३।५६) ॥ "वैरोन्नत्योः **समुच्छ्रयः**" इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । "एरच्" (३।३।५६) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "परिनिविभ्यः सेवसितसय–" (८।३।७०) इति षः ॥ "**विषयो** गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः क्वाथः ॥ कषति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः ॥ "**कषायो** रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च **कषायो**ऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्" इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) "एरच्" (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ "**प्रतिश्रयः** सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रायो भूम्न्यन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । "एरच्" (३।३।५६) वा ॥ "**प्राय**श्चानशने मृत्यौ **प्रायो** बाहुल्यतुल्ययोः" इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगय्वादिः (उ० १।३७) ॥ "**मन्युः** पुमान् क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च" (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । "[१]शंसिदुहि–" इति क्यप् ॥ "**गुह्यं** रहस्युपस्थे च **गुह्यः** कमठदम्भयोः" इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ "**सत्यं** कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति" (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ वीरे साधुर्वा । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ "**वीर्यं** प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि" (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । "द्रव्यं च भव्ये" (५।३।१०४) इति साधुः ॥ "**द्रव्यं** स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः" इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । धृष्णोतिं वा । 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । "सानसिवर्णसि–" (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ यत्तु–"संध्यादयश्च" इति यः–इत्युक्तं मुकुटेन ॥ तदे-तत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च ॥ "**धिष्ण्यं** स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृक्षेऽपि" (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) । "चजोः–" (७।३।५२) इति कुत्वम् ॥ "**भाग्यं** शुभात्मकविधौ स्याच्छु(भाशु)भकर्मणि" इति विश्वः ॥

कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च" (४।१।१२३) इति ढक् ॥ "**गाङ्गेयः** स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः" (इति मेदिनी) ॥

१—"शंसिदुहिगुहिभ्यो वा" इति काशिका । तत्र "प्रशस्यस्य श्रः" (५।३।६०) "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्—इति कौमुदी ॥ तस्माण्ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा ॥ "**विशल्या**ग्निशिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च" (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । "वृषाकप्यग्नि–" (४।१।३७) इति ङीप्, ऐ च ॥ "**वृषाकपायी** श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च" (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । "आतश्चोपसर्गे" (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ "**अभिख्या** त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि" (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥ १५६ ॥
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सामादिः । चेष्टा परिस्पन्दः ॥ करणम् । भावादौ ॥ "कृञः श च" (३।३।१००) ॥ "**क्रिया** कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थ चिकित्सानिष्कृतिष्वपि)" इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । "श्याद्व्यधा–" (३।१।१४१) इति णः । "आतो युक्–" (७।३।३३) ॥ यद्वा "माछाशासिभ्यो यः" (उ० ४।१०९) ॥ "**छाया** स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः" (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।

कक्षे भवा । "शरीरावयवात्–" (४।३।५५) इति यत् ॥ "**कक्ष्या** बृहतिकायां स्यात् (काञ्च्यां मध्येभबन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च)" (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । "कृञः श च" (३।३।११०) इति चात् क्यप् ॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०)। "ऋदुपधात्–" (३।१।११०) इति क्यप् ॥ "**कृत्यो** विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रियादिवौकसोः" इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनापवादेऽपि

जनानां वादः । "मतजनहलात्–" (४।४।९७) इति यत् ॥ यद्वा जायते । जनयति वा । "ऋहलोर्ण्यत्" (३।१।१२४) । "जनिवध्योश्च" (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ "अचो यत्" (३।१।९७) वा ॥ जनीं वहति । "संज्ञायां जन्या" (४।४।८२) इति वा साधुः ॥ "**जन्या** मातृवयस्या स्याजन्या जनीवरप्रिया । जननीजनयित्रोश्च **जन्यं** निर्वादयुद्धयोः" इति धरणिः ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इत्युक्तेरूह्नेयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । "शरीरावयवात्–" (४।३।५५) इति यत् ॥ यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् "अचो यत्" (३।१।९७) । "अनित्यमागमशास्त्रम्" इति "नुगतः–" (७।४।८५) इति न नुक् ॥ "**जघन्यं** चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्" इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूञ आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) ॥ "**वक्तव्यां** कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ यद्वा कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः । "अचो यत्" (३।१।९७) ॥ "**कल्यं** प्रभाते क्लीबं स्यात्**कल्यो** वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मद्ये तु योषिति)" (इति मेदिनी) ॥ सज्जो बद्धसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ अर्थादनपेतः । "धर्मपथ्यर्थ–" (४।४।९२) इति यत् ॥ "**अर्थ्यो** विज्ञार्थशालिनोः" इत्यजयः ॥ "**अर्थ्यं** शिलाजतुन्य**र्थ्यो** बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्" (इति मेदिनिः) ॥

पुण्यं तु चार्वपि ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । "पूञो यण्णुग् ह्रस्वश्च" (उ० ५।१५) ॥ यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । पुणे साधुः । "तत्र साधुः" (४।४।९८) इति यत् ॥ "**पुण्य**स्त्रिषु मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः" इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । "रूपादाहतप्रशंसयोः–" (५।२।१२०) इति यप् ॥ "**रूप्यः** स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६० ॥

वदति । "वदेरान्यः" (उ० ३।१०४) ॥ "**वदान्यो** दातृवाग्मिनोः" इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ यद्वा मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ "न्याय्यावलग्नयोर्**मध्यम**न्तरे चाधमे त्रिषु" इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य "सोमाट् ट्यण्" (४।२।३०) ॥ यद्वा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१।१।१२४) ष्यञ् ॥ यत्तु—शाखादित्वात् (१।३।१०३) यः—इति मुकुटः ॥ तन्न । वृद्ध्यप्रसङ्गात् ॥ "**सौम्यो** बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोमदैवते" (इल्वलासु च सौम्याः स्युः–)" इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । व्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ "**वारः** सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरे द्वारे, **वारं** मद्यस्य भाजने" इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तॄञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० से०) । "ॠदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**संस्तर–प्रस्तरा-**वेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)" इति विश्वः ॥ प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीर्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । "कृग्रोरुच्च" (उ० १।२४) इत्युः ॥ "**गुरु**स्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि" (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावत्र वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) ॥ "**प्रकार**स्तुल्यभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ इङ्गितं चेष्टा । आकृतिरवयवसंस्थानम् ॥

किंशारू धान्यशूकेषू

किंचित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "किंजरयोः श्रिणः" (उ० १।४) इति ञुण् ॥ "**किंशारु**र्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि" (इति मेदिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ ।

म्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । "भृमृशी–" (उ० १।७) इत्युः ॥ "**मरु**र्ना गिरिधन्वनोः" (इति मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अत्ति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । "अदिशादि–" (उ० ४।६९) इति क्रिन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पयसो धरः ॥ "**पयोधरः** कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वाहुलकात् क्रः ॥ "वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे" (इति मेदिनी) ॥

वलिहस्तांशवः कराः ।

वली राजग्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः ॥ कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ करोति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः" (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दॄ विदारणे' (त्र्या० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः" (इति मेदिनी) ॥

अस्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । वाहुलकात् रः ॥ "अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" (इति मेदिनी) ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ तौति । 'तु' सौत्रो गत्यादौ । वाहुलकाद्वरः, दीर्घश्च ॥ यद्वा तनोति वाहुलकाड्डः । तूश्चासौ वरश्चाच्छादकः । "तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा । "रातेर्डैः" (उ० २।६६) ॥ "राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः" (इति मेदिनी)॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ "भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि" इति विश्वः ॥ "यत्नारम्भौ परिकरौ" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् ॥ यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा ॥ "तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽप्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां मता तारा" इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्वुरे

१—तूवरो दन्तोष्ठ्यमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पवर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् । "अश्वस्तूपरो गोमृगः" इति—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शृणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शॄणातेर्वायुवर्णनिवृत्तेषु'[1] (वा० ३।३।२१) इति घञ् ॥ "**शारः** स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे" (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गॄ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । "ॠदोरप्" । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**संगरो** युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले" (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्र्यते । मन्त्रणं वा । 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९,१८) ॥ "**मन्त्रो** वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेद्यति । 'ञि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । "अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः" (उ० ४।१६४) "**मित्रं** सुहृदि न द्वयोः । (सूर्ये पुंसि)" (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुः

इषुर्बाणः ॥ स्वरति । स्वर्यते वा ॥ 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । "शॄस्वृस्निहि—" (उ० १।१०) इत्युः ॥ **स्वरुः** पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे" (इति मेदिनी) ॥ यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) "ॠदोरप्" (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । "वर्चस्केऽवस्करः" (६।१।१४८) इति वा साधुः ॥ "**अवस्करो**ऽपि वर्चस्के गुह्ये" (इति मेदिनी) ॥ गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डबि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ आडम्बयति वा । बाहुलकादरन् ॥ "**आडम्बरः** समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ अभिगम्याक्रमणमभियोगः । संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने ॥ परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ् (३।३।१८,१९) । "उपसर्गस्य—" (६।३।१२३) इति दीर्घः ॥ "**परीवारः** परिजने खड्गकोशे परिच्छदे" (इति मेदिनी) ॥ परिच्छद उपकरणम् ॥

१—भाष्ये तु 'शॄ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः । सिद्धान्तकौमुद्यामपि तथैव व्याख्यातम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने" (क्र्या० उ० से०) । "वृक्षासनयोर्विष्टरः" (८।३।९३) इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियतेऽनेन । अत्र वा । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । "उपसर्गस्य–" (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ "**प्रतीहारो** द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

बिभर्ति । भरति वा । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०) । 'भृञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । "कुर्भ्रश्च" (उ० १।२२) इति कुद्वित्वं च ॥ यत्तु—भृञः शङ्क्वादित्वात् कुर्द्विर्वचनं च—इति मुकुटः ॥ तदुक्तसूत्रादर्शन-मूलकम् । निर्मूलं च ॥ "**बभ्रुर्ना** नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु" इति बलशर्मा ॥ "बभ्रुर्विशाले न-कुले कृशानावजे मुनौ शूलिनि पिङ्गले च" इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । "सृ स्थिरे" (३।३।१७) इति घञ् ॥ "**सारो** बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे" (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुदरमस्य ॥ "**दुरोदरो** द्यूतकारे द्यूताक्षपणयोः पुमान्[2] ॥ पणो ग्लहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य ॥ यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "**का-न्तारो**ऽस्त्री महारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे" (इति मेदिनी) ॥

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । "कृभूमदिभ्यः कित्" (उ० ३।७३) इति सरः ॥ "**मत्सरा** मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ।

व्रियते । वरणं वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ यद्वा वृ-णोति, वरति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**वरो** जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते । षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । **वरी** प्रोक्ता शतावर्यां **वरा** च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे **वरं** क्लीबं केचि-दाहुस्तदव्ययम्" (इति मेदिनी) ॥

१—"आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सजतं दरोदरम्" इति यमकान्निरुकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीयूषौ ॥ २—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु "**दुरोदरं** द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमान्" इति पाठो लभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । किरति । कीर्यते वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । "कॄशॄपॄकटि–" (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "वंशाङ्कुरे **करीरो**ऽस्त्री वृक्षभिद्घटयोः पुमान् । **करीरा** चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्" (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ प्रतिस्रियते । अनेन वा । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ "भवेत्**प्रतिसरो** मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**हरि**र्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । **हरि**र्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः" इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । "श्रः करन्" (उ० ४।३) ॥ "**शर्करा** खण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । "हुयामा–" (उ० ४।१६८) इति त्रन् ॥ "**यात्रा** तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे" इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "ऋज्रेन्द्राग्र–" (उ० २।१८) इति साधुः ॥

तंद्री निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ केचिद् गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषमाहुः ॥ तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । "–निद्रातन्द्रा–" (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ॥ प्रमीला अत्यन्तश्रमादिनां मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । "धः कर्मणि ष्ट्रन्" (३।२।१८१) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ "**धात्री** जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु" (इति मेदिनी) ॥

क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।
त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षुणत्ति । क्षुद्यते वा । 'क्षुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् ॥ "**क्षुद्रः** स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । **क्षुद्रा** व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपि" इति विश्वः ॥ व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति । मिमीते वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा । "हुयामा–" (उ० ४।१६८) इति त्रन् ॥ "**मात्रा** कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कार्त्स्न्येऽवधारणे" (इति मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । "अमिचि–" (उ० ४।१६४) इति क्तः ॥ "**चित्रा**खुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं **चित्री** झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । "गडेरादेश्च कः" (उ० ३।१०६) इत्यत्रन् । डलयोरेकत्वम् ॥ कलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१) ॥ कडति । कड्यते वा । 'कड शासने (मदे)' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादत्रन् ॥ "दुर्गस्थाने नृपादीनां **कलत्रं** श्रोणिभार्ययोः" इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "**पात्रं** तु भाजने योग्ये **पात्रं** तीरद्वयान्तरे । **पात्रं** स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ **पत्रं** तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः" इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा ॥ शासनम् । शिष्यते अनेन, इति वा । "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १७९ ॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ "**शस्त्रं** लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नयति । नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । "दाम्नी–" (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ "**नेत्रं** (मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । **नेत्रं** रथे च नाड्यां च **नेत्रो**) नेतरि भेद्यवत्" इति विश्वः ॥ "**नेत्रं** मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च **नेत्री** नाड्यां च योषिति" (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "**क्षेत्रं** शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूञ् पवने' (क्र्या० उ० से०) । "हलसूकरयोः पुवः" (३।२।१८३) इति ष्ट्रन् ॥ "**पोत्रं** वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च" इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "**गोत्रा** भूगव्ययोर्**गोत्रः** शैले **गोत्रं** कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" (इति मेदिनी) ॥

सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा । 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "**सत्रं** यज्ञे सदादानच्छादनारण्यकैतवे" (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "अजिरशिशिर–" (उ० १।५३) इति साधुः ॥ "**अजिरं** प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)" (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः ॥ "**अम्बरं** वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रियतेऽनेन । "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) "कृञादीनाम्" (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ "**चक्रः** कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि" (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । "पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा अश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । "अशेः सरः" (उ० ३।७०) ॥ "मोक्षेऽपवर्गे ओंब्रह्मण्यच्युतेऽक्षरम्" इत्यनेकार्थकोषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्लृ अदने' (भ्वा० प० अ०) । "घसेः किच्च" (उ० ४।३४) इतीरन् । "गमहन–" (६।४।९८) इत्युपल्लोपः । ("शासिवसि–" (८।३।६०) इति षत्वम्) ॥ "**क्षीरं** दुग्धे जले" (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । "अदि-शदि–" (उ० ४।६९) इति क्रिन् ॥ "**भूरि**र्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । "स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक् ॥ "**चन्द्रः** कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णचरुषु" (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ ८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः । गवां पुरम् ॥ "**गोपुरं** द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । "छित्वरच्छत्वर–" (उ० ३।१) इति साधुः ॥ "**गह्वर**स्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि" इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे ।

उपह्वरन्त्यत्र । 'ह्वृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ यत्तु—गह्वरवदुपह्वरम्—इति मुकुटेनाभाणि ॥ तन्न । छित्वरादावस्य पाठाभावात् ॥ "**उपह्वरं** समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते । अगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋज्रेन्द्राग्र–" (उ० २।१८) इति साधुः ॥ "**अग्रं** पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

पिपर्ति । 'पॄ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । "मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।९) कः ॥ यद्वा पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः ॥ "**पुरं** शरीरमित्याहुर्गृहोपरि-गृहे **पुरम्** । **पुरो** गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि **पुरं पुरी**" इति धरणिः ॥

मन्दिरं च

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ" (भ्वा० आ० से०) । "इषिमदिमुदि–' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ "**मन्दिरं** नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ॥ "राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः" (इति मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । 'दॄ भये' (भ्वा० प० से०) 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) वा । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ **दरो**ऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु **दरी** स्मृता । **दरा**व्ययं मनागर्थे" (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋज्रेन्द्र–" (उ० २।१८) इति साधुः ॥ "**वज्रं** स्याद्बाके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । **वज्रा** स्नुह्यां गुडूच्यां च **वज्री** स्नुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री **वज्रं** त्रपुवरत्रयोः" (इति दन्तोष्ठ्यादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । ष्ट्रन (उ० ४।१५९) ॥ यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । 'तत्रि धारणे' (चु० प० से) । घञ् (३।३।१८) ॥ यत्तु—"स्फायितञ्चि–" (उ० २।१३) इति रक्–इति मुकुट आह ॥ तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रकि नलोपप्रसङ्गात् ॥ तन्त्रयतेर्घञाचा वा सिद्धत्वाच्च ॥ "**तन्त्रं** कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इति कर्तव्यतायां च (**तन्त्री** वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)" (इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने[1] ॥ १८५ ॥

उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । "वशे कित्" (उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा उशीरस्येदम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् ॥ "**औशीरं** चामरे दण्डे **औशीरं** स्वापपीठयोः" इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्णाति । पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०) । "पुषः कित्" (उ० ४।४) इति करन् ॥ "**पुष्करं** पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपतिहगतीर्थरागोरगान्तरे । **पुष्करं** तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च" (इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८७ ॥

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—शयनं चासनं न शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा "राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः"—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥—सुभूतिस्तु पृथगेवाह.—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्तं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । 'पिठ: हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादरो गुणाभावश्च ॥ "**पिठरः** स्थाल्यां ना क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः" (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ यद्वा न अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः ॥ "**नागरं** मुस्तके शुण्ठ्यां त्रिदग्धे नगरोद्भवे" (इति मेदिनी) ॥ राजकशेरुः कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १७८ ॥

शर्वर्यां भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ स्वामी तु "घातुकेभे नृलिङ्गकम्" इति पठित्वा 'घातुकश्चासाविभश्च । नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) ॥ गवते वा मनोऽत्र । 'गुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) वा । "ऋज्रेन्द्र—" (उ० २।१८) इति साधुः ॥ यद्वा गूर्यतेऽनेन । 'गुरी' (तु० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ "**गौरः** पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)" (इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुष्करः ।

अरुः करोति । "दिवाविभा—" (३।२।२१) इति टः ॥ "**अरुष्करो** व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्" (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । "जनी" (दि० आ० से०) । "जनेररष्ठ च" (उ० ५।३८) इत्यरः ॥ "**जठरो** न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १७९ ॥

न धराति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा धरादुच्चाकठिनाद्वान्यः ॥ "**अधरस्तु** पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्" (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य ॥ "**एकाग्रमन्यलिङ्गः** स्यादेकतानेऽप्यनाकुले" (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य ॥ विरुद्धमगति वा । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । "ऋज्रेन्द्र—" (उ० २।१८) इति साधुः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तॄ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) ॥ "**उत्तरं** प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । **उत्तरस्तु** विराटस्य तनये दिशि **चोत्तरा**" इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा ॥ श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः परः ।

पिपर्ति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**परः** श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले" (इति मेदिनी) ॥

स्वादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्त्यत्र वा । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः । "ऊषशुषि—" (५।२।१०७) इति रो वा ॥ "**मधुरौ** स्वादुशोभनौ" इति व्याडिः ॥ "**मधुरस्तु** रसे विषे । **मधुरं** रसवत्स्वादुप्रियेषु **मधुरो**ऽन्यवत्" इति विश्वः ॥

क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । "कृतेश्छः क्रू च" (उ० २।२१) इति रक् ॥ "**क्रूरस्तु** कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्" इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादृच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**उदारो** दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "स्वादीरेरिणोः" (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य इयर्ति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत् ॥ तन्न । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "स्फायितञ्चि—" (उ० २।१३) इति रक् ॥ "**शुभ्रं** स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः।

मूलस्यादूरे भवः। ''सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इञ्॥ यद्वा मूलस्यापत्यम्। ''अत इञ्'' (४।१।९५)॥ ''किरीटे **मौलि**रक्लीबे चूडासंयतकेशयोः'' इति रभसः॥ ''**मौलिः** किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम्। अशोकपादपे पुंसि'' (इति मेदिनी)॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः॥ १९३॥

मातङ्गो हस्ती। काण्डो बाणः॥ पीलति। 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०)। मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः॥ ''**पीलु** पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे। अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः'' (इति मेदिनी)॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः॥ कालयति। 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०)। 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा। ण्यन्तः। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ यद्वा कल्यते संख्यायते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)॥ यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—इति स्वामी व्याख्यत्॥ तन्न। अदन्तत्वेन वृद्ध्यप्रसङ्गात्॥ यद्वा कल्यते। 'कल उपदेशे' ( )। घञ् (३।३।१९)॥ ''**कालो** मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः'' (इति मेदिनी)॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः।

कलयति। कल्यते वा। 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः। ''अच इः'' (उ० ४।१३९)॥ ''**कलिः** स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे'' (इति मेदिनी)॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते। काम्यते वा। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः॥ ''**कमलं** सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे। मृगभेदे तु **कमलः**'' (इति मेदिनी)॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः॥ १९४॥

काम्यते। ''कमेर्वुक्च्'' (उ० १।१०७) इति कलः॥ कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा। 'बल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)॥ ''**कम्बलो** नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि। कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्'' (इति मेदिनी)॥

करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्।

करो राजग्राह्यः। उपहारः पूजासामग्री। प्राण्यङ्गजस्त्वक्संकोचः॥ वलते। वल्यते वा। 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। ''सर्वधातुभ्य इन्'' (उ० ४।११८)॥ ''**बलि**र्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः। उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि। गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च'' (इति मेदिनी)॥

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु ''नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ'' इति पाठ उपलभ्यते॥ २—'आद्य ओष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः,' इति विशेषो न गणितः—इति क्षीरस्वामी॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९५ ॥

बलते । बलति । बल्यते वा । अनेन वा । 'बल संचरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**बलं** गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । **बलो** हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे" इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते वा । "वातात्समूहे च" (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः ॥ चात्तद-सहने ॥ "वातूलो **वातुलो**ऽपि स्यात्" इति द्विरूपकोषाद्ध्रस्वमध्योऽपि ॥ 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९६ ॥

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डलयोरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**व्यालो** दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः" (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः ॥ मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**मलो**ऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) । विट् विष्टा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च ॥ "वसा शुक्रमसृग् मज्ज मूत्रं विट्कर्णत्वङ्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्" ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शूलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**शूलो**ऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु (**शूला** स्यात्पण्ययोषिति)" (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । "**पुंसि**–" (३।३।११८) इति घो वा ॥ "**कीलः** कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि" इति धरणिः ॥ "**कीलो** लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु" इति विश्वः (मेदिनी) ॥ "**कीलो**ऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ **कीला** रतहतावपि" (इति हैमः) ॥

पालिः स्त्र्यस्र्यङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "**पालिः** कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः" इत्यजयः ॥ "सश्मश्रुयुवती **पालिः**

१—वातलवातुलौ च दृश्येते—इति क्षीरस्वामी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ "**पालिः** कर्णलताग्रेऽस्रौ पङ्क्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री **पाली** यूकासश्मश्रुयोषितोः" (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा कं लाति ॥ "**कला** स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः" (इति मेदिनी) ॥ तालेषु च गुरुः कला ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा । 'अल भूषणादौ" (भ्वा० प० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) । "कृदिकारात्" (वा० ४।१।४९) इति वा ङीष् ॥ "**आलिर्विशदाशये** । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता" (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०४) इत्यङ् ॥ "**वेला** काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने" (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ बहु लाति वा ॥ "**बाहुला** नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः" (इति मेदिनी) ॥ शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कण्ड्वादिः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ यद्वा लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाल्लो गुणाभावश्च ॥ "**लीलां** विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु" इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति कः ॥ उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि" इत्यजयः ॥ ("**उपलः** प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति" (इति मेदिनी)॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ" (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । "इगुपध–" (३।१।१३९) इति कः ॥ आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् ॥ "**मूलं** शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे" (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३।१।१४०) ॥ जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**जालं** गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । **जालो** नीपद्रुमे" (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । घो (३।३।११८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**फलं** हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि" इति विश्वः ॥

छर्दिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (आ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "अथ **पटलं** पिटके च परिच्छदे । छर्दिर्दृग्रोगतिलके क्लीबं, वृन्दे पुनर्न ना" (इति मेदिनी) ॥ स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृहाच्छादनम् "छानी" इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**तलं** स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना" (इति मेदिनी) ॥

स्याच्चामिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**पल**मुन्मानमांसयोः" इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । "चडिपतिभ्यामालञ्" (उ० १।११७) ॥ पातमलति वा । पातमालाति वा ॥ "**पातालं** नागलोके स्याद्विवरे वडवानले" (इति मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ चेलति, चेल्यते वा । 'चेलृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कूलम् । कुत्सितं वा कूलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० ११०६) कलः ॥ के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु "केवलमामक–" (४।१।३०) इति ङीप् ।

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् ॥ कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' (   ) । कलः (उ० ११०६) ॥ कुशांल्लाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति–" (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**प्रवालो**ऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिबृंहणे' चुताद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**स्थूलं** कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । "आतश्चोपसर्गे" (३।१।१३६) इति "सुपि" (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "**करालं** दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीबं कृष्णकुठेरके)" (इति मेदिनी) ॥ "**दन्तुरस्तून्नतरदे** तथोन्नतनते त्रिषु" (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलच्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । "ज्वलिति–" (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा वल्यते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ "**बालः** कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः" इति विश्वः ॥ "**बालो** ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ **बाली वाला** त्रुटिस्त्रियोः" (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोडति । 'लोड़ृ उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**लोलश्चले** सतृष्णे च **लोला** तु रसनाश्रियोः" (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दवदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दवति वा । 'टुदु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "दुन्योरनुपसर्गे" (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् ॥ यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुओ विभाषा" इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना ॥ तन्न । उक्तवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**भवः** क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः" (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४ । ११८) । सचिं वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, क्र्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा धूयते । "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**धवः** पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ "**अविर्ना**र्वैं रवौ मेषे शैले मूषिककम्बले" (इति मेदिनी) ॥ ("**अवि**र्भूपुष्यवत्योः स्त्री वायुप्राकारभाःसु ना" इति वैजयन्ती)॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।

'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । "भावेऽनुपसर्गस्य" (३।३।७५) इति ह्वः संप्रसारणमप् च । हूयतेऽत्रेति वा ।

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ भवनं वा । "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे" (३।३।२४) इति घञ् ॥ "**भावः** सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभुतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च" (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । "ऋदोरप्" (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ॥ "**प्रसवो** गर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ २०८ ॥

निह्नवनम्। 'ह्नुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०)। "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**निह्नवः** पुंसि निकृताविश्वासापलापयोः" (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः।

उत्सेक उद्रेकः। इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः। मह उद्भवः ॥ उत्सवनम्। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०)। "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ "**उत्सवो** मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः" (इति मेदिनी) ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम्। "श्रिणीभुवो–" (३।३।२४) इति घञ्। अनुगतो भावः। "प्रादयो गताद्यर्थे–" (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ यद्वा अनुभावयति। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**अनुभावः** प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके" इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये।

जन्मनो हेतुः ॥ प्रभवत्यस्मात्। "ऋदोरप्" (३।३।५७) ॥ **प्रभवो** जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थाने" (इति मेदिनी) ॥ आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०)। "आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च" (उ० १।३३) इत्युः। परशुरेव। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ परस्त्रिया अपत्यं वा। "परस्त्री परशुं च" (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् ॥ "पुंसि[1] **पारशवः** पुमान्। परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु।

ध्रुवति। 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**ध्रुवः** कीले शिवे शङ्कौ वसौ योगे वटे मुनौ। **ध्रुवा** मूर्वाशालिपर्ण्यां गीतिस्रुग्भेदयोरपि। **ध्रुवं** तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्" इति विश्वः ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

स्वनति। स्वन्यते वा। 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)। "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**स्वो** ज्ञात्यात्मनोः **स्वं** निजे धने" इति हेमचन्द्रः ॥ "**स्वः** स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने" (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने। परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके। —वणिजां मूलधने—इति मुकुटः ॥ निव्ययति, निवीयते वा। 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० तन्न। मेदिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् ॥

१—"पुंसि" इति न प्रकृतोपयोगि। अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अ०)। "नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः" (उ० ४।१३६) इतीण्॥ "कृदिकारात्—" (ग० ४।१।४९) इति ङीष्॥ "नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने। मूलद्रव्ये परिपणे" (इति हैमः)॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ "पुण्डरीकद्रुमे[1] चापि **शिवा** झाटामलौषधौ। अभयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च" इति विश्वः॥

द्वंद्वं कलहयुग्मयोः॥ २१२॥

द्वौ द्वौ। "द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु" (८।१।१५) इति साधुः। "चार्थे द्वन्द्वः" (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि॥ "**द्वंद्वं** रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः" (इति मेदिनी)॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु।

द्रव्यं वित्तम्। असुः प्राणः। व्यवसायो निश्चयः॥ सीदन्त्यस्मिन्गुणाद्याः। 'षद्लृ विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (उ० ४।१०५) इति त्वन्॥ "**सत्त्वं** गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु" (इति मेदिनी)॥

क्लीबं नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे॥ २१३॥

षण्ढे तृतीयाप्रकृतौ॥ क्लीबते। 'क्लीबृ अधार्ष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०)। "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः॥ "अस्त्री नपुंसके **क्लीबं** वाच्यलिङ्गमविक्रमे" इति रुद्रः॥ अयमोष्ठ्योऽत्र[2] भ्रमात्पठितः। पूर्वगन्धर्वजिह्वास्त्वोष्ठ्येषु॥

इति वान्ताः॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति। 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०)। क्विप् (३।२।१७८)॥ "**विट्** स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः" इति विश्वः॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ।

अभिमरो युद्धम्॥ स्पशति। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ "**स्पशः** स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्" (इति मेदिनी)॥

द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ

र[4]श्यते, रशति वा। 'रश' इति सौत्रो धातुः स्वनार्थः। बाहुलकादिण्। णिजन्तात् "अच इः" (उ० ४।१३९) वा॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करौ॥ २१४॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः॥ २—क्रोष्ट्री शृगाली। 'पुंशृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः॥ ३—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वेव पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक्॥ ४—'रश' धातुः कस्मिन् "अशे रश सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्येत। किं च "अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च" (उ० ४।१३३) इति सूत्रे रुड्विधानम् च" (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वमति, वम्यते वा । 'टुवम् उद्गिरणे' (भ्वा०प०से०) । "वृमृवमिभ्यः शक्" । मस्करो वेणुः ॥ "वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च" (इति विश्वः) ॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "भावे" (३।३।१८) "हलश्च" (३।३।१२०) इत्यधिकरणे वा घञ् । "इकः काशे" (६।३।१२३) इति दीर्घः ॥ यद्वा विकशनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् ॥ "**वीकाशो** विजने व्यक्ते" इति विश्वः ॥ "**वि-काशः** पुंसि विजने प्रकाशे **सदृशं** समे । उचिते च" (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३।३।१९,१८) । भृतिर्वेतनम् ॥ "निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) ॥ यद्वा क्लिश्नाति । क्लिश्यते वा । 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश बन्धे (उपतापे)' (दि० आ० से०) वा । "क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च" (उ० ५।५६) ॥ "**कीनाशः** कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वा-च्यवत् । (यमे ना)" (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । पदे स्थाने । "**अपदेशः** पुंमाल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि" इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "सुपि" (३।२।४) इति योगविभागात्कः ॥ "**कुशो** रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ यद्वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । "जपजभदहदश–" (७।४।८६) इति निर्देशादक्ङित्यपि नलोपः ॥ यद्वा दश्यते । "गुरोश्च–" (३।३।१०४) इत्यङ् ॥ अनेकविधा बाल्यादिरूपा ॥ "**दशा**वस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि, योषिति" (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

१—अस्य सूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् "अनुनासिकस्य क्विझलोः–" (६।४।१५) इति दीर्घोपत्तेश्च चिन्त्यमेतत् ॥ तस्मात्प्रागुक्तमेव सम्यक् ॥ २—इत्यादि मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति क्वाचित्कलेखकप्रमाद-जपाठानुसारेण ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ समन्तादश्नुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**आशा** ककुभि तृष्णायाम्" (इति हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ स्त्री योषित् ॥ "**वशा** वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकारिणीषु च" इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ "**दृक्** स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके" (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कॄञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । "अन्येभ्योऽपि—" (३।२।७५) इति विच् । कशते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कशश्च ॥ "**कर्कशः** परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि" इति विश्वः ॥ अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ "**प्रकाशो**ऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे" इति विश्वः ॥

शिशावज्ञे च वालिशः ।

वाडनम् । 'वाडृ आप्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वालिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

नं निमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । "पुरः कुषन्" (उ० ४।७४) ॥ "**पुरुषः** पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे" (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानत्ति । मत्स्याच्चासौ खगश्च ॥ ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्क्षायाम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**ध्वाङ्क्षा** मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च" (इति मेदिनी)॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषति । कष्यते वा । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः" (उ०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३।६२) ॥ "**कक्षः** स्मृतो भुजामूले **कक्षो**ऽरण्ये च वीरुधि। **कक्षः** शुष्कतृणे प्रोक्तः **कक्षः** कच्छ उदाहृतः। **कक्षा** स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः। गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे" इति धरणिः॥ वीरुल्लता॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते। ईष्यते वा। 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०)। "ईषेः किच्च" (उ० १।१३) इत्युः, आदेरिच्च। अभिगत इषुः। "प्रादयो गता–" (वा० २।२।१८) इति समासः॥ प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ। रश्मौ किरणे॥

प्रैषः[2] प्रेषणमर्दने॥ २१९॥

प्रेषणम्। इषेर्भावे घञ् (३।३।१८)। "प्रादूहो–" (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः॥ "**प्रैषः** प्रेषणपीडयोः" इत्यजयः॥ "**प्रैषः** स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि" इति विश्वः॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति। पक्ष्यते वा। 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ्। (३।३।१९) वा। "**पक्षो** मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः। चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः" (इति मेदिनी)॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः।

उष्णमीषते हिनस्ति। 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)॥ "**उष्णीषं** तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे" इति विश्वः॥ शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे। किरीटे मुकुटे॥

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः॥ २२०॥

वर्षति। 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०)। "इगुपध–" (३।१।१३४) इति कः॥ "**वृषो** धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुंराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्रले"। (इति मेदिनी)॥ शुक्रले बहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा॥

कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः।

कुष्यते। 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)। घञ् (३।३।१९)॥ "**कोषो**ऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके। जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे" (इति मेदिनी)॥ दिव्ये शपथे। शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ॥ तालव्यान्तोऽपि॥ "विष्वक्सेनोऽभ्रेषः कोषविषदौ च" इत्यूष्मविवेकात्॥ "**कोशो**ऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके–" इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यादौ(न्ते)अपि पाठः॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके। शारिफलकमक्षमीठिका॥ आकर्षणम्। आकृष्यते वा। आकृषन्त्यस्मिन्वा॥ 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८,१९)॥ "**नाकर्षो** द्यूत इन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्" (इति मेदिनी)॥

२—'प्रैष एङादिरपि' इति पीयूषव्याख्या॥

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । "हलश्च" (३।३।१२०) इत्यन्यत्रयोर्घञ् ॥ "**अक्षः** कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके **चाक्षं** तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये" इति विश्वः ॥ व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्षूर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । "कृषिचमितनि–" (उ० १।८०) इत्यूः ॥ "करीषाग्निः पुमान्**कर्षूः** कुल्यायामपि च स्त्रियाम्" इति रभसः ॥ वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । "प्राणभृज्जाति–" (५।१।१२९) इत्यञ् ॥ "**पौरुषं** पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्" इति विश्वः ॥

विषमप्सु च ।

वेवेष्टि । 'विष्लृ व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**विषं** तु गरले तोये" इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—"घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् ॥ "**आमिषं** पुंनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्बिषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०) । "किलेर्बुक्च" (उ० १।५०) इति टिषच् ॥ "**किल्बिषं** पापरोगयोः" (इति मेदिनी) ॥

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बूद्वीपादिः । तदंशो भारतादौ ॥ वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । "अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्" (३।३।५६) इत्यच् ॥ वर्षयति । वर्षति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**वर्षो**ऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि" (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च–" (३।३।१०३) इत्यः ॥ "**प्रेक्षा** धीनृत्यदर्शयोः" इत्यजयः ॥ "**प्रेक्षा** नृत्येक्षणे बुद्धौ" (इति मेदिनी) ॥

१—कुल्या नदीमात्रं च । "कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी ह्रदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्षूः स्रवन्ती निम्नगा नदी" इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्ञादौ' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च–" (३।३।१०३) इत्यः ॥ "**भिक्षा** भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः" इति विश्वः ॥ भृतिर्वेतनम् ॥

त्विट् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ "कान्तौ वाचि रुचौ **त्विट्** स्त्री" इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ॥ "**न्यक्षः** परशुरामे स्यान्न्यक्षः कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः" इति विश्वः ॥

प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा । अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे ॥ २२५ ॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ अप्रेम्णि निःस्नेहे । अचिक्कणेऽमसृणे ॥

इति षान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "भवेद्वर्णागमाद्धंसः" इति सक् ॥ यद्वा "वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्यः–" (उ० ३।६२) इति सप्रत्ययः ॥ "**हंसो** विहंगभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ **हंसः** शारीरमरुदन्तरे" इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । "**विभावसुः** पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके" (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । "वृतृवदि–" (उ० ३।६२) इति सः ॥ तर्णको गोः पुत्रः । वर्षो वत्सरः ॥ "**वत्सः** पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" (इति मेदिनी) ॥

सारङ्गाश्च दिवोकसः ॥ २२६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ सारं गायति वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । "गापोष्टक्" (३।२।८) । मृगचातकहरिणाः ॥ द्यौरोको यस्य ॥ "**दिवोकाश्च दिवौकाश्च** पुंसि देवे च चातके" (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ॥ "**रसो** गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । **रसा** तु शल्लकीपाठाजिह्वाधरणिकङ्गुषु" इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भूषार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "हलश्च" (३।३।१२०) इति घञ्वा ॥ "**उत्तंसः** कर्णपूरेऽपि शेखरे चा**वतंस**वत्" इति विश्वः । कर्णपूरः कर्णाभरणम् । शेखरः शिरोभूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उष्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । "शृस्वृस्निहि–" (उ० १।१०) इत्युः ॥ "**वसुर्ना** देवभेदाग्निभायोक्त्रवकराजसु । क्लीबं वृद्ध्यौषधे श्याले रैरत्ने मधुरे त्रिषु" (इति मेदिनी)॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ विदधाति वा । "विधाञो वेध च" (उ० ४।२२९) इत्यसुन् ॥ "**वेधाः** पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आङः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । "आशासः क्वौ–" (वा० ६।४।३४) इतीत्वम् ॥ "आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" ॥ हितस्याशंसा । अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः । "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२) ॥ "**लाल**सौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः" (इति मेदिनी) ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । "गुरोश्च–" (३।३।१०३) इत्यः ॥ "**हिंसा** चौर्यादिघातयोः" (इति मेदिनी) ॥ चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (५।१।१२४) । आदिना बन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं गच्छति' इति विग्रहे "गमेः सुपि–" (वा० ३।२।३८) इति "खच डिद्वा" (वा० ३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि डिति बोध्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रसूते । 'षूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । "सत्सू–" (३।२।६०) इति क्विप् । "**प्रसूरश्वाजनन्योश्च** कदलीवीरुधोरपि" इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति ॥ "द्यावपृथिव्यौ **रोदस्यौ रोदसी रोदसीति** च" ॥ विगृहीतयोरप्येते नामनी ॥ **रोदश्च रोदसी** चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो **रोदः** स्यादपि **रोदसी**" इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । "अर्चिशुचि–" (उ० २।१०८) इतीसिः ॥ अथा**र्चिर्**मयूखशिखयोर्न ना" (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "द्युतेरिसिन्नादेश्च जः" (वा० २।११०) ॥ "**ज्योतिर**ग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः" (इति मेदिनी) ॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "इण आग् अपराधे च" (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ॥—आगच्छतीत्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ॥ वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) ॥ अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥—व्राति—इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः ॥ "**वयः** पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

तेजःपुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**वर्चो** नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये" (इति मेदिनी) ॥

महस्तूत्सवतेजसोः ।

महनम् । मह्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । "असि रजके–" (वा० ६।४।२४) इति नलोपः ॥ "**रजः** क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ अदन्तोऽपि ॥ "**रजो**ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु" इत्यजयः ॥

१—'महः' अदन्तोऽपि—इति मुकुटः ॥ "**मही** नद्यन्तरे भूमौ **मह** उत्सवतेजसोः" इति मेदिनी ॥ २—इत्थं पाठस्तु जनकानुरोधेन । भाष्ये तु "रजकरजनरजःसु–" इति पाठ उपलभ्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**तमो** ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे" (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । "चन्देरादेश्च छः" (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति स्वामिमुकुटोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः ॥ "**छन्दः** पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः" (इति मेदिनी) ॥ पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।[1]

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**तपो** लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाञ्शिशिरमाघयोः" (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सह्यते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "**सहो** बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः" (इति मेदिनी) ॥ लिङ्गभेदार्थोद्विः[2] पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ '**नभो** व्योम्नि **नभा** मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च **नभाः** स्मृतः" इति विश्वः ॥

ओकः सद्माश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्क्वादिः (७।३।५३) ॥ "ओक उचः के" (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि ॥ "**ओका** आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उब्जति । अनेन वा । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । "उब्जेर्बले बलोपश्च" (उ० ४।१९२) इत्यसुन् ॥ "[3]ओजोनोजः समः पादो—" ॥ "**ओजो** दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

१—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा "तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः"—इति स्वामी ॥ २—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्यकोशेष्विव बोध्यः ॥ ३—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामिमुकुटपीयूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३३ ॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "स्रुरीभ्यां तुट् च" (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥ "स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये" (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ "तेजो धाम्नि पराक्रमे । (प्रभावरेतसोश्च)" इति विश्वः ॥ "तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः" (इति मेदिनी) ॥ चादसहने ॥ "अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । "विदेः शतुर्वसुः" (७।१।३६) वा ॥ "विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्" इति विश्वः ॥ विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । बीभत्स्यते, अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । "मान्बध–" (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा ॥ "बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः" इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । "द्विवचन–" (५।३।५७) इतीयसुनि "ज्य च" (५।३।६१) इति "वृद्धस्य च" (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः । "ज्यादादीयसः" (६।४।१६०) इत्यात्त्वम् ॥ "ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च" (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । "युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्" (५।३।६४) इतीयसुनि कनादेशः ॥ "कनीयानतियूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तूरुवरयोः

अतिशयित ऊरुर्वरो वा । "द्विवचन–" (५।३।५७) इतीयसुनि "प्रियस्थिर–" (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः ॥ "वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च" (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि "अन्तिकबाढयोः–" इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रे ॥ बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ बर्ह्यते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ "बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥

निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) । "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ विभाषा ग्रहः" (३।१।१४३) इति पक्षे अच् ॥ "ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः–" इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके भित्तिस्थकीलके ॥ निर्यूहति । "यूहि" लौकिको साधुः । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ निरूहति वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः ॥ "निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके" इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । "प्रे वणिजाम्" (३।३।५२) "रश्मौ च" (३।३।५३) इति वा घञ् ॥ ("प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" इति हैमः) ॥ पक्षे "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । हयदिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे" इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम् । परिगृह्णाति वा । "ग्रह–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ "विभाषा ग्रहः" (३।१।१४३) इत्यप् वा ॥ "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्करे" इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृह्णाति धान्यादिकमिति । "गेहे कः" (३।१।१४४) ॥ यद्वा गृहू ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्याद्दारेषु ॥ "गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि" (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरुह्यते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहाकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये" (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । "इगुपध-" (३।१।१३५) इति कः ॥ व्यूह्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥ "**व्यूहः** स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः" इति विश्वः ॥ यतु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् ॥ तन्न । 'अक्षतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । "आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च" (उ० ४।१३८) इतीण् डित् आङो ह्रस्वः ॥ यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्हति' इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । नलोपासंभवात् ॥ "**अहिर्वृत्रासुरे सर्पे**" इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तपोऽपहन्ति । "अपे क्लेशतमसोः" (३।२।५०) इति डः ॥ "**तमोपहः** सहस्रांशुमृगाङ्कजिनवह्निषु" इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ "**परिवर्हस्तु** राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे" इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना सीमा=मर्यादा ॥ धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । क्विप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि' (६।१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च ॥ "आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये" (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ आङ्पूर्वादसतेर्वा ॥ "**आः** स्मरणेऽप्याकरणे कोपसंतापयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु

कवते । कूयते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ "**कु** (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे" इति विश्वः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धिग्निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाड्डिक् प्रत्ययः ॥ दधातेर्वा ॥ अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आह्लादे' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

स्वसति । स्वस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ बाहुलकात्तिर्वा ॥ "स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु" इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः ॥ "अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च" इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति, अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । क्विप् (३।२।७६) ॥ "स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ "तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे" (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारे चापि

एकवारम् । "एकस्य सकृच्च" (५।४।१९) इति सुच् ॥ "सकृत् सहैकवारयोः" इत्यजयः ॥

आराद्दूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० पं० अ०) । बाहुलकादातिप्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । "पश्चात्" (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च ॥ "उतापी द्वौ च बाढार्थौ" इत्यजयः ॥

पुनः सहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । "बाहुलकाद्वत् ॥ "शश्वत् सहसहार्थयोः" इत्यजयः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्विप् (३।२।१७८) ॥ "साक्षात्तुल्यसमक्षयोः" इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "गत्यर्था—" (३।४।७२) इति क्तः । नेट् ( )। वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ "वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते" इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात्तः ॥ "हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसंभ्रमे" (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) ॥ प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकड्डतिः ॥ मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ "इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च संमतम्" इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । "—सप्तमी—" (५।३।२७) इत्यस्तातिः । "अस्ताति च" (५।३।४०) इति पुरादेशः ॥ "प्राच्यां पुरः पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु" इति वोपालितः ॥ 'अग्रे' इति, अग्रतः । आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । "तद्धिताः"[1] (४।१।७६) इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः ॥ "यावत् कात्स्न्र्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च" (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ ॥

अर्थयते । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकात् डोः । "अन्येभ्योऽपि—" (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वाद्रलोपः ॥ "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तर-प्रश्नकात्स्न्र्यारम्भसमुच्चये" (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९) सूत्रे कैयटेन "इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः' (६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे" इति ॥ अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वृङ् संभक्तौ (क्र्या० आ० से०) । वा । बाहुलकात्थाक् ॥ "**वृथा** निष्कारणे वन्ध्ये **वृथा** स्याद्विधिवर्जिते" इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह" (५।२।२७) इति नञो नाञ् ॥ "**नाना**शब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः" (इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । । मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ "**नु** स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः" इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ "**अनु** हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे" इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ "**ननु** प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे (चापि) **ननु** " इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् ॥ "अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च" इति विश्वः ॥

उपमायां विकल्पे वा

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ "**वा** स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च" (इति मेदिनी) ॥ "**वा** स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । "अच इः" (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने'(अ० प० अ०) । क्विप् (३।२।७६) ॥ सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे विच् (३।२।७५) ॥ "**कम्** शिरःसुखवारिषु" इति विश्वः ॥ "**कम्** पादपूरणे तोये–" (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'ए' इत्थं नमति । 'टु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७९) ॥ "**एवम्** प्रकारोपमयो-रङ्गीकारेऽवधारणे" इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७९) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादम् ॥ "**जोषम्** सुखे प्रशंसायां तूष्णीं लङ्घन-योरपि" (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते । कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डिम् ॥ कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा ॥ "**किम्** कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "**नाम** कामे(कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते" (इति मेदिनी) ॥ संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् ॥ "**अलं** भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थ-के । **अलं** शक्तौ च निर्दिष्टम्" इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । "बाहुलकान्मः" ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । "आः समिण्निकषिभ्याम्" (उ० ४।१७९) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः, अ(कार)स्योकारः ॥ "**पुनरप्रथमे मतम्** । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति । 'नॄ नये' (क्र्या० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । "ऋत इत्—" (७।३।९०) ॥ "**निर्निश्चये** क्रान्ताद्यर्थे **निर्निः**शेषनिषेधयोः" इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे अविच्छेदेन क्रियाकरणे ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् का ॥ "**पुरा** पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" (इति मेदिनी) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्ररीक्, रीक् च ॥ वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१९) ॥ "ऊररी चोररी चौरी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्" इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् ॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५)॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'किल श्वैत्ये' (तु० प० से०) । "इगुपध–" (३।२।१३५) इति कः ॥ "किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः" इति विश्वः ॥ "वार्तायामरुचौ किल" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ "खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः" (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

"पर्यभिभ्यां च" (५।३।९) इत्यभिशब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ प्राप्ति वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ नामशब्दार्थे ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ बाहुलकादोः ॥ तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् ॥ अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तॄ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इति गुणविषये इर् ॥

हा विषादशुगार्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ "हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि" (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाङ्' (जु० आ० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥—"अहहा" दीर्घान्तमपि—

१—अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी' ह्रस्वादिरपि—इतिं मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति मुकुटः । तत्र क्विप् (३।२।७६) बोध्यः ॥ "अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि" (इति मेदिनी) ॥

हि हेताववधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । क्विपि (३।२।१७८) तुगभावो वा ॥ "हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूय-योरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः ॥ एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिराय चिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (१) ॥ * ॥ चिरा
रात्रयः । "अच् प्रत्यन्वव—" (५।४।७५) इत्यत्र "अच्" इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते ।
"कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ (२) ॥ * ॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥ * ॥ आद्यपदेन **'चिरम्'**
'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते ॥ चिरोऽर्थो येषाम् ॥ * ॥ त्रीणि दीर्घकालस्य ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत् समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलकादुस् ॥ (१) ॥ * ॥ "नित्यवीप्सयोः" (८।
१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ शशति । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहु-
लकाद्वतिः ॥ (३) ॥ * ॥ अभि क्ष्णौति । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाड्डमुः । "अन्येषा-
मपि—" (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥ * ॥ न सकृत् ॥ (५) ॥ * ॥ समास्तुल्यार्थाः ॥ अज-
यस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—"**अभीक्ष्णं** तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते" इत्यनव्ययप्रकरणे
पाठात् ॥ "वारवारं शश्वदर्थे **वारंवारेण** चेष्यते" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्च पौनःपुन्यस्यार्थस्य ॥

स्राग्झटित्यञ्जसाह्नायसपदिद्राङ्मङ्क्षु द्रुते ।

'[1]स्रै पाके' (भ्वा०प०अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । स्रामकति । 'अक कुटिलायां गतौ'
(भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा०प०से०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥ * ॥ अञ्जनम् । 'अञ्जू व्यक्त्या-
दौ' (रु० प० से०) । "कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्" (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥ * ॥ ह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ०
अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वाद्ह्रस्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥ * ॥
संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो-

---

१—"श्रै पाके" इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्तिभिया चिन्त्यमेतत् ॥ तस्मात् 'स्रु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलका-
द्राक् ॥ यद्वा 'संपदादि क्विबन्तं स्रुतमा समन्तादकति' इति शकन्ध्वादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥ * ॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः ॥ (६) ॥ * ॥ मज्जति । 'टु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । "मस्जिनशोः—" (७।१।६०) इति नुम् । "स्कोः—" (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥ * ॥ सप्त तत्क्षणार्थस्य ॥

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥ * ॥ सु तिष्ठति । "अपदुःसुषु स्थः" (उ० १।२५) इति कुः ॥ (२) ॥ * ॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥ * ॥ सूयते । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । क्विपि (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥ * ॥ अतति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥ * ॥ अति च इव च ॥ (६) ॥ * ॥ षट् अतिशयस्य ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (चु० प० से०) । बाहुलकात् कक्[1] ॥ (१) ॥ * ॥ "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह" (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना ॥ (२) ॥ * ॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (३) ॥ * ॥ ऋतीयते । "ऋतिः" सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुकक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥ * ॥ नञो "विनञ्भ्याम्" (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

यत्तद्यतस्ततो[2] हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । "गमादीनां कौ" (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥ * ॥ यस्मात्, तस्मात्, । यत्तद्भ्याम् "पञ्चम्यास्तसिल्" (५।३।७) । त्यदाद्यत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

असाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥ * ॥ चनति । 'चन शब्दे' (   ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे असकलार्थस्य ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्[3]कम् । सह ऋधं वर्धनम् । "सहस्य सः" (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥ * ॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । "सहस्य—" (६।३।७८) इति सादेशः । "आभीक्ष्ण्ये

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च" (उ० १।१३७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम्' इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ ३—कम्प्रत्ययस्य कित्वेन "ऋधम्" इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥ तस्मात् "आभीक्ष्ण्ये णमुल्" इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णमुल्'' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥ * ॥ सह त्रायते । क्विप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥ * ॥ समति । 'षमं वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (४) ॥ * ॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ ॥ * ॥ 'सजुष्' शब्दोऽप्यत्र ॥ * ॥ पञ्च ॥

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । डम्प्रत्ययः । ''प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने'' ॥ (१) ॥ * ॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

व्रियते । 'वृङ्' (क्र्या० आ० से०) । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) वा । थाक् ॥ (''वृथा वन्ध्ये निष्कारणे'' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मुह्यति । का प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्य घः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥ * ॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः ॥ (''किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते'' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ * ॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । ''कायतेर्डिमिः'' (उ० ४।१५८) ॥ (४) ॥ * ॥ किम् च उ च ॥ (''किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते'' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ * ॥ (''उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः'' इति विश्वः) ॥ (६) ॥ * ॥ षट् वितर्कनस्य ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥ * ॥ हिनोति । क्विपि तुगभावः ॥ (२) ॥ * ॥ चनति । चिनोति वा । ''अन्येभ्योऽपि–'' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (३) ॥ * ॥ स्मयते । 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (''ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते'' इति मेदिनिः) ॥ (५) ॥ * ॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (''सु पूजायां भृशार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु'' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अतति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

दिवाह्नीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ अह्नि दिवसे । इतिना । अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ॥ (''दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ''

१—तथा च ''सजूः सहार्थे'' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ २—अहो ह्रस्वादिरपि ॥ ''विकल्पे विस्मयेऽप्यहो'' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ ३—चकारादुषापि—इति स्वामिमुकुटौ ॥ ''उषा रात्रौ तदन्ते च'' इति मेदिनी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ नज्जाति । ओ नस्जी व्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०) । "इञजादिभ्यः" (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'तॄ' (भ्वा०प०से०) । असुन् (उ०४।१८९) । "क्वचिदपवादविषयेऽपि—" इतीर् ॥ (२) ॥*॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः । क्विप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥ * ॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा०प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ * ॥ 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७९) ॥ (४) ॥ * ॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥ * ॥ भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डोस् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

समया निकषा हिरुक् ।

समयनम् । "आ समिण् निकषिभ्याम्" (उ०४।१७५) ॥ "**समया**न्तिकमध्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ निकषणम् । पूर्ववत् ॥ "**निकषा**न्तिकमध्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ * ॥ हिनोति । रुकक् प्रत्ययः ॥ "**हिरुक्** मध्ये विनार्थे च" इति रुद्रः ॥ "**हिरुगुक्तं** च सामीप्ये" इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । "पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" (५।३।३९) ॥ (१) ॥ * ॥ पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥ * ॥ अग्रे । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रयोऽग्रार्थाः ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषड्वौषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । 'स्वाद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः ॥ सुष्ठु आ हूयतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ श्रूयते । अनेन वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाड्डौषट् ॥ (२) ॥ * ॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । डौषट् ॥ (३) ॥ * ॥ डषट् च ॥ (४) ॥ * ॥ स्वद्यतेऽनेन । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥ * ॥ पञ्च ॥

किंचिदीषन्मनागल्पे

१—साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥ "भित्तौ साची परिणतमुखी" इति सप्तकुमारिका ॥ "तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्" इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किम् च चित् च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ ईषणम् । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्ययः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२) । "समासे–" (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥ * ॥ अमुष्मिन् । अदसः "सप्तम्यास्त्रल्" (५।३।१०) ॥ (२) ॥ * ॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ क्वचित् "वत्" इति पाठः ॥ स तु न युक्तः ॥ वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात् ॥ न च वतिरेवात्र पठितः ॥ सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् ॥ अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणवुञादीनामपाठात् ॥ "वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्" इति मेदिन्या- दिसंमतेश्च ॥ (१) ॥ * ॥ क्विपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥ * ॥ येन तेन प्रकारेण । "प्रकार- वचने थाल्" (५।३।२३) । विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाद्यत्वत् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ * ॥ (४) ॥ * ॥ अयनम् । "इण्शीभ्यां वन्" (उ० १।१५२) ॥ ("एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे" इति हैमः) ॥ (५) ॥ * ॥ 'इण्' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वम् ॥ (६) ॥ * ॥ षट् ॥

अहो ही[2] च विस्मये ।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । डो प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ हननम् । बाहुलका- द्धी ॥ (२) ॥ * ॥ अद्भुते ॥ द्वे ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकान्नीम् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥ * ॥ "अक- च्प्रकरणे "तूष्णीमः काम् वक्तव्यः" (वा० ५।३।७१) । "भिदचोन्त्यात्परः" (१।१।४६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । "सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥ * ॥ स चासौ क्षणश्च ॥ तत्काले द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्यायति । 'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । (षत्वम्, ८।२।३६) । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वा[3]ज्जश्त्वं न ॥ यद्वा दिश- ति । अघ्न्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥ * ॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ०

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु 'इव' शब्दो गृहीतः ॥ २—'ही' शब्दो दीर्घान्तः । "ही विचित्रो विपाकः" इति माघः— इति स्वामिमुकुटौ ॥ ३—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

से०)। अम्प्रत्ययः ॥ * ॥ मुकुटस्तु—"शम्" "उपजोषं" च—इति पठति ॥ तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः। विच् (३।२।७९) ॥ कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति। 'इण्' (अ० प० अ०)। विच् (३।२।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ डाच् ॥ (२) ॥ * ॥ णश्च ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि मध्यस्य ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा। 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०)। क्त्वा (३।४।२२)। ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥ * ॥ हठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम्। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। डम्। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ स्थानस्य करणम्। स्थानशब्दात् "तत्करोति–" (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ २ ॥ * ॥ युक्ते उचितार्थे ॥ "**स्थाने** तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि" (इति मेदिनी) ॥ द्वे ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते।

अभिक्ष्णवनम्। 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०)। डम्। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अभेर्दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ शशनम्। 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०)। वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे अनारते निरन्तरे ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति। 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥ * ॥ नञोऽयमकारः ॥ (२) ॥ * ॥ नह्यति। डो ॥ (३) ॥ * ॥ डश्च ॥ (४) ॥ * ॥ चत्वारि ॥

मास्म मालं च वारणे ॥ ११ ॥

मा च स्म च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥ * ॥ मानम्। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥ * ॥ अलनम्। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। अम् ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीणि ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति। 'चिती' (भ्वा० प० से०)। विच् (३।२।७९) ॥ (१) ॥ * ॥ यतनम्। 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः ॥ यद्वा 'यद्'

१—"उपजोषम्' चवर्गतृतीयतृतीयम्। 'अन्तस्थाद्यतृतीयम्' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥ २—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् ॥ तस्मादकार एवाभावबोधकः। अत एव 'अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि' इति हैमे "**अ** शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः। अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः" इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते ॥ अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थ उक्तः। भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात्, समासानुपपत्तेश्च ॥—'**अन**' शब्दोऽपि निषेधे। अनोपमा ते बुद्धिः" इति—इति मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शब्दाण्णिजन्तात् "अच इः" (उ० ४।१३९)। "प्रकृत्यैकाच्" (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। अतं सततगमनं धयति, दधाति वा। विच् (३।२।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ अञ्जनम्। 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०)। "कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४)। अञ्जं स्यति, सायति वा। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। क्विप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥ * ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राप्ति। 'अद भक्षणे' अ० प० अ०)। उस् ॥ (१) ॥ * ॥ आवते। 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। इर् (इस्) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे स्फुटार्थे ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। "अवतेष्टिलोपश्च" (उ० १।१४२) इति मन्, मन एव टिलोपः ॥ "ज्वरत्वर–" (६।४।२०) इत्यूठौ। गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥ * ॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥ * ॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति, वा। डम् ॥ "ओमेवं परमं भवेत्" इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥ (३) ॥ * ॥ त्रीण्यनुमतौ ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात्। आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥ * ॥ "पर्यभिभ्यां च" (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥ (२) ॥ * ॥ सर्वस्मात्। "पञ्चम्यास्तसिल्" (५।३।७) ॥ (३) ॥ * ॥ विषु अञ्चति। क्विन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥ * ॥ **'अभितः' 'विश्वतः' 'समन्तात्'** इत्याद्यपि ॥ * ॥ चत्वारि सर्वत इत्यर्थे ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते। कमेर्णिङन्तादम् ॥ "अकामानुमतौ **कामम**सूयोपगमेऽपि च" इति रुद्रः ॥ 'आकामानुमत्तौ **कामम्**' इति क्वचित्पाठः ॥ तत्राङ् बोध्यः। 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ॥ "**कामं** कामाभ्यनुज्ञयोः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति। अस्यति वा। तुन् ॥ "**अस्तु** स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ चान्नामशब्दोऽप्यत्र ॥ * ॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' इति निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ॥

१—"रवावद्धाः" इति कप्फिणाभ्युदये भाषासमावेशः। तत्र प्राकृतपक्षे "रवाः शब्दाः बद्धाः संयताः ॥ 'बन्ध बन्धने' क्तः ॥ संस्कृते तु "रवौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कच्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥ (१) ॥ * ॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ह्ये

निर्गतं सममत्र । "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" (२।१।१७) इत्यव्ययीभावत्वम् । "सुविनिर्दुर्भ्यः–" (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१) ॥ * ॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे-निन्दितेऽर्थे ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् ॥ तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते "यथास्वे यथायथम्" (८।१।१४) इति सूत्रेण ॥ (१) ॥ * ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ (२) ॥ * ॥ विगतं तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥ * ॥ द्वे असत्ये ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) ॥ * ॥ सत्यमनतिक्रम्य ॥ 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति ॥ "चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे" इति रुद्रः ॥ पञ्च ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । "–सप्तमीपञ्चमी–" (५।३।२७) इत्यस्तातिः । "अञ्चेर्लुक्" (५।३।३०) ॥ एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥ * ॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम् ॥ (१) ॥ * ॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्विप् (३।२।७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७१) ॥ यद्वा संवदति । विच् (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । "अञ्चेर्लुक्" (५।३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ अवरे पूर्वकालतः पश्चात् ॥ अर्वन्तमञ्चति वा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्विप् (३।२।१७८) ॥ "आम् ज्ञान-विनिश्चये" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे निश्चये ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥ (१) ॥ * ॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि[1] चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा०उ०अ०) । "नौ दीर्घश्च" (उ०५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । "उदि चेर्डैसिः" (उ० ५।१२) ॥ * ॥ (१) ॥ * ॥

प्रायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥

अद्रुते शनैः ।

शणति । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥ * ॥ अद्रुतेऽशीघ्रार्थे ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ **'सनात्' 'सनत्'** ॥

बहिर्बाह्ये

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । वबयोरभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ड्म प्रत्ययः ॥ "स्मिङो डः" (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥ * ॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा ॥ "**अस्त्याह**(शब्दौ[2]) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥ २—त्रिकाण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः । कश्मीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥ * ॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्विप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७१) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । मुक्प्रत्ययः ॥ * ॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥ * ॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥ "उषा स्याद्रजनीशेषे **'उषः'** इत्यपि दृश्यते" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ * ॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ * ॥

निन्दायां दुष्ठु

दुःस्थानम् । "अपदुःसुषु स्थः" (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥ * ॥

सुष्ठु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥ * ॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥ * ॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ प्राताति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे प्रभाते ॥ "सायंचिरम्–" (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(निकषणम् । "आ समिण्निकषिभ्याम्" (उ० ४।१७९) ॥ (१) ॥ * ॥)

परुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परुत् । "सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥ * ॥

अद्यात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहनि । "सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इति 'अद्य'शब्दः साधुः ॥ (१) ॥ * ॥

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इत्यादावर्थे पूर्वेद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः ॥ आदिना 'उत्तरेऽह्नि, अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतरस्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादिशब्देन **'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः'** ॥ "सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इत्यादिना निपातिताः ॥ **"पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे"** इति रुद्रः ॥ (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । "द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः" (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ ("सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥ * ॥)

परे त्वह्नि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ("सद्यःपरुत्–" (५।३।२२) इति साधुः) ॥ (१) ॥ * ॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । "एषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्" (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥ * ॥

अनागतेऽह्नि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ * ॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥ * ॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । "तदो दा च" (५।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

युगपदेकदा

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः । यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्' —इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च "द्युरग्नौ दिवसेऽपि स्यात्" इति विश्वाद्युक्तस्य द्युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराद्यङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रतिरूपकत्वेन ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

युवन्त्यस्मिन्काले। 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०)। गपतक् प्रत्ययः ॥ युगं पयतेऽस्मिन्। 'पय गतौ' (भ्वा०आ० से०)। डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥ * ॥ एकस्मिन् काले। "सर्वैकान्य—" (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले। "सर्वैका—" (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥ * ॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥ * ॥ द्वे ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा।

अस्मिन्काले। "इदमो र्हिल्" (५।३।१६)। 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥ * ॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः ॥ (२) ॥ * ॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। गणे पाठान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥ * ॥ अस्मिन्काले। "दानीं च" (५।३।१८) ॥ (३) ॥ * ॥ "अधुना" (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥ * ॥ पञ्च ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा। प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा। "—सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—" (५।३।२७) इत्यस्तातिः। "अञ्चेर्लुक्" (५।३।३०) ॥ एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः। **अवाक्** ॥ यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः "—लुक्" (५।३।३०) इति लुक्—इत्याह ॥ तन्न। उक्तसूत्रादर्शनात्। "अञ्चेर्लुक्" (५।३।३०) इति दर्शनाच्च ॥ "पूर्वादौ" इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः। 'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन **'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्'** (इत्यत्र) "उत्तराधर—" (५।३।३४) इत्यातिः, **'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन'** (इत्यत्र) "एनबन्यतर—" (५।३।३५) इत्येनप्, **'दक्षिणा'** (इत्यत्र) "दक्षिणादाच्" (५।३।३६), **'दक्षिणाहि'** (इत्यत्र) "आहिच् दूरे" (५।३।३७), **'दक्षिणतः' 'उत्तरतः'** (इत्यत्र) "दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्" (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृतद्धितसमासजैः।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४) "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" (३।३।११८) "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४) "स नपुंसकम्" (२।४।१७) ("अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्" (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्नादिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि, तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन्। बाहुलकात् "ग्रहवृदृ—" (३।३।५८) इत्यधिकरणेऽप्। तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेदूहेत् ॥

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रालेखनेनैव यदि प्रत्याख्येयत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं "सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः" इत्येतावल्लेखेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात्। सूत्रप्रारम्भांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः ॥ क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः ॥ तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरूह्यम् ॥ यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् ॥ पक्षद्वये 'सन्नादि" इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्नसन्नादिजानामलाभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृज्जैः' इति व्याख्यानेऽपि व्यर्थ-विशेषणत्वात् ॥ संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-स्त्रादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तकाण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैर-त्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते' इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः ॥ ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच्च ॥ श्रीः, धीः, ह्रीः, 'भ्रूः', 'स्नूः'[१], 'द्रूः'[२], 'जूः'[३], लवनं लूः, भवनं भूः, नयति नीः, ॥ 'लुनाति लूः' इत्यादौ तु परत्वात् "कृतः कर्तरि" (   ) इति त्रिलिङ्गत्वम् ॥ योनिर्भगम् । तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री ॥ 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

विद्युदादीनामष्टानां नाम स्त्रियाम् ॥ विद्युत्, तडित् ॥ रात्रिः, रजनिः ॥ वल्लिः, वीरुत् ॥ 'वीणा, विपञ्ची' इत्यादौ 'ङ्याबूङन्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् ॥ केचित्तु वीणास्थाने **वाणीं** पठन्ति ॥ वाक्, गौः, गीः, ॥ दिक्, हरित् ॥ भूः, भूमिः, कुः ॥ सरित्, त्रिस्रोताः, विपाट् ॥ ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदूद्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ङ्याबूङन्तम्' इति च, सिद्धत्वात् ॥ केचित्तु **'धियाम्'** इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् ॥ कीदृशः सः । एकोऽर्थो यस्य सः । "द्विगुरेकवच-नम्" (२।४।१) इत्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् ॥ दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ॥ अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु ॥ एकार्थः किम् । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् ॥ पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरी' इति दृश्यते ॥

तल्वृन्दे येनिकच्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।
स्त्रीभावादावनिक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्निशाः ॥ ४ ॥
उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम् ।

२—'क्विब्वचि–' (उ० २।५७) इत्यादिना क्वि-

१—"स्नूः स्त्रियां निर्झरे स्नुवे" इति मेदिनी ॥ स्नुवो यज्ञपात्रम् ॥ ब्दीर्घौ । "द्रूर्हिरण्यरक्षसोर्द्रुः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि" इति रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—"जूस्त्व रागमने प्रोक्ता सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिषु" इति मेदिनी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तलन्तं स्त्रियाम् ॥ ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता ॥ वृन्दे समूहे यश्च इनिकव्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम्। पाश्या, खलिनी, शाकिनी, गोत्रा, रथकव्या ॥ वृन्दे किम्। मुखे भवो 'मुख्यः,' दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' "द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः" (४।३।१२५)। अश्वमहिषिका, काकोलूकिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका॥ आदिना "पादशतस्य–" (५।४।१) "दण्डव्यवसर्गयोश्च" (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम्। द्विपदिकां ददाति, द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् ॥ वैरेत्यादि किम्। "वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्" (४।३।९८)। वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः ॥ वुनो ग्रहणं वुञ उपलक्षणम्। क्वचित् 'वुः' इति पाठः। "गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु (५।१।१३४) वुञ्। गार्गिकया श्लाघते, काठिकया। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" (५।१।१३३) वुञ्। शैष्योपाध्यायिका ॥ "स्त्रियाम्" (३।३।९४) इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात्। "आक्रोशे नञ्यनिः" (३।३।११२)। अकरणिः, अजननिः। "स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४)। कृतिः, भूतिः, ॥ 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यग्रहणम्। "रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्" (३।३।१०८)। प्रच्छर्दिका, प्रवाहिका। "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः" (वा० ३।३।१०८)। आसिका, शायिका। "पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्" (३।३।१११)। भवतशायिका, इक्षुभक्षिका ॥ "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" (३।३।४३)। "णचः स्त्रियामञ्" (५।४।१४) स्वार्थिकः। व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी ॥ "व्रजयजोर्भावे क्यप्" (३।३।९८)। व्रज्या, इज्या ॥ "समजनिषद–" (३।३।९९) इति क्यप्। समज्या, निषद्या ॥ स्त्रीभावादौ किम्। "वदः सुपि क्यप्च" (३।१।१०६)। मृषोद्यम्। "भुवो भावे" (३।१।१०७)। ब्रह्मभूयम् ॥ "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७)। कारणा, कामना ॥ "प्रश्नाख्यानयोरिञ्च" (३।३।११०)। कां त्वं कारिं गार्णिं वाकार्षीः ॥ "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४)। पचा, त्रपा, भिदा, छिदा। "अ प्रत्ययात्" (३।३।१०२)। चिकीर्षा, पुत्रीया। "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३)। ईहा, ऊहा। "ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः" (वा० ३।३।९५)। ग्लानिः ॥ "कृञः श च" (३।३।१००)। क्रिया। "इच्छा" (३।३।१०१) ॥ उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च ॥ "वीज्याज्वरिभ्यो निः" (उ० ४। ४८)। "सृवृषिभ्यां कित्" (उ० ४।४९)। श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः ॥ 'अनिः' इति पाठान्तरम् ॥ "अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः" (उ० २।१०२)। धरणिः, धमनिः, सरणिः ॥ "कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः–" (उ० १।८०)। कर्षूः, चमूः ॥ "अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः" (उ० ३।१५८)। अवीः, तरीः ॥ ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् ॥ कदली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करभोरूः, चलं जंगमम्। स्थिरं स्थावरम्—नाडी, खट्वा, अलावूः ॥ चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। अन्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात् ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पालवा णदिक् ॥ ५ ॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः" ( )। मुष्टिः प्रहरणमस्याम् ॥ पल्लवाः प्रहरणमस्याम् ॥ णस्य दिगुदाहरणम्। न तु परिगणनम् ॥ तेन 'मौसला, दाण्डा, इत्यादि बोध्यम् ॥

घञो ञः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी।
श्यैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

१—"विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च" इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्रस्यानुपूर्वीव्यत्यासेन लेखः प्रामादिकः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

"घञः सास्यां क्रियेति ञः" (   ) ॥ घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे ञः स्यात्, तदन्तं स्त्रियाम् ॥ दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते ॥ श्येनपातोऽस्याम् । तिलपातोऽस्याम् । "श्येनतिलस्य पाते ञे" (६।३।७१) इति मुम् ॥ "पितृदाने स्वधा मतम्" इत्यमरमाला ॥ वररुचिना तु "स्वधा क्रिया प्रवेणी" इति स्त्रीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुशली, छत्री, पटी, तटी, मठी ॥ काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का[1] शेफालिका टीका[2] धातकी पञ्जिका[3]ढकी ॥ ७ ॥

'ङ्याबूङन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां पाठः ॥ भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् ॥ लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक आस्वादने' चुरादिः । "एरच्" (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वान्न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१) ॥ * ॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।४।५) । क्वुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥ * ॥ टीक्यतेऽर्थो यया । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ विषमपदव्याख्या[2] ॥ (१) ॥ * ॥ धातकी 'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ धातुं करोति । "तत्करोति—" (वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । क्वुन् (उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०) । "गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ पिञ्जयति वा । क्वुन् (उ० २।३२) ॥ सकलैं[3]पदव्याख्या ॥ (१) ॥ * ॥ आढकी तुवरिका । आ समन्ताड्ढौकते, ढौक्यते, वा । 'ढौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥ * ॥

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमादयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । "बहुलमन्यत्रापि" इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः ॥ 'शूद्रादयः' इति रग्, इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषूक्तसूत्रादर्शनात् ॥ 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ सरति । 'सृ गतौ'

१—"लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनिकुलटासु च" इति मेदिनी ॥ २—हेमस्तु "टीका निरन्तरव्याख्या" इति मूलं 'सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥ ३—हेमचन्द्रस्तु "पञ्जिका पदभञ्जिका" इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तिक्रियन्ते पदार्थ अनया 'पञ्चिका' । पृषोदरादित्वाञ्जत्वे 'पञ्जिका' ॥ अर्थाद्विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभञ्जिका' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥ प्रयुज्यते स्म च 'पञ्चिका'शब्दोऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां वल्लभदेवेन 'पञ्चिका क्रियते लघुः' इति ॥ 'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ ४—इदं च "स्फायि—" (उ० २।१३) इति सूत्रस्थसिधिपाठाज्ञानमूलकमिति चिन्त्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(भ्वा० प० अ०)। ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ * ॥ ("शारिका" इति) तालव्यादिपाठे 'शॄ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) धातुः। शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् ॥ पक्षिभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ हिक्कनम्। 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा प० से०)। "गुरोश्च हलः" (३।३।१०३) इत्यः ॥ यद्वा हिक्कयते। 'हिक्क हिंसायाम्' (चु० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥ * ॥ प्राचति। 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "वनमक्षिका" इति मुकुटः। 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति। अर्यते वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। "शुकवल्कोल्काः" (उ० ३।४२) इति साधुः ॥ तेजःपुञ्जः ॥ यत्तु—"मूकादयः"—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥ * ॥ अपि पील्यते। 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। "वष्टि भागुरिरल्लोपम्—" इत्यपेरल्लोपः। स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ "शनैर्याति पिपीलकः" इति पुंस्त्वमपि—" इति स्वामी ॥ (१) ॥ * ॥ तिम्यति। 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०)। बाहुलकाद्दुकन्, गुणाभावश्च ॥ (१) ॥ * ॥ कणति। 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। स्वार्थे कन् (५।४।५) अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥ * ॥ भङ्गस्य करणम्। "तत्करोति—" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात्। "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा ॥ "व्याजच्छलनिभे **भङ्गि**र्वैदर्भीतनमीलिका" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा। 'रञ्ज रागे' (भ्वा० प० अ०)। "हलश्च" (३।३।१२०) इति घञ्। "चजोः—" (७।३।५२) इति कुत्वम् ॥ तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥ * ॥ सूच्यतेऽनया। 'सूच पैशुन्ये' चुरादिः। "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ "स्त्री **सूचि**र्नृत्यभेदे च व्यधनीशिखयोरपि" इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ * ॥ महनम्। अनया वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। ढत्व (८।२।३१) धत्व (८।२।४०) ष्टुत्व (८।४।४१) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ॥ "**माढिः** पत्रशिरा" इति रत्नकोषः ॥ "**माढिः** स्त्री पत्रभङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने" (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत्।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छयते। 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०)। 'गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः ॥ शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥ * ॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया। 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०)। "गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥ * ॥ ककनम्। 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। काकमणति। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ "पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य **काकिणी**" इति रुद्रः ॥ * ॥ रभसस्तु नान्तेष्वप्याह—"पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि काकिनी" इति ॥ तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः ॥ उक्तं च गणितावल्याम्—"कुल्या स्यादष्टाभिर्दोणैर्द्रोणपादेन चाढकः। अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्" इति ॥ (१) ॥ * ॥ "**चूर्णो** धूलौ क्षारभेदे **चूर्णानि**[1] वासयुक्तिषु" (इति मेदिनी) ॥ चूर्णस्य करणम्। "तत्करोति—" (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् "अच इः" (उ० ४।१३९) ॥ यद्वा चरणं चोरणं वा। "घृणिपृष्णिपार्ष्णिचूर्णिभूर्णयः" (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ शणस्य विकारः। "तस्य विकारः" (४।३।१२०) इत्यण्। "टिड्ढा—" (४।१।

१—प्रायेण बहुवचनान्तः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१९) इति ङीप् ॥ प्रावरणभेदः ॥—निकषः—इति स्वामी ॥ "शाणः" इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥
द्रुणति । 'द्रुण जैह्ये वधे गतौ' (तु० प० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३९) इति कः । "जातेः—"
(४।१।६३) इति ङीप् ॥ **द्रुण्य**म्बुद्रोणीकच्छप्योः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ दरणम् । दीर्यते
वा । 'दॄ विदारणे' (क्र्या० प० से०) भये' (भ्वा० प० से०) वा । "शॄदॄभसोऽदिः" (उ०१।१३०)॥
"**दरत्** स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सननम् । सानं वा । 'षणु
दाने' (त० उ० से०) । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । "ऊतियूति—" (३।३।९७) इति
साधुः ॥ "**साति**र्दानावसानयोः" (इति हैमः) ॥ (१) ॥ * ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । बाहुलकात्थन् ॥ "**कन्था** मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥
आस्यतेऽस्याम् । 'आस उपवेशने' (अ० प० से०) । "श(अ)र्ब्दादयश्च" (उ० ४।९८) इति साधुः ॥
'कुन्दादयश्च' इति मुकुटश्चिन्त्यः । एतत्पाठादर्शनात् ॥ "वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्" ।
(१) ॥ * ॥ नभ्यतेऽनया ॥ अस्यां वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । "इञजादिभ्यः"
(वा० ३।३।१०८) ॥ "**नाभि**र्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां
कस्तूरिकामदे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ राज्ञः सभा ॥ (१) ॥ * ॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।
लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

झर्झते । 'झर्झ भर्त्सोक्त्योः' (तु० प० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।
४१) ॥ "**झल्लरी झिल्लरी** च द्वे हुडुके वालचक्रके" (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ * ॥ चर्च्यते । 'चर्च उक्तौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ "**चर्चरी** गीतभेदे च केशभित्करशब्दयोः" ॥
(१) ॥ * ॥ पारयति । पार्यते वा । "पॄ पूर्तौ" चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९)
वा ॥ गौरादिः (४।१।४१) ॥ "कर्क(गर्ग)रीपूर्योः **पारी** पादरज्ज्वां च हस्तिनः" (इति विश्वः) ॥ (१) ॥
॥*॥ होलति । हुल्यते वा । 'हुल हिंसासंवरणयोः" (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ्
वा । रलयोरेकत्वम् । "**होरा** तु लग्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ लट-
ति । 'लट बाल्ये' (भ्वा० प० से०) । "अशूप्रुषिलटि—" (उ० १।१५१) इति क्वन् ॥ "**लट्वा** करञ्ज-
भेदे फलेऽवद्ये खगान्तरे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सिध्ममस्त्यस्याः । "सिध्मादिभ्यश्च" (५।२।
९७) इति लच् ॥ "**सिध्मला** मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥
लाक्ष्यते । 'लक्ष शिल्पयोगे" चुरादिः ॥ बाहुलकात्सः ॥ यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । "लाक्षारोचना—" (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः॥
(१) ॥ * ॥ लक्ष्यते । लक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।
३।१०९) अस्य इः ॥ यूकाण्डम् ॥ (१) ॥ * ॥ गण्ड्यते । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) ।
"गण्डेश्च" (उ० ४।७८) इत्यूषन् ॥ पुंस्यपि ॥ "**गण्डूषो** मुखपूर्तौभपुष्करप्रसृताञ्जलि" (इति रुद्रः) ॥
"उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ गृध्रमपि स्यति । 'षोऽन्तक-
र्मणि' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप—" (३।२।३) इति कः ॥ गौरादिः (४।१।४१) ङीप् ॥ ऊरु-
संधौ वातरोगः ॥ (१) ॥ * ॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । "अत्यविचमितमि—" (उ०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३।११७) इत्यसच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ "**चमसो** यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**मेला मसीजलं पत्त्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः**" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः ॥ सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुराश्चासुराश्च देवदैत्याः ॥ अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः —हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः ॥ असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः दानवाः । दैत्यभेदाः—वलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः ॥ 'दैवतानि' देवताः' इत्यादौ बाधोऽस्य ॥ स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ॥ स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति विशेषैर्बाधितः ॥ यज्ञः, मखः, क्रतुः ॥ तद्भेदाः—उक्थातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाः ॥ अद्रिः, गिरिः, पर्वतः, । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सह्यः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः ॥ मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु बाधः ॥ अब्धिः, समुद्रः, सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः ॥ द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—प्लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिंशपादेर्बाधः ॥ कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः—मासः, पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः ॥ शरः, बाणः विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः' इति बाधः ॥ अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
अन्हाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

करो राजग्राह्यो भागः, रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः ॥ गण्डः, कपोलः ॥ ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः ॥ दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः ॥ दन्तः, दशनः, रदः, । भेदः—जम्भः ॥ कण्ठः, गलः ॥ "समीपगलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः" इति शाश्वतः ॥ केशः कचः ॥ नखः, पुनर्भवः । "नखरोऽस्त्रियाम्" इति बाधः ॥ स्तनः कुचः पयोधरः ॥ अह्नश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् ॥ अह्नः पूर्वम्—पूर्वाह्णः, अपराह्णः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, त्र्यहः । अत्र "स नपुंसकम् (२।४।१) इत्यस्यापवादः ॥ क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः ॥ सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः ॥ रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन 'अहोरात्रः' । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

१—एवमिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥ तस्मात् "सर्वधातुभ्य इन्" (उ० ४।११८) इति बोध्यम् । ततः "कृदिकारात्–" (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ अत एव "अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणिर्योनिर्मसिर्मुनिः" इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते ॥
२—मूर्धन्योपधोऽपि—॥ "**मलिनाम्बु मषी** मसी" इति हैमात् । तत्र मषति हिनस्ति औज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः ॥ श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । '**श्रीपिष्टः**' इति क्वचित्पाठः ॥ आद्येन श्रीवासः, वृकधूपः, गुग्गुलुः, सिल्हकः, इत्यादयः पुंसि बोध्याः ॥ असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः ॥ कृष्णवर्मा, प्रतिदिवा, मघवा ॥ अबाधिताः किम् । अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः'' लोम, साम, वर्म ॥ तुश्च रुश्च तुरू । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः कशेर्वादीनि विहाय ॥ हेतुः, सेतुः, धातुः, । कुरुः, मेरुः, त्सरुः ॥ 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यापि व्यर्थम् । 'विशेषैर्यद्यबाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् ॥ अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः ॥ अङ्कः, लोकः, अर्कः, । माषः तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः । रसहासपनसाः । पटस(र)ट-करटाः ॥ मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह ॥ गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च ॥ गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । ''अन्येभ्योऽपि–'' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः ॥ स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् ॥ तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः ॥ चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि ॥ कठः, कलापः, बह्वृचः ॥

नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजन्नङ्णघाथुचः ।
ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः, तदन्ताः पुंसि स्युः ॥ प्रासीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । ''हलश्च'' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ प्रास्यते प्रासः, विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः ॥ भावे पाकः, त्यागः, रोगः ॥ चकारात् ''पदरुज–'' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते ॥ चयः, जयः ''एरच्'' (३।३।५६) ॥ करः, गरः, लवः, स्तवः ''ऋदोरप्'' (३।३।५७) ॥ ''यजयाचयत–'' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । ''स्वपो नन्'' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुं-
स्त्वसिद्धिर्बोध्या ॥ न्यादनम्—न्यादः । ''नौ ण च'' (३।३।६०) इति णः ॥ ''पुंसि संज्ञायाम्–'' (३।
३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छदः ॥ ''ट्वितोऽथुच्'' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः ॥ ''पंचिन-
न्दि–''[1] (३।१।१३४) इति नन्द्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञाया-
मिदम् । असंज्ञायां तु ''कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् ॥ इमनिजन्ताः पुंसि ॥ ''पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा''

१—''नन्दिग्रहिपचादिभ्यः–'' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वेनोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा ॥ इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थस्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः । चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा ॥ स्वामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबबन्धतुः ॥ तन्न । 'क्तः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात् ॥ प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः ॥ "सुपि स्थः" (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, "घञर्थे कः" (वा० ३।३।५८) इति, च । आखूत्थः, प्रस्थः ॥ उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तमाद्विहितो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । "उपसर्गे घोः किः" (३।३।९२) । "कर्मण्यधिकरणे च" (३।३।९४)। निधिः, आदिः, विधिः, उदधिः, जलधिः ॥ अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । "पूर्ववदश्ववडवौ" (२।४।२७) इति परवल्लिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । "विभाषा वृक्षमृग–" (२।४।१२) इति चैकवद्भावः ॥ सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि ॥ सूर्यकान्तः, चन्द्रकान्तः ॥ अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।
पुङ्खो न्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥ * ॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । "चजोः–" (७।३।५२) इति कुत्वम् ॥ ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥ * ॥ लल्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् ॥ लक्यते । 'लक आस्वादने' ( ) । "पुंसि संज्ञायाम्–" (३।३।११८) इति घः ॥ रल् चासौ लकश्च ॥ पक्ष्मकम्बलम् ॥ (१) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्विप् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । "शेषाद्विभाषा" (५।४।१५४) इति कप् । "**कुडङ्को** ना छदिः **पिटम्**" इति बोपालितः ॥ 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी ॥ "**कुटङ्कः**" इति क्वचित् पाठः । तत्र कुटेः "इगुपधः–" (३।१।१३५) इति के शकन्ध्वादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥ *॥ पुमांसं खनति । पुंसा खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" वा० ३।२।१०१) । पुङ्खः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥ * ॥ न्युङ्ख्यते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०)। "पुंसि संज्ञायाम्–" (३।३।११८) इति घः ॥ "**न्युङ्खः** सम्यञ्चनोङ्के च साम्नः षट्प्रणवेषु च" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ ('**न्यूङ्ख**' इति) दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) "यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥ * ॥ समुद्गम्यते । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि–" (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ संपुटकः ॥ (१) ॥ * ॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "**विटो**ऽद्रौ धवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः ॥ "**पट्टः** पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तट्यते । तट, उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) ॥ धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि–" (३।३।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

११८) इति घः । तस्य धः । नस्य टो वा ॥ "परीक्षार्थतुलायां च **धटः** सूरिभिरिष्यते" इति विश्वः ॥ "**धटो** दिव्यतुलायां स्याद् **धटी** चीरे च वाससः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ खट्यते । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । "पुंसि—" (३।३।११८) इति घः ॥ "**खटो**ऽन्धकूपखपयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः" (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिडगोण्डपिचण्डवत् ।
गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्टयते । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) प्रतापने' (चु० आ० से०) वा । "बाहुलकादारन् गुणश्च ॥ "**कोट्टारो** नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके" इति रभसः ॥ (१) ॥ * ॥ घट्टयतेऽस्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । "घाट" इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥ * ॥ केचित्तु "**कोट्ट**" "**अरघट्ट**" इति छित्त्वा "कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः' इति वाचस्पत्युः ॥ तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकाद्गुणः ॥ अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अरघट्टः कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । हट्ट आपणः ॥ (१) ॥ * ॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ "**पिण्डो** बोले वले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः । **पिण्डी** तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गोरण्ड इव ॥ "**गोण्डः** पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२१) इति घञ् । "वष्टि भागुरि—" "इत्यपेरल्लोपः ॥ "शस्ते, **पिचण्ड** उदरे पशोरवयवे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ शस्ते[२] देहे ॥ (१) ॥ * ॥ '—पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥ * ॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने । (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ "**गडुः** पृष्टगुडे कुब्जे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ क्रियते । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । "अण्डन् कसृभृवृञः" (उ० १।१२९) ॥ "**करण्डो** मधुकोषासिकारण्डवदलाढके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुडच् ॥ लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥ * ॥ वृणोति, व्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ० १।१२९) ॥ "**वरण्डो**ऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः ॥ किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥ * ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ "**घुणः** स्यात्काष्ठवेधके" इति रत्नकोषः ॥

हतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

१—'कोट्टः पुंक्लीबलिङ्गः—' इत्यभिधानचिन्तमणौ हेमः ॥ २—"**प्रकाण्डो** विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः" "**पिचण्डमुदरे** विद्यात्पशोरवयवेऽपि च" इति विश्वस्य "**प्रकाण्डः** स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरो." "**पिचण्डो**ऽवयवे पशोः । उदरे च" इति हैमस्य च संवादा "नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः" इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्विच् (३।३।१७४) । ''दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना'' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सीम्नोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। केशविन्यासः ॥ १ ॥ * ॥ हरति,
ह्रियते वा । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ''हसृरुहि—'' (उ० १।९७) इतीतिः ॥ ''हरिर्दिशि
स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रोमस्य मन्थो
रोमन्थः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ * ॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे'
(भ्वा० प० अ०) । ''गश्चोदि'' (उ० २।१०) इति थक् ॥ यत्तु—''न्युदोः शीङ्गाभ्याम्'' इति सूत्रं
मुकुटेनोपन्यस्तम् ॥ तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः ॥ ''**उद्गीथः** प्रणवः सामवेदध्वनिः'' इत्य-
रुणः ॥ (१) ॥ * ॥ 'वुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति । 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदो जलविकारः ॥ (१) ॥ * ॥ कासं मृद्नाति । 'मृद
क्षोदे' (क्र्या० प० से०) । ''कर्मण्यण्'' (३।२।१) । वेसवारभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ अरं बुन्दति ।
उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
''**अर्बुदो** मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना'' (इति मेदिनी) ॥ * ॥ '**अर्दनिः**'
इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत् मुकुटः ॥ तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१)
॥ * ॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ ''**कुन्दो** माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ स्फायते ।
'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । ''फेनमीनौ'' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ स्तूयते । 'ष्टुञ्
स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । ''स्तुवो दीर्घश्च'' (उ० ३।२५) इति पः ॥ स्तूप्यते वा । 'ष्टूप समुच्छ्राये'
(चु० प० से०) । घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ पुनाति, पूयते वा । बा-
हुलकात्पक् ॥ * ॥ स्वामी तु '**यूप**'शब्दं पठन्ति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे अमिश्रणे च' (अ०
प० से०) । ''कुयुभ्यां च'' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किच्च । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुञ्जलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ कणं पाति
पिबति वा । ''आतोऽनुप—'' (३।२।३) इति कः ॥ (प्रासविशेषः) ॥ * ॥ क्वचित् 'कुणपः' इति
पाठः ॥ ''**कुणपः** पूतिगन्धौ शवेऽपि च'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) । ''इगुपध—'' (३।१।१३५) इति कः ॥ ''**क्षुरः** स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गो-
क्षुरे'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ के दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ यद्वा के दीर्यते । ''ऋदोरप्'' (३।३।५७) ॥ केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । 'तरुभेदः'
इत्यन्ये ॥ (१) ॥ * ॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ''पूरो जल-
प्रवाहे स्याद्व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः'' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । 'प्रा
पूर्तौ' (अ० प० अ०) । ''आतोऽनुप—'' (३।२।३) इति ''सुपि'' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥
मुकुटस्तु '**खुरप्रः**' इति कवर्गद्वितीयादि [3]पठति ॥ वाणभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ चक्यतेऽनेन । 'चक तृप्तौ

१—''अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्'' इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु ह्रस्वोपध एवो-
पलभ्यते ॥ ३—यथा ''दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः क्वचिद्गतार्धो हिमदीधितिर्यथा'' इति हरविलासः—इति च लिखति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०)। "चकिचम्योरुच्चोपधायाः" (उ० २।१४) इति रक् ॥ "चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ गुड्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। रलयोरेकत्वम् ॥ "गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मण्डले चालिञ्जरे बालखेलने । द्वयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ हिङ्गु लाति । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ "हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ ('हिङ्गुलु इति') उदन्तपाठे तु मितद्र्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ मुकुटस्तु "हिङ्गुलु स्याच्चु हिङ्गुलम्" इति पठेति ॥ (१) ॥ * ॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गिलति, गीर्यते वा । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । "ॠदोरप्" (३।३।५७) वा । "अचि विभाषा" (८।२।२१) इति वा लः ॥ पुत् गलति वा । 'गल अदने (भ्वा० प० से०) स्रावे' (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) ॥ "पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः" (इति मेदिनी) ॥

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य ॥ भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥ * ॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्ल्यते । घञ् (३।३।१९) "मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ भल्लते, भल्ल्यते वा । 'भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ "भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली" (इति मेदिनी) ॥ (१) * ॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाशृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) "व्रीहेश्च पुरोडाशे" (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः ॥ "पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ "पट्टिः स्त्री पटभेदे स्याल्ललाटे कुम्भिकाद्रुमे" (इति मेदिनी) ॥ पट्टिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ * ॥ ('पट्टिसः' इति) दन्त्यसान्त इति मुकुटः ॥ तत्र "षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) धातुर्बोध्यः ॥ शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ कोलनम् । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । "कर्मण्यण्" (३।२।१) ॥ "कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुलमाषं काञ्जिकेऽपि च" इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः ॥ "कुल्माषं काञ्जिके यावके पुमान्" (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥ * ॥––धातुपारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्त्यान्तः । तत्र मसेः । (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) ॥ कुल्मासो माषा-

१—"चलः कम्प्रे चला श्रियि" इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि "चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे" इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्भेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षिततत्वेन हेयमेव ॥ तस्मात् "गोलः सारसर्ववर्तुले––" इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ २—"वैश्यवर्गे क्लीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते" इत्यादिकम् ॥ हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु "हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्" इति क्लीबेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥ ३—"असितोमरकुन्तमहापट्टिस–" इति भट्टिभाषासमावेशात्–इति च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिमिश्रमर्घस्विन्नमोदनम् 'खिचुडम्' इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ * ॥ रभणम् । रभते अनेन वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । "अत्यविचमितमि–" (उ० ३।११७) इत्यसच् ॥ "रभसो वेगहर्षयोः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ * ॥ कटेनातिशयेनाहन्यते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिशौ" इति विश्वः ॥ "कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च" ॥ (१) ॥ * ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः ॥ 'पीकदान' इति ख्यातः ॥ (१) ॥ * ॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

द्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् ॥ अन्यदवशिष्टम् । उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः ॥ तत्र कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ "खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । "अर्तेर्निच्च" (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥ * ॥ पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । "पर्णं पत्रे पलाशे ना" ॥ (१) ॥ * ॥ श्वभ्रयति । "श्वभ्र विलेपे गतौ तङ्के" (?) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हन्ति । "हन्तेर्हि च" (उ० १।१४७) इति मन् ॥ "हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । क्वुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥ * ॥ श्यायते स्म । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । "गत्यर्था–" (३।४।७४) । "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" (६।१।२४) इति संप्रसारणम् ॥ "शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । "इणूसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्" (उ० ३।२) ॥ "उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "मनेर्दीर्घश्च" (उ० ३।६४) इति सः ॥ "मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ रुणद्धि, रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । "इषिमदिमुदि–" (उ० १।५१) इति किरच् ॥ "रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ खन्यते, खनति, वा । "डित्खनेर्मुट्चोदात्तः" (उ० ५।२०) इत्यजलौ ॥ "मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अश्नुते । 'अशूङ् व्याप्तौ, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । "अशेर्नित्" (उ० ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥ * ॥ "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" (उ० २।५०) ॥ "द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते(वित्ते) काञ्चने च पराक्रमे" इति (मेदिनी) ॥

१—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे ॥ क्षीरस्वाम्यपि—खादि सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्ट ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) ॥ * ॥ वलते । 'वॆल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाह्याल्के तु योषिति" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥

फलहेमशुल्बलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः" (इति हैमः) ॥ * ॥ क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥ * ॥ शलति, शल्यते, वा । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । "उल्वादयश्च" (उ० ४।९९) इति साधुः ॥ "शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसांनिधौ" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्ये' ( ) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ "लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ सुखयति । दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । "इगुपध—" (३।१।१३९) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥ न शुभम् ॥ १ ॥ * ॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१) ॥ * ॥ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । "लवणाल्लुक्" (४।४।२४) इति निर्देशाण्णत्वम् ॥ "लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ व्यज्यतेऽनेन । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । "करणाधि—" (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ "व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि" (मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ अनुलिप्यते, अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (१) ॥ * ॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत्[२] ।
द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे ॥ शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । "गुरोश्च—" (३।३।१०३) इत्यः ॥ "लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ नियूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ * ॥ "शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्" इति रत्नकोषः ॥ * ॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं यद्द्व्यच्कं तत्क्लीबे ॥ यशः, पयः, तेजः ॥ "तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे" (इति मेदिनी) ॥ सर्पिः, हविः, शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म ॥ कर्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् ॥ गमनम्, रमणम्, दानम् ॥ अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

१—अस्यान्तस्थादित्वात् 'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥ २—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ॥
२—"कृत्यल्युटो बहुलम्" (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं स्मरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दातं सकारलोकारोपधं च क्लीबं स्यात् ॥ दात्रम्, पात्रम् , वस्त्रम् । विसम्, बुसम्, अन्धतमसम्, । कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम्, ॥ शिष्टमवशिष्टम् । 'अबाधितम्' इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः ॥ * ॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् ॥ त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ॥ संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥ * ॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् ॥ पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम् ॥ एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे द्विगुरयम् ॥ लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली, त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) । षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च क्लीबे स्यात् ॥ पाणिपादम् । अधिहरि ॥ * ॥ कृतसमासान्तः 'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम् । त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ॥ संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः ॥ कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीबे, सा चेद्बहूनां संबन्धिनी स्यात् ॥ वीनां छाया । "छाया बाहुल्ये" (२।४।२२) इति क्लीबत्वम् ॥ बहूनां किम् । कुड्यच्छाया, कुड्यच्छायम् । "विभाषा सेना–" (२।४।२५) इति क्लीबत्वम् ॥ * ॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे, षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः "अशाला च" (२।४।२४) इति क्लीबत्वम् ॥ संहतौ किम् । धर्मसभा धर्मशाला ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यायात्, अमनुष्यात्=रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् ॥ अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते ॥ इनसभम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् ॥ इमा दिश उदाहरणानि ॥ अराजकात् किम् । राजसभा ॥ राजपर्यायग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् ॥ षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा=असभा ॥ तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्य स ईश्वरसभः । "सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च" (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

१—अव्ययीभावशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवल्लिङ्गत्वस्यैव जायमानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु "स नपुंसकम्" (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्यैवेष्टत्वेन लक्ष्यासिद्ध्यभावस्य च तत्त्वेन को दोषः ॥ २—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभित्रस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिस्त्रि" इत्यादिष्वपि "गोस्त्रियोः–" (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ "अधिगोपम्" इत्याद्येव फलं वक्तव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये ॥ उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् ॥ उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च ॥ सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते ॥ सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, आह्विकन्थम् ॥ 'उशीनर–' इति किम् । दाक्षिकन्था । बाह्लिकेष्वियं संज्ञा ॥ नामसु किम् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इद्येषां ते) च । एभ्योऽन्येऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् ॥ भूतम्, "नपुंसके भावे क्तः" (३।३।११४) ॥ भवितव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । "तयोरेव–" (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । "भुवो भावे" (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्मभूयम् ॥ "अभिविधौ भाव इनुण्" (३।३।४४) । "अणिनुणः" (५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते ॥ नणकेति किम् । "यजयाच–" (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यत्नः, ॥ "स्वपो नन्" (३।३।९१) । स्वप्नः ॥ "नौ ण च" (३।३।६०) । न्यादः ॥ "सुपि" (३।२।४) इति "घञर्थे–" (वा० ३।३।५८) इति च कः । आखूत्थः, विघ्नः ॥ चित् "एरच्" (३।३।५६) । चयः, जयः ॥ "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) । कारणा ॥ यत्तु— "ट्वितोऽथुच्" (३।३।८९) । श्वयथुः—इति मुकुट उदाहरत् ॥ तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥ * ॥ समूहे तद्धिताः । "भिक्षादिभ्योऽण्" (४।२।३८) । भैक्षम् ॥ "गोत्रोक्षोष्ट्र–" (४।२।३९) इति वुञ् । औपगवयम् ॥ "तस्य समूहः" (४।२।३७) । काकम् ॥ "केदाराद्यञ्च" (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥ * ॥ भावे—गोत्वम् । "इगन्ताच्च–" (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् ॥ मनोज्ञादिवुञ् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् ॥ "स्तेनाद्यन्नलोपश्च" (५।१।१२५) । स्तेयम् । "गुणवचन–" (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥ * ॥ कृतसमासान्तोऽहशब्दः क्लीबे स्यात् ॥ पुण्यं च तदहश्च । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् ॥ कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ।
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

अपिशब्दात् क्लीबे ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ * ॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । "पातृतुदि–" (उ० २।७) इति थक् ॥–"वसिकाशि–" इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ तादृशसूत्राभावात् ॥ उक्थं सामविशेषः ॥ * ॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ यत्तु "कृञादिभ्यो वुन्" (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम् ॥ तन्न । तुटः कुटादित्वेन "गाङ्कुटादिभ्यः" (१।२।१) इति ङित्त्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ * ॥ चोप्यते 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चच्यते वा । 'चञ्चु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ "फलावशिष्टं तालफलं च **चोचं** कदल्याः फलं भवेत्" इत्यार्षकोषः ॥ * ॥ पिच्छ्यते। 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९)॥ "**पिच्छा** पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके। भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये। स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः" (इति मेदिनी)॥ * ॥ **'मुक्तम्'** इति पाठे 'मुच्लृ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। मुच्यते स्म। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ * ॥ गृहस्य स्थूणा ॥ (१)॥ * ॥ तरति, तीर्यते वा। "कृतॄकृषिभ्यः कीटन्" (उ० ४।१८९)॥ तिरीटं वेष्टनम्। 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१)॥ * ॥ म्रियतेऽनेन। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। "सर्वधातुभ्यो मनिन्" (उ० ४।१४९)॥ * ॥ अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति मुकुटः॥ (१)॥ * ॥ युज्यते। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। कर्मणि "कृत्यल्युटो–" (३।३।११३) इति ल्युट्॥ "**योजनं** परमात्मनि। चतुष्क्रोश्यां च योगे च" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ * ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः।
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः॥ यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र। 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०)। "राजसूयसूर्य–" (३।१।११४) इति साधुः॥ (१)॥ * ॥ वाजमन्नं पैष्टी सुरा पेयमत्र ॥ * ॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१)॥ (१)॥ * ॥ गद्यते। 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। "गदमद–" (३।१।१००) इति साधु ॥ (१)॥ * ॥ पादाः सन्त्यस्य। "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ५।२।१२०) इति यप्। "पद्दन्नो–" (६।१।६३) इति पद्॥ पदः सन्त्यस्येति वा ॥ "**पद्यं** श्लोके पुमाञ्शूद्रे **पद्या** वर्त्मनि कीर्तिता" (इति मेदिनी)॥ कवेः कृतौ किम्। गद्या वार्ता। पद्यः पङ्कः, पद्यं रजः॥ (१)॥ * ॥ मणिशब्देन कायति जनो यम्। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। "अन्येभ्योऽपि–" (वा० ३।२।१०१) इति डः। "मूलविभुजा–" (वा० ३।२।५) इति को वा॥ मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम्। "शण्डिकादिभ्यो ञ्यः" (४।३।९२)। चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ ॥ * ॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन। 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। "कृत्यल्युटो–" (३।३।११३) इति करणे ण्यत्॥ "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" ॥ (१)॥ * ॥ स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। "स्यन्देः संप्रसारणं च" (उ० १।६८) इत्यूरन्॥ "**सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं** रक्तवर्णके। **सिन्दूरी** रोचनीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ * ॥ चीयते। 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) "शुसिचिमीनां दीर्घश्च" (उ० २।२५) इति रक्॥ "**चीरी** झिल्ल्यां नपुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः" (इति मेदिनी)॥ (१)॥ * ॥ चीयते। "छित्वरच्छत्वर–" (उ० ३।१) इति साधु॥ चीवरं मुनिवासः। 'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः॥ (१)॥ * ॥ पिञ्ज्यते। 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०)। बाहुलकादरः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ * ॥ क्वचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः॥ "**पिञ्जरो**ऽश्वान्तरे, क्लीबं स्वर्णे, पीते च वाच्यवत्" (इति मेदिनी)॥ कायास्थिवृन्दं पक्षादिबन्धनगृहं च ॥ (१)॥ * ॥

१—"यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरत्नावगाहते" इति दमयन्तीश्लेषादकारवान्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्लवम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । "तस्येदम्" (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (१) ॥ * ॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**हरितालं** धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः ॥ विदलति । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ स्थलत्यत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । "हलश्च" (३।३।१२०) इति घञ् ॥ णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा ॥ "**स्थालं** भादनभेदेऽपि **स्थाली** स्यात्पाटलोखयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ बह्लुदेशे भवम् । "तत्र भवः" (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥

॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

"पुंनपुंसकयोः" इत्यधिकारः ॥ शेष उक्तादन्यः ॥ ऋचोऽर्धम् । "अर्धं नपुंसकम्" (२।२।२) इति समासः । "ऋक्पूर–" (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥ * ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । "पिनाकादयश्च" (उ० ४।१५) इति साधुः ॥ "**पिण्याको**ऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुन्याह्लीकसिल्हके" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**कण्टकः** क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च **कण्टको** मस्करेऽपि च" इति विश्वः ॥ "**कण्टको** न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**मोदकः** खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ "**तण्डकः** खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि" (इति मेदिनी) ॥ * ॥ "**दण्डकः**" इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥ * ॥ टङ्कयति । "टकि बन्धे" चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ "**टङ्को** नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिग्रावदारणे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ खर्वति । 'खर्व दर्पे' (भ्वा० प० से०) । "शकादिभ्योऽटन्" (उ० ४।८१) ॥ "यत्रैकतो भवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" ॥ (१) ॥ * ॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । "**अर्बुदो** मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ पातयति 'पत्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ * ॥ उद्योजनम् । 'युजिर् योगे'

१–'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्–इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(रु० उ० अ०)। घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ चरति। 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। कुन्। (उ० २।३२) ॥ चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥ * ॥ '**वरकम्**' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥ * ॥ ताम्यति। 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०)। "तमिविशि–" (उ० १।११८) इति कालन् ॥ "**तमाल**-स्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ आमलक्याः फलम्। "नित्यं वृद्ध–" (४।३।१४४) इति मयट्। तस्य "फले लुक्" (४।३।१६३) ॥ (१) ॥ * ॥ नडति। 'नड भ्रंशे' (चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम्।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति। 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०)। "हनिकुषि–" (उ० २।२) इति क्थन् ॥ "**कुष्ठं** रोगे पुष्करेऽस्त्री" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ मुण्ड्यते। 'मुदि खण्डने' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) ॥ मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥ * ॥ शेतेऽनेन। "शीङो धुग्लक्–" (उ० ४।३८) इति धुक् ॥ (१) ॥ * ॥ 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०)। बुस्यते स्म। क्तः (३।२।१०२) ॥ बुस्तं मांस-शष्कुली, भृष्टमांसम्, पनसादिफलासारभागश्च ॥ * ॥ क्वचित् "**पुस्तम्**" इति पाठः ॥ * ॥ क्वचित् "**चुस्तम्**" इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ क्ष्वेडनम्। क्ष्वेड्यते वा। 'ञिक्ष्विडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०)। "ञीतः क्तः" (३।२।१८७) ॥ (१) ॥ * ॥ क्षियति, क्षयति वा। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०)। "अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४१) इति मन् ॥ "जा-नीयान्मङ्गलं **क्षेमं क्षेमं** लब्धार्थरक्षणम्" ॥ (१) ॥ * ॥ कुट्टनम्। 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम्। "भावप्रत्ययान्तादिमप्" (वा० ४।४।२०) ॥ "**कुट्टिमो**ऽस्त्री निबद्धा भूः" ॥ (१) ॥ * ॥ संगमनम्। "ग्रहवृदृ–" (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ * ॥ शतं मानमस्य ॥ रूप्यपलम् ॥ (१) ॥ * ॥ ऋच्छति। ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। अर्तिस्तुसु–" (उ० १।१४१) इति मन् ॥ अर्ममक्षिरोगः ॥ (१) ॥ * ॥ शम्बत्यनेन। 'शम्ब्र गतौ' (चु० प० से०)। बाहुलकाद-लच् ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ * ॥ ("**सम्बल**" इति) दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) इति बोध्यः ॥ (१) ॥ * ॥ न व्येति। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। "एरच्" (३।३।५६) ॥ "**अ-व्ययो**ऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ तण्डुना प्रोक्तम्। "तेन प्रोक्तम्" (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥ * ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम्।
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवते। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। बाहुलकादियः ॥ "नार्यां **कवी** खलीनं **कवियं** वा ना तुरंगमुखभाण्डम्" इति वोपालितः ॥ (१) ॥ * ॥ कन्दति। 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ "**कन्दो**ऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्" (इति मेदिनी) ॥ * ॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—"पुस्तं बुस्तं वास्तु चुस्तं व्रतं रजतम्" इति—इति मुकुटः ॥ 'बुस्तः पवर्गलती-वादिः'। '**बुस्तं** दन्तोष्ठयादि' इत्येके। 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पवर्गादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्वचित् **"कर्म"** इति पाठः ॥ (१) ॥ * ॥ करोति । क्रियते वा ॥ "कृञः पासः" (उ० ९।४९) ॥ (१) ॥ * ॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (चु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । "पुंसि–" (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ * ॥ न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ * ॥ युगं धारयति । 'धृञ् धारणे' चुरादिः । संज्ञायां भृतॄ–" (३।२।४६) इति खच् । "खचि ह्रस्वः" (६।४।९४) "अरुर्द्विषत्–" (६।३।६७) इति मुम् ॥ कूवरः ॥ (१) ॥ * ॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । "कुयुभ्यां च" (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥ * ॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् ॥ वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥ * ॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) ॥ यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ यूषति । 'यूष बन्धे' (भ्वा० प० से०) । "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः ॥ "मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः" ॥ (१) ॥ * ॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । "अत्यविचमि–" (उ० ३।११७) इत्यसच् ॥ चमसं सोमपानपात्रम् ॥ यस्तु–"अतिचमिरभियुभ्योऽसः"–इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः ॥ स तूज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥ * ॥ चेतयत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः ॥ चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चुरादिः) । अच् (३।१।१३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । "आतोऽनुप–" (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥ * ॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धचादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

"स्त्रीपुंसयोः" इत्यधिकारः ॥ अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥ * ॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः ॥ मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । [1]अजादित्वाट्टाप् (४।१।४) । वकः, वकी । हंसः, हंसी ॥ सिंहः, सिंही ॥ भ्रमरः, भ्रमरी ॥ उरगः, उरगी ॥ "जातेरस्त्रीविषयात्–" (४।१।६३) इति ङीष् ॥ अबाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता ॥ * ॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ द्रुणः, द्रुणी । मत्स्यः, मत्सी ॥ केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥ * ॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्री ॥ * ॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ **"मल्लिका** तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः" (इति मेदिनी) ॥ १ ॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

१—"शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः" (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाब् बोध्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "मनेरुच्च" (उ० ४।१२३) इतीन् ॥ "**मुनिः** पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ वरमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ * ॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । "अज्यतिभ्यां च" (उ० ४।१३१) इतीण् ॥ नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) ॥ "विलेपने चन्दने च **वर्णकं** पुंनपुंसकम्" इति रभसः ॥ "**वर्णक**श्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नील्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च" (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ * ॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घञ् (३।३।१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् डिः ॥ वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ * ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । "शॄस्वृस्निहि–" (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥ * ॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥ * ॥ सर्पति । 'सृप्लृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः ॥ परिमाणभेदः ॥ जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ कर्कं दधाति । "अन्दूदृम्भू–" (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥ * ॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । "स्कोः संयोगाद्योः" (८।२।२९) इति कलोपः । ष्टुत्वम् (८।४।४१) ॥ यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । "व्रश्चभ्रस्ज–" (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥ * ॥ शाट्यते । 'शट श्लाघायाम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ * ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥ * ॥ यद्वा "सर्वधातुभ्यः–" (उ० ४।११८) इतीन् । "कृदिकारात्–" (वा० ४।१।४९) इति ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । "कृदिकारात्–" (ग० ४।१।४९) इति ङीष् ॥ * ॥ यद्वा "इगुपध–" (३।१।१३५) इति कः । "जातेः–" (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥ * ॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः ॥ "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ॥ वुञ् च ॥ "क्वचित्' इति ष्यञ्वुञ्भ्यां संबध्यते ॥ उचितस्य कर्म भावो वा । "षिद्गौरा– (४।१।४१) इति ङीष् । "हलस्तद्धितस्य– (६।४।१५०) इति यलोपः ॥ (१) ॥ * ॥ एवम्––सामग्र्यम्, सामग्री । आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । अर्हतो नुम् च" (ग० ५।१।१२४) इति नुम् ॥ * ॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥ * ॥ क्वचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ॥ "भाव–" इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ॥ नृणां सेना=नृसेना । शुनां निशा=श्वनिशम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu